ION COTEANU • MARIUS SALA

ETIMOLOGIA ȘI LIMBA ROMÂNĂ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

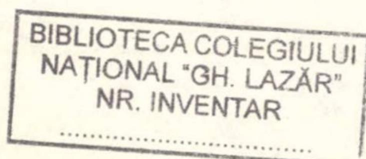
ETIMOLOGIA ȘI LIMBA ROMÂNĂ

Principii — probleme

ION COTEANU MARIUS SALA

ETIMOLOGIA ȘI LIMBA ROMÂNĂ

Principii — probleme

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI
1987

ETYMOLOGY AND THE ROMANIAN LANGUAGE
PRINCIPLES – PROBLEMS

ЭТИМОЛОГИЯ И РУМЫНСКИЙ ЯЗЫК
ПРИНЦИПЫ – ПРОБЛЕМЫ

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
R-79717 – București, Calea Victoriei 125

SUMAR

CUVÎNT ÎNAINTE

Pe cît este de vastă și de complexă, pe atît este etimologia de atrăgătoare. Cine pășește în lumea ei, lume în care cuvintele îi descoperă adesea laturi și fețe nebănuite ale vieții, mentalități și legături variate apărute între oameni în decursul timpului, trebuie să-și ia însă toate măsurile de precauție, să cunoască bine, să accepte și să aplice cum se cuvine regulile jocului. Această carte se ocupă de cele mai de seamă dintre ele.

Mai întîi se cere să nu se uite regula concordanței dintre aspectul formal și conținutul cuvintelor, unul fără altul nefiind în stare să dea răspunsuri satisfăcătoare. O etimologie nu este cu adevărat valoroasă dacă, pe lîngă potrivirea perfectă dintre fonetica și semantica termenilor, nu se bizuie și pe cercetarea mediului firesc în care se mișcă de obicei cuvintele înrudite sau asociate prin sensurile lor în subsisteme semantice, care reflectă în mod sintetic stadiile istorico-sociale ale unei comunități de oameni.

Scopul nostru principal a fost, cum credem că reiese și din puținele spuse pînă aici, de a da o imagine generală a ceea ce se înțelege prin etimologie. De aceea am și recurs la multe ilustrări și am menționat soluțiile cele mai potrivite din cercetările întreprinse pînă acum. Exemplificările provin mai totdeauna din limba română. Cum ea nu este și nici nu a fost vreodată izolată, am comparat cuvintele alese pentru demonstrație cu cele din idiomurile pe care le-a întîlnit în cursul dezvoltării ei, de care a fost influențată ori pe care le-a influențat ea însăși.

O parte însemnată a acestei cărți o constituie interpretarea de ansamblu a poziției vocabularului românesc față de cel romanic și de cel al limbilor înconjurătoare. Potrivit cu părerea noastră, trebuie să avem însă în vedere și faptul că relațiile stabilite în decursul timpului între română și alte limbi depind și de împrejurarea hotărîtoare a dezvoltării interne a acestui vocabular. Mecanismul presupus de această dezvoltare este permanent și stabil. El determină adoptarea și adaptarea cuvintelor, le generalizează sau le respinge. Asemănările și deosebirile dintre liniile de evoluție a lexicului românesc și cele din celelalte limbi

romanice, odinioară formînd un corp comun ca latină populară, au darul de a schița acțiunea forțelor centripete și a celor centrifuge care au dat fiecăreia dintre aceste limbi o înfățișare lexicală specifică. Cu această intenție am reamintit pe scurt caracteristicile fundamentale ale formării cuvintelor în limba română. Ele arată că sistemul străvechi este continuat în liniile lui generale, ca sistem, avînd aceleași mari principii ca și cel latinesc popular. Deosebirile constau numai în faptul că s-a îmbogățit integrînd și adaptînd elementele formative care erau în concordanță cu regulile sale interne.

Cititorul va găsi în această carte și etimologii noi. Le-am dat atunci cînd analiza ne-a sugerat o soluție nouă, dar lucrarea de față nu este un dicționar etimologic de proporții reduse și nici o carte de contribuții etimologice. Am crezut așadar că nu era locul aici să intrăm în discuții despre deosebirile dintre graiuri, nerecurgînd decît din cînd în cînd la cuvinte cu răspîndire regională redusă, deși atlasele lingvistice românești sînt în această privință exemplare și, datorită lor, geografia lingvistică și implicit studiul etimologic pot oricînd profita.

Spre a nu trece dincolo de limitele îngăduite unei introduceri, cum ne-am propus să fie această carte, am lăsat de o parte, nu fără părere de rău, aspectele teoretice ale acestor subsisteme, cunoscute și sub denumirea de cîmpuri semantice, am renunțat la discutarea etimologiilor toponimelor și antroponimelor, ca și la cazurile speciale din formule mai mari de un cuvînt (sintagme, zicători, proverbe etc.), chiar cînd ele erau purtătoare de rarități.

Autorii s-au străduit să ușureze înțelegerea marilor probleme ale etimologiei și să intereseze pe cei preocupați de ele, începînd cu studenții în filologie și terminînd cu oricine dorește să afle ceva despre căile atît de pasionante ale elaborării de etimologii.

Partea întîi, cuprinzînd capitolele 1—5, a fost redactată de Ion Coteanu. Partea a doua, cuprinzînd toate straturile etimologice, a fost redactată de Marius Sala.

Lucrarea a profitat de observațiile și sugestiile acad. Al. Graur, dr. doc. Andrei Avram și prof. dr. Gh. Mihăilă. Mulțumindu-le pentru bunăvoința pe care au arătat-o, autorii se declară însă singurii și în mod solidar răspunzători de tot ce au afirmat aici.

AUTORII

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ALR I	*Atlasul lingvistic român*, Partea I (ALR I) de Sever Pop, vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu—Leipzig, 1942.
ALR II	*Atlasul lingvistic român*, Partea II (ALR II) de Emil Petrovici, vol. I, Sibiu—Leipzig, 1940.
ALR II, SN	*Atlasul lingvistic român*, Partea II (ALR II) de Emil Petrovici, serie nouă [București], vol. I, II, 1956; III, 1961; IV, 1965; V, 1966; VI, 1969; VII, 1972.
AnL	„Anuar de lingvistică și istorie literară", XVI urm., Iași, 1965 urm.
AUB	„Analele Universității București. Limba și literatura română", I, urm., București, 1977 urm.
BA	„Balkan-Archiv" I—IV, Leipzig, 1925—1928.
Bakos, *Román elem.*	Bakos Ferenc, *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapesta, 1982.
Benoist-Goelzer	Eugène Benoist, Henri Goelzer, *Nouveau dictionnaire latin-français*, ed. X, Paris, f.a.
BIFR	„Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»", I—XIV, Iași, 1934—1947.
BER	Bălgarska Akademija na Naukite, *Bălgarski etimologičen rečnik*, red. V. I. Georgiev, Sofia I, 1971, II, 1979.
BL	„Bulletin linguistique", I—XVI, Paris—București (din 1940: Copenhaga—București), 1933—1948.
Brâncuș, *Voc.*	Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983.
CADE	*Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească"*. Partea I: *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi* de I.-Aurel Candrea. Partea II: *Dicționarul istoric și geografic universal* de Gh. Adamescu, București, [1926—1931].
Candrea, *Elemente*	I.-A. Candrea, *Elemente române în limbile slavice*, în „Noua revistă română" I, 1900, nr. 9, p. 399—409.
Capidan, *Aromânii*	Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, București, 1932.
Capidan, *Meglenoromânii*	Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I—III, București, 1925, 1928, [1936].
CDDE	I.-A. Candrea—Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. I. Elementele latine. A—Putea*, București, 1907—1914.
Cihac I, II	A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. I. Éléments latins, comparés avec les autres langues romanes*; II. *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort s/M—Berlin—București, 1870, 1879.

Cioranescu, DER	Alejandro Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, La Laguna 1958–1966.
CL	„Cercetări de lingvistică” I urm., Cluj, 1956 urm.
Col. Tr.	„Columna lui Traian, revistă pentru istorie, lingvistică şi psicologie poporană”, I urm., Bucureşti, 1870 urm.
Coresi, *Psaltirea*, ed. Stela Toma	Coresi, *Psaltirea slavo-romăna (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*, text stabilit, introducere şi indice de Stela Toma, [Bucureşti], 1976.
Corominas, DCELC	J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Madrid, 1954–1957.
Coseriu, *Estudios*	Eugenio Coseriu, *Estudios de lingüística románica*, Madrid, 1977.
DA	*Dicționarul limbii române*, publicat de Academia Română, *A — De* și *F — lojniță*, București, 1913–1949.
Dalametra	I. Dalametra, *Dicționar macedo-român*, București, 1906.
DDA	Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, ed. II, București, 1974.
Densusianu, ILR	Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I *Originile*, vol. II. *Secolul al XVI-lea*, București, 1961.
DEX	*Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975.
DLR	*Dicționarul limbii române*, București, *M* urm., 1965 urm.
DLRM	*Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958.
DN	Florin Marcu, Constant Maneca, *Dicționar de neologisme*, ed. II, București, 1966.
DR	„Dacoromania. Buletinul Muzeului limbii române”, Cluj, I–XI, 1921–1949.
Drăganu, *Românii*	N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933.
DU	Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, ed. II, Craiova, 1908.
Ernout–Meillet	A. Ernout–A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. IV, Paris, 1959–1960.
FEW	Walter von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, Bonn, Tübingen, Basel, 1929 urm.
Fischer, *Lat. dun.*	I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985.
Graur, *Alte etim.*	Al. Graur, *Alte etimologii românești*, București, 1975.
Graur, *Etim. rom.*	Al. Graur, *Etimologii românești*, București, 1963.
Graur, *Fond. pr.*	Al. Graur, *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954.
Graur, *Nom d'agent*	A. Graur, *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 1929.
Hasdeu, CB	B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I–II, București, 1878–1879.
Hasdeu, EMR	B. Petriceicu Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I–III, ed. Gr. Brâncuș, București, 1972–1976.
Hristea, *Probl. etim.*	Theodor Hristea, *Probleme de etimologie. Studii. Articole. Note*, București, 1968.
ILR II	*Istoria limbii române*, II, red. resp. I. Coteanu, București, 1969.
Ivănescu, ILR	G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
LR	„Limba română” I urm., București, 1952 urm.
MCD	*Materiale și cercetări dialectale*, I, București, 1960.
MDE	*Mic dicționar enciclopedic*, București, 1972.
Mihăescu, *Infl. gr.*	H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966.

Mihăilă, *Împrumuturi*	G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.
Mihăilă, *Studii*	G. Mihăilă, *Studii de lexicologie și istorie a lingvisticii românești*, București, 1973.
Mihăilă, DLRV	G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. X — începutul sec. XVI)*, București, 1974.
Miklosich	Fr. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae, 1862—1865.
MRIW	*Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, I, Heidelberg, 1914.
NDE	Albert Dauzat, Jean Dubois, Henri Mitterand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, Paris, 1964.
Palia, ed. V. Pamfil	*Palia de la Orăștie. 1581—1582*. Text, fascimile, indice. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968.
Pascu, *Suf.*	G. Pascu, *Sufixele românești*, București, 1916.
Pașca, *Glosar*	Ștefan Pașca, *Glosar dialectal*, București, 1928.
Petrovici, *Studii*	Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970.
PEW	Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element mit Berücksichtigung aller romanischen Sprachen*, Heidelberg, 1905.
Philippide, OR	A. Philippide, *Originea românilor*, I, II, Iași, 1923, 1927.
Pravila ritorului Lucaci, ed. I. Rizescu	*Pravila ritorului Lucaci*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, 1971.
Psaltirea Scheiană	I.-A. Candrea, *Psaltirea Scheiană, comparată cu alte psaltiri din sec. XVI—XVII traduse din slavonește*, vol. II, București, 1916.
Pușcariu, *Études*	Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj—București, 1937.
Pușcariu, LR I	Sextil Pușcariu, *Limba română, I: Privire generală*, București, 1940.
RESl	„Revue des études slaves" I urm., Paris, 1921 urm.
REW	W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. III, Heidelberg, 1935.
RF	„Revista filologică" I—II, Cernăuți, 1927—1929.
Rosetti, ILR	Al. Rosetti, *Istoria limbii române. I. De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, București, 1986.
R(R)L	„Revue de linguistique" I—VIII, București, 1956—1963; „Revue roumaine de linguistique" IX urm., București, 1964 urm.
RSl	„Romanoslavica" I urm., București, 1958 urm.
Russu, *Elemente*	I. I. Russu, *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970.
SCL	„Studii și cercetări lingvistice" I urm., București, 1950 urm.
Scriban	August Scriban, *Dicționaru[l] limbii românești*, Iași, 1939.
SCȘtCluj	„Studii și cercetări științifice. Filologie", I—V, Cluj, 1950—1955.
SMFC	*Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, I—VI, București, 1959—1972.
Șăineanu, *Infl. or.*	Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I—III, București, 1900.
Șăineanu, *Încercare*	Lazăr Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbii române*, București, 1887.
Tamás, EW	Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapesta, 1966.

TDRG	H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, București, 1903—1925.
Udrescu, *Glosar*	D. Udrescu, *Glosar regional. Argeș*, București, 1967.
WJb	„Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Rumänisches Seminar) zu Leipzig", hgg. G. Weigand, I—XXIX, Leipzig, 1894—1921.
ZRPh	„Zeitschrift für romanische Philologie" I urm., Halle—Tübingen, 1877 urm.

ALTE ABREVIERI

alb. = albanez
arom. = aromân
bulg. = bulgar
cat. = catalan
dalm. = dalmat
dial. = dialectal
drom. = dacoromân
engad. = engadinez
fr. = francez
friul. = friulan
galic. = galician
germ. = german
gr. = grec
istrorom. = istroromân
it. = italian
lat. = latin
log. = logudorez
magh. = maghiar
megl. = meglenoromân
ngr. = neogrec
oc. = occitan
ptg. = portughez
retor. = retoroman
rom. = romîn
rus. = rusesc
scr. = sîrbocroat
sl. = slav
sp. = spaniol
ucr. = ucrainean
v. = vezi
v. fr. = vechi francez
v. it. = vechi italian
v. sl. = vechi slav

1. CE ESTE ETIMOLOGIA?

Etimologia este o știință, este știința care urmărește și explică dezvoltarea cuvintelor de la formele și înțelesurile lor cele mai vechi pînă la formele și înțelesurile lor actuale sau pînă la cele dintr-o anumită perioadă a unei limbi ori a unui grup de limbi. Ea se exprimă pe scurt printr-un fel de ecuații, ca : lat. *focus* > rom. *foc*, lat. *barba* > rom. *barbă*, lat. *mulier*(*em*) > rom. *muiere* etc., care se citesc astfel : cuvîntul latinesc *focus* (*barba*, *mulier*) a devenit sau a dat în limba română cuvîntul *foc* (*barbă*, *muiere*) sau *foc* < lat. *focus*, *barbă* < lat. *barba*, *muiere* < lat. *mulier*(*em*), care se citesc astfel : *foc* provine din cuvîntul latin *focus* ; *barbă*, din cuvîntul latin *barba* etc. Dar chiar fără a intra în amănunte, ne dăm seama că aceste „ecuații" reprezintă în fapt concluziile unei cercetări care permite să se facă afirmația că forma cea mai veche a unui cuvînt cum este *muiere* a fost pentru limba română *mulier*(*em*), că cea mai veche formă pentru *foc* a fost *focus* ș.a.m.d. Pentru ca asemenea afirmații să fie crezute, trebuie să se dovedească însă că atît formele, cît și înțelesurile unor cuvinte ca cele citate se justifică.

În acest scop, să precizăm întîi accepția pe care o dăm termenilor formă și înțeles.

Formele cuvintelor

Formele cuvintelor sînt în discuția de față :

a) toate aspectele pe care le iau cuvintele în flexiune (declinare, conjugare) ;

b) toate aspectele, noi sau vechi, literare sau regionale, sub care apar cuvintele pe teritoriul unei limbi ori în conștiința acelora care spun despre ei că vorbesc limba în cauză.

Astfel, un cuvînt cum este *casă* va avea, potrivit cu cele spuse sub a) 6 și numai 6 forme : *casă*, *casa*, *case*, *casei*, *casele*, *caselor*.

Potrivit cu cele spuse sub b), el mai apare însă și în formele regionale: *casî*, *casîi*, *casîle*, *casi*, *casii*, *casile*, *casili*, *casilor*, *cășî*, *cășile*, *cășii*, *cășilor*, *căsi*, *căsile*, *căsili*, *căsilor*, *casăi* etc. Orice vorbitor cu oarecare experiență a limbii române recunoaște fără greutate în ele pe *casă*, știind uneori și în ce părți ale țării se pronunță într-un fel sau altul. Mai mult, el poate să fi observat și că acolo unde se aude *casî*, se aude și *casîle*, *casîi* etc., deci că și forme ca cele înșirate sub b) se grupează, *căși* de exemplu merge în aceeași flexiune cu formele *cășile*, *cășii*, *cășilor* și atunci ele au tot cîte 6 forme ș.a.m.d.

Înțelesurile cuvintelor

Înțelesurile sînt considerate în discuția de față toate posibilitățile pe care le are un cuvînt de a numi obiecte, acțiuni, idei, fenomene și de a trezi în mintea noastră reprezentări ale lor, precum și de a face legături între aceste reprezentări.

Astfel, *casă* poate denumi „locuința", „membrii unei familii din aceeași locuință" (*N. are o casă de ținut* sau *N. are o casă de copii*), „modul de a trăi împreună", în special al soților, ca în *A face casă bună cu cineva*, „neamul", „o clădire" (fie locuită, fie avînd alte destinații) (v. *Casa Armatei*, *Casa Pionerilor*, *casă de mode*, *casă de copii* etc.).

2. GRUPAREA CUVINTELOR

Cuvintele se grupează în mod obişnuit în jurul unuia dintre ele, în funcţie de legăturile de înţeles sau de formă.

Legătura dintre *casă*, *căsuţă*, *căscioară*, *căsean*, *căsaş*, *căsar*, *căsică*, *căsoi*, *căsoaie*, *căsulie*, *căsuliţă*, *căsuşoară*, eventual *casnic*, *căsnicie* şi, cum se va arăta în continuare, *căsători* şi *căsătorie* e limpede. Baza lor este *casă*. Avem deci în faţă o grupare d e r i v a t ă din *casă*. Dacă baza are şi compuse — ca *floare* în *floarea-soarelui*, alături de *floricică*, de *a înflori* etc. —, atunci termenii din jurul bazei respective sînt formaţi şi prin c o m p u n e r e.

Două lucruri reies de aici : pe de o parte, că un derivat cum este de exemplu *căsuţă* este u l t e r i o r lui *casă*, de vreme ce s-a format de la *casă* în interiorul limbii române, pe de alta, că grupările de felul celei mai sus înfăţişate sînt organizate sistematic. Ele conţin şi capacitatea virtuală de a da naştere la subgrupări. Una din ele este cea din *casnic/căsnicie*, căci *căsnicie* are la bază în mod direct pe *casnic* şi numai în mod indirect pe *casă*. Aceeaşi situaţie a avut-o şi *a (se) căsători*. Între el şi *casă* a existat un intermediar, cum probează vechiul *căsătoriu* „care are casă, (om) aşezat, însurat", derivat dintr-un verb diferit însă de *a (se) căsători*, de unde avem un *căsătorit* mai nou.

Nu numai originea comună a unor forme, ci şi înţelesurile lor asemănătoare sau opuse fac să se adune cuvintele laolaltă în mintea noastră.

Casă cu înţeles de „clădire" atrage lîngă sine atît pe *căsuţă*, *căscioară*, *căsoi* etc., cît şi pe *cămin*, *clădire*, *cabană*, *cabinet*, *edificiu*, *imobil*, *palat*, *vilă*, ca şi pe *argea*, *bordei*, *colibă*, *foişor*, *gheretă*, *hardughie*, *hrubă*, *magazie*, *maghernită*, *sălaş*, *şandrama* etc., în funcţie de ideea de clădire impunătoare sau, dimpotrivă, de construcţie modestă, mică ori sărăcăcioasă. Se înţelege de la sine că şi diminutive ca *bordeiaş*, *colibiţă*, *vilişoară*, *pălăţel* etc. intră în asocierea amintită, ca şi derivatele de alt tip, de exemplu *bordeian*, *colibaş* etc.

De *casă* cu înţelesul de „familie'' ţin *casnic*, *căsnicie*, *căsătorie*, *familie*, *neam*, *soţ*, *soţie*, *însura*, *însurăţel*, *mire*, *mireasă*, *mărita*, ca şi *becher*, *burlac*, *holtei* etc.

Grupările stabilite pe baza unuia sau a mai multor înţelesuri asemănătoare sau opuse au primit numele de c î m p u r i s e m a n t i c e. Se consideră că ele sînt o realitate obiectivă, fiindcă toţi vorbitorii unei limbi le au în minte, deşi în configuraţia acestor cîmpuri numărul de termeni nu este neapărat acelaşi, ci depinde de gradul de cultură şi de memoria fiecăruia. În orice caz, cîmpurile semantice au o mare însemnătate pentru înţelegerea evoluţiei sensurilor, deci şi pentru etimologie. Faptul a şi fost discutat de Al. Graur într-un scurt studiu intitulat *Etymologie collective* (în *Linguistique contemporaine. Hommage à Eric Buyssens*, Bruxelles, 1970, p. 83–86). Autorul cercetează presiunea morfologică pe care o exercită o grupare lexicală asupra unuia sau mai multor cuvinte din interiorul acelei grupări ; de unde şi numele de etimologie colectivă dat fenomenului. O serie de dificultăţi etimologice se clarifică prin acest fel de etimologie, de exemplu tratamentul cuvintelor de origine franceză cu finala în *é*, *ée*, *er* etc., dintre care unele au fost introduse de română printre feminine, iar altele printre neutre, fiindcă primele au fost puse împreună cu cuvinte de origine turcă terminate în *e* şi de aceea *soirée* a devenit *soarea*, după cum turc. *çeşme* a devenit *cişmea*, iar altele, fiind luate direct din franceză, ca *cheminée*, au devenit neutre, cf. rom. *şemineu*.

Pornind de la această idee, Andrei Avram a propus etimologii noi pentru cuvinte care au la bază pe *moale* (LR, XXI, 1972, p. 285–292). Autorul explică prin apartenenţa la o anumită grupare denumiri de peşti ca *moică*, *moiete*, *moioagă* şi altele asemănătoare care pun probleme de formă cînd sînt privite izolat, în timp ce prezenţa lor într-o grupare relativ omogenă sugerează soluţii noi.

Evoluţia grupărilor de cuvinte

Nici asocierile după formă, nici cîmpurile semantice nu sînt date o dată pentru totdeauna. Astfel, *casnic* nu putea să apară în grupul lui *casă* decît după ce sufixul *-nic* fusese încorporat de vorbitorii limbii române printre sufixele productive, deci numai după ce fusese clar separat din cuvinte slave împrumutate, în speţă după ce se fixaseră în limbă perechi de cuvinte de această origine ca *groază*—*groaznic*, *rod*—*rodnic* şi altele ca ele. Numai după aceea *-nic* putea fi unit cu vechi cuvinte româneşti, ca în *dos-nic*, *jos-nic*, şi ataşat şi la *casă*, ca să dea pe *casnic*.

Cînd ne îndreptăm privirile și mai mult în trecut, spre faza latinească propriu-zisă a limbii române, constatăm că derivatele de la *casa* erau altele. Erau mai întîi *casella* și *casellula*, amîndouă însemnînd „căsuță, căscioară". Erau apoi *casaria* „îngrijitoare a unei case de țară", apoi *casalia* avînd înțelesul de „semne de hotar ale unei proprietăți rurale" și *casanicus* „de colibă, de sat, țărănesc, rural". Cum ele nu au fost continuate de vorbitorii limbii române, rezultă că cele mai multe dintre formele care au la bază pe *casa* au fost făcute în românește după faza descrisă mai sus, mai exact după secolul al V-lea. Pentru o asemenea dată pledează și faptul că înțelesul de „proprietate de țară" pe care îl avea *casa* în latinește în secolul al V-lea, probabil nu mai înainte, cum se vede din Cassianus (ap. Benoist-Goelzer, s.v.), nu are nici un ecou în limba română. E deci foarte plauzibil ca nici *casalia*, cu sensul de „semn de hotar al unei proprietăți rurale", să nu fie mai vechi, după cum mai vechi nu poate fi nici *casarius*, cu înțeles de „dijmaș, colon sau sclav căruia i se încredința cultivarea unei părți din proprietatea unui nobil". Nu este exclus ca el să fi ajuns cu timpul și la sensul de „țăran", cum spun CDDE 280, care pornesc însă de la adjectivul *casarius*, *-a*, *-um* pentru a explica pe *căsar*. Dar, după părerea noastră, *căsar* pare mai degrabă făcut în românește, fiindcă înseamnă „care are casă, om așezat, om însurat"; vezi: „pentru care vine să despart *căsarii*, ce să dzice bărbat de fămeae-și" (*Carte românească de învățătură* (1646), ed. Andrei Rădulescu și colab., București, 1961, p. 113).

Se schițează deci o grupare de termeni în mod cert anterioară secolului al V-lea, cuprinzînd pe *casa*, *casanicus*, *casaria*, *casella* și *casellula*, și una ulterioară, formată din cuvintele precedente, cu adaosurile *casalia*, *casalis*, la care s-au atașat apoi altele. Un asemenea derivat îl reprezintă cuvîntul spaniol *casadero*, *-a*, adjectiv însemnînd „de însurat, de măritat" (cu referire la persoane) și corespondentul său portughez *casadeiro*, *-a*; *casadorio*, *-a*, *casadouro*, *-a*, cu același înțeles. Ele sugerează vechiul cuvînt românesc *căsător*(*iu*). După toate aparențele, atît cuvîntul spaniol, cît și cel portughez și cel românesc aveau aceeași bază. Ea trebuie să fi fost un verb către care duc și sp., ptg. *casar*(*se*) „a se căsători" și v. fr. *chaser*. În româna comună, el va fi avut forma **căs*, *-are*. Existența unui **casare* în latină a și fost presupusă de H. Tiktin în TDRG, la *căsător*, iar în aceste condiții se impune și **casatorius* ca derivat de la verbul amintit, rezolvîndu-se astfel și asocierea dintre sufixul *-torius* și baza lui, care trebuia să fie verb.

Al doilea este cuvîntul italian *casicciuola* „căsuță", atît de asemănător cu rom. *căscioară*. Se poate foarte bine ca în latină să fi circulat un diminutiv din care au rezultat formele din română

şi din italiană, supoziţie sprijinită şi de ptg. *casinhola* „colibă", deci tot cu sufix de diminutiv.

Situaţia lui *casa*, descrisă sumar mai sus, îşi are explicaţia principală în faptul că lat. *casa*, care avea la început sensul de „colibă, adăpost improvizat din crengi şi frunze de copaci pentru soldaţi", apoi de „casă de ţară", venea în opoziţie înainte de toate cu *domus*, care însemna în mod curent „locuinţă, cămin al unei familii" şi era susţinut de numeroase derivate. Dintre ele amintim pe *dominus*, *domina*, *domicilium*, *domesticus*, *dominare*, *dominator* etc. Dar pe lîngă *domus* şi *casa* mai erau în latină cîteva substantive cu valoare similară, ca *tectum*, care uneori însemna, afară de „acoperiş", şi „locuinţă", *tecto invitare* fiind cam acelaşi lucru cu „a pofti pe cineva în casă". *Villa*, la rîndul său, denumea atît „casa de ţară", cît şi „ferma", „gospodăria rurală", ca şi *casa*, dar fără adaosul obligatoriu de „modestă" ori chiar „sărăcăcioasă". Şi *focus*, numele „vetrei", reda în formule ca *quinque focis* ideea de „locuinţă", „(aşezare, sătuc) cu cinci vetre", respectiv cu tot atîtea gospodării, familii, locuinţe, case. La acestea se adaugă *habitatio*, cu sens primar de „locuinţă", iar prin metonimie cu sensul de „casă". În sfîrşit, *mansio* desemna şi el între altele „locuinţa".

Redistribuirea termenilor s-a petrecut treptat. Ea a afectat întîi pe *domus* şi *casa*. Cuvîntul *casa* a fost apropiat de *domus*, prin sensul „cămin permanent, locuinţa obişnuită a unei familii", încît ce era *domus* din exprimarea curentă *eo domum* „merg acasă" va fi devenit la un moment dat *eo ad casam*. Cînd spunem aşadar că, în româneşte şi în celelalte limbi romanice care au pe *casa*, iar acestea sînt toate, cu excepţia într-o oarecare măsură a francezei, *casa* se continuă sub formă proprie fiecăreia din aceste limbi, redăm numai o parte din complexa realitate de odinioară. Ar trebui să spunem că, de fapt, în forma lat. *casa* din limbile romanice au pătruns în bună parte şi sensurile lui *domus* şi ale celorlalte cuvinte latineşti citate, după cum ele au pătruns şi în fr. *maison*, cum se va arăta în continuare.

Suprapunerea de înţelesuri din cuvintele cu accepţia generală de „casă" se datorează unor împrejurări exterioare, unor schimbări profunde din viaţa socială, din cea economică şi din mentalitatea oamenilor.

În secolul întîi şi al doilea dinaintea erei noastre, ca şi în secolul I şi II al erei noastre, Imperiul Roman a pus stăpînire cu forţa armată pe vaste teritorii şi le-a colonizat intens. Instalaţi pe pămînturile pe care şi le însuşiseră *manu militari*, coloniştii şi-au încropit repede adăposturi simple, *casae*, cărora le-au spus astfel nu pentru că s-au gîndit la „case de ţară", ci pentru că le serveau înainte

de orice de „adăposturi, locuințe”, erau „sedii ale familiei, cămine sau vetre”, adică ceea ce în condițiile metropolei se numea *domus*, dacă nu cumva coloniștii proveneau ei înșiși din locuri unde locuinței i se spunea tot *casa*. Pentru Șăineanu, *Încercare*, p. 160, „*Casa* 'colibă, bordei' e un alt exemplu de inobilire generălizătoare (sic !) a cuvintelor în cursul timpului”. După cum continuă autorul, la Isidorus — e vorba de Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum libri XX* — *casa* „e tot încă o 'locuință țărănească' ” și citează fără trimitere exactă următoarea definiție din opera lui Isidorus : „*Casa* est agreste habitaculum paleis, arundinibus et virgultis contextum” (casa este o locuință rudimentară făcută din paie, trestie și crengi). Deși *agreste* ar putea fi și „țărănesc”, în cazul de față este de preferat „rudimentar”.

Părerea de mai sus ar putea fi însă contrazisă de constatarea că orice cuvînt care denumește adăpostul permanent al unei familii dezvoltă, dacă nu exact aceleași semnificații ca cele din lat. *casa*, măcar pe cele principale. Prin urmare, n-ar fi obligatoriu să recurgem la *domus* și la celelalte, căci și fără ele s-ar fi întîmplat același proces semantic. Indiscutabil că, indiferent de termenul utilizat în diverse limbi pentru conceptul de casă, în semantica lui se dezvoltă valori datorate unor sentimente umane generale față de acoperișul sub care oamenii s-au născut, au crescut și au trăit, iar aceste sentimente produc figuri de stil. Expresiile care le conțin circulă, se împrumută ori se traduc, dar termenul are nevoie cel mai adesea de determinative sau de contexte specifice mai largi. Dacă, de exemplu, *casă de veci* este o formulă pentru „mormînt”, echivalentă cu „locuință de veci”, *casă* nu înseamnă decît aici „mormînt”, după cum *domus* din *domus marmorea*, „mormînt” la Tibullus, ap. Benoist-Goelzer, nu are această semnificație decît în combinație cu *marmorea* și, bineînțeles, numai într-un context corespunzător. Însuși faptul că semnificațiile de acest gen ale termenilor care servesc la denumirea conceptului de casă rezultă din construcții cu determinări are importanță. Într-o analiză etimologică trebuie să se țină seamă de el, să se selecteze cu atenție figurile, să li se determine originea, frecvența și funcțiile particulare, pentru a se ajunge la configurația semantică fundamentală, aceea care a rămas constantă o anumită perioadă de timp. O ilustrare instructivă în această direcție ne-o oferă numele casei în franceză.

Franceza a avut și ea pe *casa*, atestat în secolul al XII-lea în formele *chiese, chese*. Din același secol este cunoscută și prepoziția *chez*, provenind tot din lat. *casa*, probabil din construcții de tipul *eo* sau *vado casam* (*meam*). Atestat și mai devreme, din secolul al X-lea, este *maison*, care reprezintă evoluția normală a lat. *mansion*(*em*),

însemnînd încă din latină și „locuință". Baza lui este verbul *manere* sinonim în unele sensuri cu *remanere*. Prin metonimie, *mansio* a trecut de la înțelesul inițial care era „faptul de a se stabili undeva" la numele așezării înseși. Tot din *manere*, verb latinesc, româna a făcut substantivul, astăzi învechit și regional, *mas*, pl. *masuri*, cu înțeles de „popas, rămînere, ședere (temporară, mai ales peste noapte) undeva".

În franceza veche de la *casa* s-a format verbul *chaser* „a căpătui, a face cuiva o situație", verb astăzi ieșit din uz în favoarea lui *caser*. Acesta din urmă n-ar fi însă, după NDE, decît o adaptare a formei lui *chaser* după substantivul *case* „casă de țară", împrumutat din latină pe cale savantă, înțeles modificat apoi, în secolul al XVIII-lea, în „colibă a negrilor africani și în genere a unor populații din colonii". În plus, prin influență spaniolă, fr. *case* mai capătă și înțelesul de „compartiment", „pătrățică a unei table de șah". Mai simplu ni se pare însă ca fr. *caser* să fie o adaptare a verbului spaniol *casar*. Ceilalți termeni din franceză pentru „locuință, clădire sau parte din clădire unde se stă de obicei" (*foyer*, *logement*, vechiul *gîte*, vechiul *demeure* și altele) interesează mai puțin discuția de față.

Vorbitorii francezei au șovăit între *maison* și *chiese*, *chèse*, nu din cauza înțelesului acestor cuvinte, ci a formei celui din urmă. El suna la fel ca urmașul lat. *cathedra*, adică *chaise*, ceea ce a și dus, după observația din NDE, p. 766, la scrierea *Les Chaises* a unui toponim reprezentînd apelativul *chiese*, *chèse*. Omonimia, greu de suportat, căci casă și scaun (*chaise*) apar des împreună și pot da naștere la confuzii, a favorizat pe *maison*, care o soluționa. De aceea, asupra acestuia din urmă s-au îndreptat și conceptele mai noi, legate de numele unor instituții în alcătuirea cărora în italiană, în spaniolă și în portugheză intră *casa*, urmat de determinările necesare, încît avem în franceză *maison d'arrêt*, *maison de santé* etc., față de it. *casa di correzione*, span. *casa de correción*, *casa de comercio*, ptg. *casa de saúde* etc., unele fără îndoială calchiate. Pentru a decide unde a apărut una sau alta, ar trebui să se cunoască împrejurările istorice concrete, data și locul înființării instituțiilor corespunzătoare. În românește, de exemplu, e știut că formule cum sînt *casă de odihnă*, *casă de cultură* și altele similare sînt copii recente după *dom otdycha*, *dom kulьtury* din rusă.

Utilizarea unui cuvînt sau a altuia pentru lucruri asemănătoare depinde de raportul dintre cuvintele cu sens general. În engleză, de exemplu, deși se folosesc pentru ideea în discuție atît *house*, cît și *home*, se spune (the) „*House of Communs*, „Camera comunelor", cu termenul care are în primul rînd înțelesul de „clădire", dar *mater-*

nity home, cu *home*, termenul întrebuințat în primul rînd pentru ideea de „locuință a unei famili", „cămin familial".

Distribuția semantică depinde în așa măsură de situația unei limbi sau a alteia la un moment dat, încît se pot întîlni uneori fenomene surprinzătoare. Dintr-o cercetare sumară a situației cuvintelor δόμος și οἶκος din greaca veche în comparație cu *domus* și *vicus*, care le corespund în latină, se vede că greaca prefera pe οἶκος, căci în jurul lui sau derivînd din el ea a grupat un impresionant număr de cuvinte, pe cînd δόμος, fără a fi izolat, grupa în mod vizibil mai puține. În latină, dimpotrivă, *domus* joacă rolul lui οἶκος din greacă. Nu mai vorbim de faptul că οἶκος conținea ca sens primordial pe cel din verbul οἰκέω, însemnînd „a locui, a se stabili, a sta permanent într-un loc", adică ceva foarte aproape de lat. *mansio*, fără a fi însă vreo legătură etimologică între ele.

Într-un mod asemănător se prezintă lucrurile cînd se compară franceza cu spaniola. Pe cînd spaniola a dezvoltat cu vădită preferință lat. *casa* și a specializat termenii corespunzători, franceza a procedat exact invers.

Nici suprapunerile mai mult ori mai puțin accidentale nu trebuie pierdute din vedere. În română, de exemplu, în *Casa de Economii și Consemnațiuni*, ca și în *casă de ajutor reciproc*, nu avem cuvîntul *casă* „clădire", ci forma adaptată din fr. *caisse*, aceeași ca cea din *casă de bani* și din *casă* „loc în care se fac plăți".

Suprapunerile sînt întrucîtva explicabile, căci *casa* poate fi și o cameră în care se fac plățile, iar prin metonimie însăși clădirea destinată operațiilor de depuneri, consemnațiuni etc. Etimonul lui este, în limbile romanice în care s-a păstrat, lat. *capsa*, mai exact **capsea* „cutie, ladă". Vezi în această privință și it. *cassa di risparmio* „casă de economii", dar și germ. *Sparkasse*, împrumutat și calchiat după o limbă romanică.

După cum rezultă — sperăm — din această analiză, vorbitorii au pendulat între două concepte și imagini fundamentale, cel de „construcție (improvizată sau nu), clădire", și atunci s-au referit la aspectul exterior, la latura din afară, vizibilă, a așezării, și cel care privea latura interioară, persoanele din clădire, de regulă avînd între ele legături de rudenie, de unde sensul de „familie, neam". În alegerea și dezvoltarea termenilor a acționat însă și ideea de s t a b i l i t a t e, dar aceasta a fost mai totdeauna subordonată unuia dintre celelalte două concepte sau și le-a subordonat.

3. ETIMONUL

În greaca veche, de unde latina l-a împrumutat pe cale savantă, e t i m o n însemna „sens adevărat, sens originar", iar etimologia era „originea cuvintelor". Se credea că descoperirea adevărului originar în gîndirea oamenilor depinde de concordanța dintre configurația fonetică și semnificația cuvîntului. Forma fonetică originară se putea însă modifica prin următoarele patru procedee :

1) prin *adăugare* (în latină *adiectio*) a unor sunete. Acestea se plasau la început, prin așa-numita *proteză*, la mijloc sau în corpul cuvîntului prin *epenteză* ori la sfîrșit, iar acestei modalități i se spunea *paragogă* ;

2) prin *scoaterea* unor sunete din cuvînt (în latină *detractio*). Scoaterea purta numele de *afereză* cînd se producea la începutul cuvîntului, de *sincopă* cînd avea loc în interior și de *apocopă* cînd se petrecea la sfîrșitul cuvîntului ;

3) prin *metateză* (în latină *transmutatio*), care putea fi *inversiunea* unor sunete alăturate sau *hiperbat*, cînd sunetele mutate nu erau alăturate, ci despărțite de altele ;

4) prin *antiteză* (în latină *immutatio*), adică prin scoaterea unui element din configurația fonetică a cuvîntului și înlocuirea lui cu altul nou. În această accepție, antiteza nu este decît combinarea unei *detractio* cu *adiectio* (v. H. Lausberg, *Manual de retorica literaria*, II, p. 12—19, cu trimitere bogată la sursele antice, și Groupe μ, *Rhétorique générale*, Paris, 1970, p. 58, 78, 136).

Semnificația se interpreta prin tropi, cel mai des aduși în discuție fiind *metonimia*, *sinecdoca*, *metafora* și *hiperbola*.

Înainte de orice altă apreciere, observăm că procedeele amintite, atît cele referitoare la formă, cît și cele referitoare la semnificație, se mențin în terminologia etimologică pînă în zilele noastre. Mai mult, dacă dăm deoparte ideea că sensul originar al cuvîntului este și cel adevărat, pentru că introducerea criteriului de adevăr complică lucrurile în mod inutil în cazul de față, trebuie să recunoaștem că, în linii mari, obiectul etimologiei a rămas același. Deosebirile, care,

cum se va vedea, sînt enorme, se datorează descoperirilor din domeniul foneticii și al gramaticii istorice în primul rînd, iar în al doilea rînd dezvoltării în ansamblu a științei limbii. Ele au pus în lumină, întîi prin neogramatici, apoi prin geografia lingvistică, existența unor legi de transformare cronologică a cuvintelor. În antichitate, forma ideală și de dorit imuabilă a cuvîntului era socotită cea sub care se înfățișa etimonul. Îndepărtarea de la ea se justifica numai dacă reprezenta o reușită, apreciată prin efectul ei favorabil asupra auditoriului sau prin apropiere de modelele autorilor de autoritate. Marele cîștig al lingvisticii, datînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost înțelegerea faptului că orice idiom se află în mișcare necontenită, păstrîndu-și totodată specificul. Între tendința de diversificare și cea opusă, de unificare, chiar de uniformizare, caracteristică economiei de efort lingvistic, se creează tot timpul stări de echilibru care trec una într-alta înconjurînd un nucleu de fenomene foarte rezistent.

A. În căutarea formelor

Regulile de transformare evolutivă a corpului fonetic, l e g i, cum au fost numite de neogramatici, acționează mecanic, imperturbabil, după formularea neogramaticilor „orbește". E, fără îndoială, în acest mod de a le înțelege o doză de exagerare, dar modificări fonetice care nu cunosc abateri întîlnim adesea. În situația aceasta a fost pierderea la un moment dat din limba română, în faza ei latinească, a consoanelor cînd se aflau la finală absolută, deci o apocopă, de exemplu : *salem* > *sare*, *partem* > *parte*, *serpens* > *șarpe*, *caput* > *cap*, *laudat* > *laudă* etc. În (eu) *cîntam*, (eu) *spuneam* etc., nu avem pe *m* originar, ci un *m* adus tîrziu la persoana I singular a imperfectului de la persoana I plural, unde se menținuse fiindcă fusese urmat de *u*, vezi lat. *cantabamus* > *cîntamu* > *cîntam*. Chiar în monosilabe foarte des folosite, consoanele în discuție nu au rezistat. Astfel, *s* din lat. *nos*, *vos* și cel din lat. *tres* au fost înlocuite cu *i*, care indica pluralul la o anumită categorie de substantive, iar cel din *sex* s-a aflat într-o poziție nouă în urma apropierii de *septem*, și *sex* a ajuns la *șase*. Prin urmare, cînd un cuvînt românesc actual se termină într-o consoană propriu-zisă, aceasta poate să însemne fie că el a avut într-o perioadă mai veche a limbii române un *-u*, ca *dominus* > *domnu* > *domn* ; *caput* > *capu* > *cap*, lucru cert cînd acel cuvînt este de origine latină, fie că el nu e moștenit, cum nu sînt, de exemplu : *rom*, *șotron*, *plus*, *cart* etc.

Regula în discuție a atins toate cuvintele și toate formele de origine latină. După ce *m*, *n*, *s*, *t* etc. în poziția arătată nu s-au mai pronunțat, limba română a trecut printr-o etapă în timpul căreia cuvintele ei nu se terminau decît în vocală, aflîndu-se din acest punct de vedere în situația italienei și spaniolei contemporane, care au it. *pomo*, *capo*, sp. *cabo*, it., sp. *naso* etc., față de corespondentele românești actuale *pom*, *cap*, *nas*. În etapa amintită, româna avea cuvinte de felul lui *capu*, *cîmpu* etc., care semănau ca pronunțare cu cele din italiană și spaniolă (vezi și it., sp. *campo*). A urmat o scurtare a lui *-u* și apoi eliminarea lui. El a rămas însă în conștiința vorbitorilor, în straturile adînci ale limbii române, căci reapare cînd se folosește articolul hotărît: *capul*, *cîmpul* etc.

Altă regulă la fel de strictă e cea care a acționat asupra grupurilor de consoane *cl* și *gl*. De la o vreme, ele au început să fie rostite în diverse regiuni ale teritoriilor romanizate, între care și Dacia, cu un *l* înmuiat, ca în aromână, meglenoromână, istroromână și în unele graiuri românești actuale, deci *cl'aie* < lat. *clavem* „cheie", *ocl'u* < lat. popular *oclus* „ochi", *cl'em* < lat. *clamo* „chem", *gl'ață* < lat. *glacies* „gheață", *gl'indă* < lat. *glandem* etc. Aceasta a durat însă numai un timp, căci, antrenate în procesul amintit, *cl'* și *gl'* au devenit *k'* și *ǵ*, ceea ce scriem prin *che*, *chi* și *ghe*, *ghi*.

Dintre celelalte limbi romanice, numai italiana a palatalizat la fel de consecvent ca româna pe *k* și pe *g* din grupurile amintite, vezi, de exemplu, it. *chiave*, rom. *cheie*; it. *occhio*, rom. *ochi*; it. *chiamo*, rom. *chem*; it. *pidocchio*, rom. *păduche*; it. *ghianda*, rom. *ghindă*; it. *ghiaccia*, rom. *gheață* etc. Spaniola le-a redus la *l'*, scris *ll* la inițială, ca în *llave* „cheie", *llamo* „chem" și la *h* (scris *j*) în interiorul cuvîntului, ca în *ojo* „ochi". Portugheza are uneori un *l'* (scris *lh*), de exemplu în *olho* „ochi", alteori un *ș* (scris *ch*), de exemplu în *chamo* „chem" etc. În franceză *cl* și *gl* au rămas neschimbate.

Așadar, în română nici un cuvînt conținînd un *cl* ori un *gl* la început sau în corpul cuvîntului nu poate avea un etimon latin.

Nici regula potrivit căreia un *l* simplu latinesc pronunțat în regiunea vălului palatului bucal, așa-numitul *l* velar, se transformă automat în *r* cînd se găsește între două vocale nu cunoaște excepții, vezi, de exemplu: *felem* > *fiere*, *molam* > *moară*, *solem* > *soare* etc. Nu vor fi deci căutate în latină etimoanele unor cuvinte ca *fală*, *milă*, *poală*, *silă*, *sală*, *ulei*, *țelină* etc., ceea ce nu înseamnă însă că orice cuvînt care are astăzi un *l* între două vocale nu este de origine latină, căci acest *l* poate proveni din altul decît cel velar amintit mai sus, de exemplu dintr-un *ll*, ca în *cale* < lat. *callis*, *moale* < lat. *mollis*, *vale* < lat. *uallis* etc.

Sînt însă și reguli mai elastice. Pînă prin secolul al XVII-lea, orice *e* urmat în silaba de după el de alt *e*, de un *a* sau de un *ă* devenea în românește diftongul *ea*, ca în lat. *feta* > *feată*, lat. *petra* > *peatră*, lat. *legem* > *leage* etc. Efectele se mai văd în unele forme de conjugare actuală, de exemplu: *merg*, *meargă*; *cer*, *ceară*; ca și în declinare: *seară*, *seri* etc., fără a mai prezenta însă consecvența de odinioară, căci între timp *ea* a fost adesea redus la *a*, ca în *fată*, *vară* (< lat. *veram*), sau la *e*, ca în *lege*, *merge* etc. De aceea, pentru a vedea dacă *rege* este moștenit ori nu, trebuie să ne asigurăm că vreodată ori într-un grai care păstrează forme arhaice el a avut în prima silabă diftongul *ea*. Cum acest fapt nu se confirmă, cuvîntul fiind atestat abia de la Gh. Asachi, vezi DLR s.v., rezultă limpede că *rege* este un împrumut, un împrumut făcut pe cale savantă din latină, fără a fi exclusă nici o influență italienească, unde *rege*, de asemenea împrumutat pe cale cultă, mai exact pe cale poetică, apare, la început, în creații beletristice în versuri.

Unele reguli nu au cuprins întregul material de limbă la care s-ar fi putut aplica, de exemplu trecerea într-o perioadă mai îndepărtată a lui *-n-* la *-r-* din unele zone geografice ale limbii române. După cum reiese din textele scrise în secolul al XVI-lea, în partea de vest și de nord a României, se spunea *lură* pentru *lună*, *bură* pentru *bună*, *demăreață* pentru *dimineață*, *spure* pentru *spune* ș.a., ca în istroromână. Paralel se întîlnea însă și pronunțarea *lunră*, *bunră*, *demănreață*, *spunre*, care ilustrează, după cîte se pare, un stadiu intermediar al procesului cunoscut sub numele de rotacism, dar căruia mai potrivit ar fi să i se spună rotacismul lui *n* intervocalic, spre a-l deosebi de trecerea lui *-l-* la *-r-* în cuvinte ca *molam*, și ea tot rotacism.

Fenomenul a atins numai pe *-n-* din cuvinte latinești. El a început înainte de secolul al XIV-lea, fiindcă istroromâna, care nu a mai avut contact cu dacoromâna cam din acest secol, a generalizat pe *-n-* latin > *-r-*.

Rotacismul lui *-n-* intervocalic din dacoromână este instructiv tocmai pentru că a fost oprit după secolul al XVI-lea. Zona lui s-a restrîns treptat, păstrîndu-se din ea numai mici enclave, îndeosebi în Munții Apuseni, la moți. Vorbitorii și-au reconsiderat pronunțarea sub presiunea celorlalte graiuri. O tendință locală de diferențiere s-a stins datorită în ultimă instanță unei influențe culturale, tipăriturile din secolul al XVI-lea și de după aceea adoptînd formele fără *-n-* rotacizat.

Am dat în rîndurile de mai sus cîteva mostre de reguli fonetice. Spre a le vedea importanța, ne-am putea întoarce cîteva clipe la primele noțiuni din paragraful de față. Dacă am fi prezentat lucrurile ținînd seamă de cele patru procedee, ar fi trebuit să spunem,

de exemplu, nu numai că *m*, *n*, *s*, *t* etc. dispar în evoluția limbii române prin apocopă, ci că, vorbind despre reintroducerea lui *m* în (eu) *cîntam* etc., asemenea forme, după ce au suferit apocopa lui *m*, au suferit paragoga lui *m*, ceea ce nu ar fi inexact. În schimb, lat. *clavem* > *cl'aie* > *cheie* ar fi primit în această terminologie numele de antiteză sau *immutatio*, căci *l* ar fi fost considerat ca scos din *cl* și înlocuit cu *l'*. Ar fi urmat apoi o a doua antiteză, constînd din înlocuirea lui *cl'* cu *k'*. Dacă am fi sărit faza *cl'*, am fi spus că *cl* din *clavem* a fost înlocuit prin antiteză cu *k'*, iar *-m*, în ambele cazuri, a căzut prin apocopă. Succinta paranteză de mai sus nu are rostul decît să sublinieze marea distanță care desparte cercetarea etimologică modernă de impresiile cuiva care ar face doar observația că, în locul grupului *cl* din latină, în română apare *k'*.

Descoperirea etimonului cere să se cunoască evoluția fonetică a întregului sistem, pe stadii, mai întîi al limbii ale cărei etimologii le căutăm, apoi ale limbilor care au influențat-o venind în contact cu ea în decursul timpului. Știind bunăoară că româna a făcut din grupurile *cl* și *gl* ce s-a arătat mai înainte, iar limbile slave din care au fost împrumutate cuvinte ca *cleşte*, *clopot*, *pîclă*, *glas*, *mîglă* etc. nu au cunoscut această evoluție, avem dovada că asemenea cuvinte nu au fost împrumutate decît după ce *cl* și *gl* din toate cuvintele latinești deveniseră *k'* și *ǵ*, deci după ce regula, nemaiavînd obiect, ieșise din uz. Pentru vorbitorii limbii române care auzeau acum *cl*, *gl* în cuvinte slave, cele două grupuri erau o noutate fără legătură cu ce se întîmplase odinioară cu *cl*, *gl* latinești.

În orice stadiu de evoluție, limbile dispun de un sistem fonetic (fonologic), de unul morfologic, de unul sintactic și de un ansamblu de cuvinte în circulație la data avută în vedere. Dacă modul de formare a cuvintelor ține de morfologie, cum se admite în principiu, el este un subsistem al morfologiei. Dacă însă formarea cuvintelor este privită din perspectiva rezultatelor, adică a cuvintelor nou formate, intră în joc și sintaxa, nu numai pentru că unele cuvinte sînt create prin compunere, ci și pentru că regimul gramatical al lor și al celorlalte se schimbă adesea. De fapt, în procesul de formare a cuvintelor se concentrează elemente de la fonetică pînă la semantică. Același lucru se poate întîmpla și cu alte nivele ale limbii. De aceea se și vorbește despre fonomorfologie, morfosintaxă, formule destinate să sublinieze faptul că ierarhia nivelelor limbii este un fenomen complex și că schimbările produse la un nivel se propagă în diverse puncte din celelalte nivele. Datorită acestei complexități, trecerea de la un stadiu la altul nu este evidentă decît atunci cînd se compară două stadii mai îndepărtate. Se întîmplă chiar ca unele cuvinte să nu

sufere nici o schimbare de formă în decursul unei perioade foarte lungi de timp, iar altele să devină de nerecunoscut. Prepoziția *de*, de exemplu, se pronunță astfel din latină, pe cînd *la* arată astăzi cu totul altfel decît *illac ad*, din care s-a dezvoltat. Dar prepoziția *de* nu mai are în limba română contemporană poziția morfosintactică și lexicală din latină și nici pe cea din limba română veche.

Fiind adesea, cum am văzut, foarte riguroase, regulile fonetice produc uneori perturbări în celelalte sisteme. Astfel, cînd *-s* nu s-a mai pronunțat, au apărut omonimii intolerabile. Verbele cu tema în *-a*, ca *adiuto*, *-are* „a ajuta", *frico*, *-are* „a freca", *rogo*, *-are* „a ruga", *salto*, *-are* „a dănțui" și altele ca ele, au ajuns să se termine la indicativ prezent persoana a II-a singular în *-a*, în loc de *-as*, cum cerea paradigma lor morfologică anterioară. Dar și persoana a III-a singular de la același timp se termina în *a*, căci și *-t* din *-at* nu se mai pronunța. Prin urmare, (*tu*) *adiuta* se confunda cu (*is* sau *ille*) *adiuta* și cu imperativul prezent singular (*adiuta!*). Ne putem imagina încurcătura la care ar fi dat naștere formele de mai sus dacă ar fi rămas astfel. Am fi avut propoziții românești ca (*tu*) *nu ajută*, (*el*) *nu ajută*. Soluția a venit de la conjugările cu *-is* la persoana a II-a singular, respectiv de la a III-a și a IV-a, unde se pronunța numai *-i*, a se vedea : (*tu*) *crescis*, *plangis*, *rumpis*, *audis*, *sentis*, (*in*)*florescis* etc., *crești*, *plîngi*, *rupi*, *auzi*, *simți*, *înflorești*. Imperativul putea deci să rămînă cum fusese la verbele cu tema în *-a* : *adiuta*, *frica*, *roga*, *salta* etc.

Omonimia era evitată, dar cu prețul unor consecințe mult mai importante decît pare la prima vedere. În primul rînd, se pierdea desinența de persoana a II-a, *-s*, și cea de persoana a III-a, *-t*, iar funcția lor era preluată la persoana a II-a singular de vocala tematică a conjugării a IV-a, *-i*, căci conjugarea a III-a avea tema în consoană sau în *-u-*, iar a II-a în *-e-*. În al doilea rînd, datorită acestui fapt, se schimba perspectiva asupra locului diverselor verbe în cadrul vechilor lor conjugări, *timeo*, de exemplu, nu se mai deosebește prin desinența prezentului indicativ de *cado* sau de *rumpo* la persoana a II-a singular și nici la a III-a, pentru că la aceasta se adoptă și se generalizează desinența conjugării a II-a, *-e*, rezultată dintr-o serie de transformări fonetice, la care nu ne oprim deocamdată. Noile relații duc la :

	I	II	III	IV
(tu)	*ajuți*	*vezi*	*crești*	*auzi*
(el)	*ajută*	*vede*	*crește*	*aude*
față de :				
	adiutas	*vidis*	*crescis*	*audis*
	adiutat	*vidit*	*crescit*	*audit*

Pluralul este simplificat și la persoana I și a II-a :

(noi)	*ajutăm*	*vedem*	*creștem*	*auzim*
(voi)	*ajutați*	*vedeți*	*creșteți*	*auziți*

Între verbele de tipul *a vedea* și cele de tipul *a crede*, se menține însă o deosebire de accent. Primele poartă accentul pe desinență : *vedem*, *părem*, *cădem* etc., ca și celelalte, pe cînd *a crede*, *a duce*, *a face* etc. îl poartă pe radical : *credem*, *credeți* ; *ducem*, *duceți* ; *facem*, *faceți* etc.

Este de ajuns o cît de mică ezitare, ca să se producă perturbări. Ele se întîlnesc pînă astăzi în limba vorbită, în pronunțări ca *bătem*, *băteți* pentru *batem*, *bateți*, cu modificarea lui *a* în *ă*, caracteristică verbelor cu această structură fonetică, vezi *părem*, *păreți* ; *a bate* riscă deci să fie încadrat în a doua conjugare. Aceasta fiind însă închisă, săracă și neproductivă, le respinge în favoarea celei vecine, a III-a. Ea a pierdut în felul acesta în ultima sută de ani pe *a rămînea*, devenit *a rămîne*, și parțial pe *a apărea* și pe *a dispărea*. „Parțial", fiindcă la prezentul indicativului persoana I și a II-a plural nu s-a ajuns încă să se spună, cel puțin în vorbirea ceva mai îngrijită, *aparem*, *apareți*, *disparem*, *dispareți*, cum s-ar fi întîmplat dacă și-ar fi schimbat în întregime clasa de conjugare.

În linii mari așa s-au petrecut lucrurile și în trecutul mai îndepărtat. Un verb cum este *cădea* intra în conjugarea a III-a în latina cultă : *cadere*. Spre a explica prezența lui în română la conjugarea a doua, CDDE, 207, se folosesc de două forme înregistrate în *Thesaurus linguae latinae*, un conjunctiv *cadeat*, în loc de *cadet*, și un viitor *cadebit*, în loc de *cadet*, ambele caracteristice conjugării a II-a, ceea ce justifică reconstruirea unui infinitiv **cadēre* pentru *a cădea* din română.

Cîteodată situația este mult mai complexă. Verbul *a fugi* era în latina cultă de conjugarea a III-a, *fugere*. El a trecut în română la a IV-a, dar aromâna are, alături de *fudzire*, și un *fudzeare*, acesta de conjugarea I (CDDE 665). În latină erau trei verbe cu radicalul *fug-* avînd aproximativ același înțeles, un *fugio—fugere*, avînd și un infinitiv *fugire*, un *fugo—fugere* și un *fugo—fugare*, ultimul însemnînd mai ales „a pune pe fugă". Româna comună le-a utilizat, pare-se, pe toate. Dacă arom. *fudzeare* nu dovedește în mod convingător proveniența sa din *fugare*, din cauza lui *dz*, care derivă dintr-un *g* + *e*, *i*, *a păfuga* din graiul bănățean și mai ales *fugat* din istroromână, ambele înregistrate în CDDE 665, nu mai lasă loc pentru îndoieli. Arom. *fudzeare*, la rîndul lui, poate să rezulte din contaminarea lui *fugĕre* cu *fugare*, dar și dintr-un **fugēre*, ipoteză care duce

la adoptarea pentru aromână a unei forme de conjugarea a II-a, singura care nu este însă atestată.

Cu toate trecerile amintite, tiparul de distribuire a verbelor în patru clase de conjugare a rezistat în limba română, ceea ce nu s-a întîmplat în celelalte limbi romanice. În acest tipar au dominat foarte devreme prin productivitate conjugarea I și a IV-a, urmate la mare distanță de a III-a și, în sfîrșit, de a II-a, în care nu mai figurează astăzi decît 20—22 verbe de bază. Din această cauză, cînd s-au împrumutat din alte limbi verbe noi, ele au fost incluse de preferință în conjugarea a IV-a sau I, rareori în a III-a (vezi, de exemplu *descinde*) și niciodată în a II-a. Între cele mai de demult figurează verbele de origine slavă, marea majoritate introduse în conjugarea a IV-a, ca : *beli* < v. sl. *bělěti*, *făli* < v. sl. *chvaliti*, *grăi* (cf. bulg. *graja*, scr. *grajăti*), *ivi* < v. sl. *javiti*, *plivi* (cf. bulg. *plevja*) etc. Foarte puține sînt în conjugarea I. Din verbele cu etimologie slavă neîndoielnică de la litera *C* din TDRG, toate, în număr de 15, sînt de conjugarea a IV-a, chiar atunci cînd vocala lor tematică era la origine *a*, ca în *citi* < slavon *čitati*, *cinsti* < v. sl. *čistiti*, *cleveti* < slavon *klevetati*.

Unul dintre motivele principale care au făcut pe vorbitori să le încadreze astfel au fost, după părerea noastră, cîteva asemănări de forme ale flexiunii, în primul rînd vizibila apropiere dintre imperativul slav și cel românesc. Dăm ca ilustrare bulg. *trai!* „îndură" — *traite!* „îndurați", vezi și rom. *trăiți!*, bulg. *četi!* „citește", *četete!* „citiți!" și cu deosebire imperativul negativ : *ne ceti!* „nu citi", *ne cetete!* „nu citiți!".

Influența formelor de flexiune asupra încadrării unui verb într-o conjugare sau alta se cunoaște din secolul al XVII-lea, de la verbele neogrecești, care au intrat în limba română mai toate de la aorist, nu de la infinitiv sau de la prezent. Verbele din slavă, mai exact cele din slava sudică, veneau — la timpul lor — în contact cu o matrice de conjugare românească solidă. Chiar la primele dintre ele s-a recurs la înzestrarea lor cu un sufix de prezent indicativ care le împingea în conjugarea a IV-a. Avem în vedere sufixul *-esco*. El era în latinește incoativ. În *floresco*, de exemplu, însemna „a începe să înflorească", față de *floreo* care însemna „a fi în floare, a fi înflorit, a înflori". Din modul în care a fost utilizat chiar de la intrarea în limba română a verbelor slave, rezultă că *-esco* devenise un simplu indicator de încadrare în conjugarea a IV-a, pierzîndu-și valoarea de incoactiv ; a se vedea, de exemplu : *citesc*, *clevetesc*, *grăiesc*, *ivesc*, *plivesc*, *rodesc* etc.

B. În căutarea înțelesurilor

Am schițat în rîndurile anterioare cîteva dintre problemele de formă care apar la cuvinte. Ele sînt mult mai numeroase și le vom întîlni în cursul expunerii noastre. Deocamdată, considerînd că am oferit o idee generală asupra lor, trecem la cîteva chestiuni de semantică.

Cei patru tropi mai frecvent întîlniți în analizele etimologice, metonimia, sinecdoca, metafora și hiperbola, acționează în toate limbile și în permanență. Cel mai des apare metonimia, în care unii cercetători înglobează tacit și sinecdoca, pentru că cea dintîi reprezintă o schimbare de înțeles datorată unei corespondențe calitative între lucruri, iar cealaltă, a uneia cantitative. Astfel, în *braț de lemne* sau în *baniță de grîu* este vorba de c a n t i t a t e a de lemne, respectiv de grîu, și nu de *braț* sau de *baniță* ca atare. Brațul și banița sînt măsuri ale unor cantități. *Cotul*, *prăjina*, *stînjenul* sau la unele popoare *talpa* piciorului, *piciorul*, folosite curent ca unități de măsură, au căpătat de asemenea prin metonimie un sens deosebit de cel propriu.

Cînd se vorbește despre o persoană și i se spune *ființă*, se întrebuințează un concept cu generalitate mai mare pentru unul cu grad de generalitate evident mai mică, dintre ființe făcînd parte și animalele. Sîntem în fața unei relații c a l i t a t i v e, deci în fața unei sinecdoce.

Metafora este o analogie, o comparație prescurtată. Cînd se spune, de exemplu, unei plante *lăcrămioare*, cel sau cei care i-au dat prima dată acest nume au avut în minte asemănarea dintre florile plantei și lacrimi, comparîndu-le și fixînd această comparație, fără a o explica, în numele de *lăcrămioare*. În sfîrșit, hiperbola, exagerarea în direcție pozitivă ori negativă, se realizează de cele mai multe ori prin metaforă, vezi, de exemplu, *mărinimos*, „cu inimă mare", inima fiind închipuită ca sediul sentimentelor.

Pentru a simplifica lucrurile, putem așadar să punem metonimia și sinecdoca împreună, iar metafora s-o asociem cu hiperbola. Mulți preferă o terminologie și mai puțin pretențioasă, vorbind de l ă r g i r e a sau de r e s t r î n g e r e a sensului. În fond, problema nu este atît cum numim schimbarea de sens, cît descoperirea realității, determinarea procesului și mai ales aflarea originii unei asemenea schimbări. Vom începe discuția cu un caz în aparență foarte simplu.

Pe lîngă animalul bine cunoscut, *capră* denumește între altele : un suport de tăiat lemne, compasul dogarului, scaunul pe care stă vizitiul, o schelă simplă nu prea înaltă alcătuită din două-trei susținători în formă de X și din cîteva scînduri puse deasupra, servind

zidarilor cînd tencuiesc la înălţimi nu prea mari. Pentru ecuaţia etimologică generală, lat. *capra* > rom. *capră*, sensurile de mai sus au o importanţă minoră. Ele nu schimbă originea cuvîntului chiar dacă, şi acesta este cazul, din latină lipsesc cîteva accepţii dintre cele enumerate. Unele sînt însă în cuvîntul corespunzător din italiană: *capra*, în cel spaniol: *cabra*, şi în cel francez: *chèvre*, de exemplu suportul de tăiat lemne. Pe „schelă rudimentară" îl are, pe lîngă italiană, şi germana, dar nu la cuvîntul *capră*, ci la *ţap*, în compusul *Arbeitsbock* „ţap de lucru" (!).

Metafora este evidentă. Dar cine a făcut-o? S-a produs spontan în fiecare dintre limbile amintite, a trecut de la una la alta? Au luat, de exemplu, zidarii români numele de *capră* pentru „schelă" de la italieni? Răspunsul nu se poate da decît cercetîndu-se istoria obiectelor, relaţiile dintre diferitele profesii, adică ceea ce la un moment dat cercetătorii germani au numit metoda *Wörter und Sachen* („cuvinte şi lucruri").

Nu o dată însă între forma şi înţelesul unor cuvinte deosebirile sînt mult mai mari decît cea despre care a fost vorba mai înainte. *A lovi*, de exemplu, numeşte în toate limbile slave în care există acţiunile de „a vîna", „a pescui", „a prinde, a apuca". În bulgară, *lovja*, urmaşul lui *loviti*, are şi înţelesul figurat de „a pîndi" şi de „a folosi", ca şi *lovitь* din rusă, unde mai are şi accepţia de „a prinde, a înhăţa pe cineva sau ceva (din fugă, din mers sau din zbor)" (Gh. Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 235). Deosebirea dintre verbul slav şi cel românesc nu se rezolvă cu uşurinţă, fiindcă în româneşte nu avem atestate nici sensurile „a vîna", „a pescui", nici pe celelalte, iar din limbile slave lipseşte înţelesul curent al cuvîntului românesc, acela de „a izbi". Prin urmare, sau *lovi* nu este de origine slavă, sau a suferit în limba română transformări care trebuie explicate.

Verbul latinesc *uenor, -ari* însemnînd „a vîna" şi, completat prin *pisces*, „a pescui", a avut o soartă precară în limbile romanice. *Véner* „a vîna" din franceză a ieşit din uz încă din secolul al XV-lea, iar actualul *venerie* e rar întrebuinţat. Italiana, spaniola şi portugheza nu mai au decît derivate de la *uenator*. *Venor, -ari* a fost înlocuit în aceste limbi de o formă populară a lat. *captare*, **captiare*, cu sensul generic de „a prinde". Doar româna păstrează pe *uenari* ca verb viu. În vocabularul său vînătoresc au pătruns însă şi *goni* din slavon *goniti*, care însemna în slavă „a vîna, a pescui", iar în română exprimă între altele ideea de „a pune pe fugă un animal, urmărindu-l (cu cîini) sau alungîndu-l cu bîte, strigăte etc. spre locul unde stau vînătorii la pîndă" (DA, s.v.) şi pe aceea de „a pescui", dar, de astă dată, numai în asociere cu substantivul *peşte*. Cu acelaşi înţeles se între-

buințează și *hăitui* din magh. *hajt*; vezi și *haită*, *hăituitor*. În legătură cu *goni* stă *gonaci* (*gonaș*) „cel care stîrnește vînatul silindu-l să se îndrepte spre vînător". Demn de menționat este și faptul că, deși din verbul rusesc *gonjatь* s-a pierdut ideea de „a vîna", substantivul *gončaja* numește cîinele de vînătoare. Acestuia i se spune în poloneză *dołow*, printr-un cuvînt care înseamnă și „sfîrșit de vînătoare". Este evident că în partea a doua a lui *dołow*, din care provine ca împrumut rom. *dulău*, poloneza a folosit vechiul verb slav *loviti*.

Avem deci în față acum un cuvînt latinesc, *a vîna*, unul de origine slavă, *a goni*, cu sens foarte asemănător, unul de origine maghiară, *a hăitui*, și încă unul de origine slavă, *a lovi*, cu o schimbare de înțeles încă neclarificată. Pentru lămurirea ei, vom recurge la *loviște*, tot de origine slavă, însemnînd „loc de pescuit". În sîrbocroată și în cehă, el mai are și semnificația de „iaz cu pește". *Loviște*, bine cunoscut din toponimul *Loviștea* (*Țara Loviștei*), este fără îndoială același ca formă cu termenul slav citat mai înainte și ne permite să facem supoziția că între el și *a lovi* a existat o fază cînd *a lovi* însemna și în românește „a vîna, a pescui", *loviște* fiind o rămășiță de atunci. Deși nu este format în română, apropiindu-se totuși în mod vizibil de cuvinte ca *batiște* de la *a bate*, cu sufixul *-iște*, *batiște* fiind „loc bătut, bătătorit, loc de horă" (CDDE, *bate*), *loviște* era analizabil. Dovada o avem în accepția de „ținut accidentat acoperit de păduri, cu mult vînat" (Udrescu, *Glosar*), dar și în *lovie* „drum pe care este silit vînatul să treacă" (Oțeleni—Vaslui, comunicat de prof. Gh. Bolocan).

În aceste condiții, evoluția lui *lovi* de la înțelesul de „a vîna", pe care, după cum rezultă din exemplele anterioare, l-a avut odinioară și în limba noastră, la acela de „a izbi" a urmat drumul invers celui luat în franceză de *battue*, derivat din *battre* „a bate". Termenul francez, avînd și accepția de „vînătoare cu gonaci care b a t, l o v e s c tufișurile, hățișurile, copacii spre a stîrni vînatul", s-a dezvoltat printr-o metonimie de la cauză la efect, pe cînd cuvîntul românesc *a lovi*, printr-una de la efect la cauză. Ideea de a prinde vînatul conținută inițial în *a lovi* a fost substituită de ce se petrece înainte ca acest vînat să ajungă a fi prins ori ucis. El este scos, cum am văzut, prin baterea locului din jurul vizuinilor. De aceea a și fost posibil ca *gonaci* din cealaltă serie a termenilor în discuție să fie numit și *bătăiaș*.

O asemenea evoluție nu este chiar singulară. În italiană, *cacciare* „a vîna" a dezvoltat un înțeles foarte apropiat de „a izbi", ce-i drept numai în unele expresii, cum este *cacciare la spada nel petto a qualcheduno* „a înfige (desigur prin i z b i r e) spada în pieptul cuiva". Româna a urmat o cale proprie, tocmai datorită faptului că

verbele împrumutate s-au subordonat lui *a vîna*, termenul-cheie al vocabularului vînătoresc.

Tot atît de interesante sînt şi *a afla*, *a umfla* şi *a sufla*, cu etimon limpede. De la prima vedere se recunosc în ele baza latinească, verbul *flo*, *-are*, şi principalele ei înţelesuri : „a sufla, a respira".

Afflo, *-are* este format cu *ad*, al cărui *d* se transformă în latină în *f* printr-o regulă de atracţie fonetică, de unde *ff*. *Ad* indica ideea de juxtapunere, de intensificare prin adaos, ca şi direcţia mişcării. Lat. *afflare* era deci echivalent cu „a sufla într-o direcţie, către ceva sau cineva" şi în mod special „a atinge ceva cu un curent de aer natural (vînt, adiere, răsuflare)", dar şi „a răspîndi, a exala un miros". Înţelesul principal al lui *afla* este cu totul altul, dar, se pare, e cuprins virtual în verbul latinesc, de exemplu în *Afflata est numine dei*, la Virgiliu (ap. Benoist—Goelzer, s.v.), propoziţie pe care Benoist —Goelzer o traduc prin „cînd ea a fost plină de inspiraţia zeului", într-o traducere mai puţin liberă : „cînd a fost inspirată de voinţa zeului", ca şi la Claudianus, poet din secolul al IV-lea, care scrie : *Te... Gratia afflauit* (*ib.*), adică : „una din cele trei graţii te-a inspirat". Inspiraţia, într-un fel „suflarea spirituală" îndreptată către o persoană la care ajunge, implică d e s c o p e r i r e a, g ă s i r e a. Sensul din română pare însă neaşteptat, ceea ce a făcut pe Cihac, II, p. 633, să se gîndească la un neogrec *alfein*, *alfadein*, pentru că se potrivea mai bine la înţeles cu *a afla*, dar, formal, etimologia aceasta este imposibilă.

Afară de română, pe *afflare* îl au dintre limbile romanice spaniola şi portugheza, prima ca *hallar*, cealaltă ca *achar*, cu acelaşi înţeles ca rom. *a afla*, ceea ce dovedeşte că schimbarea semantică s-a petrecut în latină.

Nu este deci necesar să imaginăm o suprapunere cu verbul v. sl. *gasiti* „a stinge (suflînd)", cum sugerează DA la *găsi*, aducînd în sprijinul acestei idei un scurt pasaj din *Codicele Voroneţean* : „corabiile [...] de vînt [...] găsite", comparat cu pasajele respective din *Noul Testament* (1648) şi *Biblia* (1688), fiindcă în *Codicele Voroneţean* poate fi un slavism.

Istoria celorlalte două verbe care au în structura lor pe *flo*, *-are* este într-un fel mai simplă. Lat. *inflare* însemna „a sufla în ceva". În mod obişnuit, el se folosea pentru ideea de a sufla într-un fluier, într-un flaut, într-o trompetă etc., dar, cum suflătorii îşi îngrămădeau în cavitatea bucală aerul necesar producerii sunetelor din instrumentele amintite, *inflare buccas* „a-şi umfla obrajii" arăta acest fapt, subliniind unul dintre efectele acţiunii.

După ce a luat forma *înflare* în româna veche, lat. *inflare* a devenit *umfla* „a face ceva să-și mărească volumul datorită pătrunderii ori introducerii aerului sau a unui lichid", păstrînd numai sensul dezvoltat prin metonimia din latină, unde *inflare* se referea în primul rînd la aer. Derivatele lui însă numeau și alte aspecte; *inflatio* era folosit spre a arăta, afară de umflarea sau balonarea pîntecelui, și pneumonia, uneori umflarea apelor, iar substantivul *inflator*, o persoană plină de sine, îngîmfată, trufașă, orgolioasă. La rîndul său, adjectivul *inflatus*, *-a*, *-um* avea metaforic și sensul de „înfumurat, trufaș, orgolios, încrezut", existent, tot metaforic, și în *umflat* din română.

În aceeași serie trebuie introdus și *a (se) îngîmfa* din lat. *gonflo*, *-are*, ca și it. *gonfiare*. Rom. *îngîmfa* provine din *gonflo*, *-are*, + *in-*, introdus desigur pe terenul limbii române. Pierderea lui *l* se va fi produs relativ tîrziu, căci în unele descîntece verbul apare ca *gînfla*, *gîmfla*, cu înțelesul său inițial, în formule în care este asociat cu *umfla*, CDDE 744. Ca *gînfa* îl găsim însă și la I. Budai-Deleanu, în *Țiganiada*: „Acestea zicînd, ca și curcanul/Întărîtat *să gînfă*"; Cîntecul I, sextina 19; „Tandalere, să-ți fie rușine... Și *a te gînfa* ca și broasca în tău"; Cîntecul VI, sextina 86.

În sfîrșit, *sufla*, prezent în italiană, spaniolă, portugheză și franceză în forme corespunzătoare, a luat peste tot locul lui *flo*, *-are*. El a pierdut nuanța „de dedesubt, pe dedesubt" pe care o avea latina cultă, rămînînd numai cu ideea generală, cea din *flo*, *-are*. Portugheza și franceza par totuși să fi menținut una din valorile particulare ale lui *sufflare*, de exemplu în *soufler une bougie* „a stinge o lumînare suflînd în ea". În toate limbile romanice s-au dezvoltat sensuri noi, ca „a șopti ceva cuiva (la lecție sau în alte împrejurări)" etc.

Seria întemeiată pe *flo*, *-are* era mai bogată în latină, căci, pe lîngă verbele înșirate mai înainte, în ea figura și *deflo*, *-are* „a da deoparte, a elimina suflînd", „a dezumfla", „a rosti un discurs", *efflo*, *-are*, „a îndepărta", „a muri", *reflo*, *-are* „a sufla în direcție opusă", „a sufla din nou", „a respira". Ele au ieșit din circulație romanică, afară de un derivat al lui *flo*, *-are*, *flatus*, adjectiv din franceza secolului al XVI-lea utilizat în medicină cu înțelesul de „care face gaze în aparatul digestiv".

În latina de după secolul al II-lea, *sufflare* a fost și el prefixat, construindu-se în limbajul filozofiei religioase un *insufflare*, reluat în epoca feudală de unele limbi romanice pe cale cultă. Prefixarea a continuat pe teritoriul romanic, dînd naștere la *dezumfla* din *umfla*, la *îngîmfa* din *gîmfa*, la *răsufla* din *sufla* sau fr. *desenfler*, *dégonfler*, *renfler*.

Paralel cu seria de mai sus, latina avea încă una cu baza *spiro, -are* : *aspiro, -are, conspiro, -are, expiro, -are, inspiro, -are, interspiro, -are, suspiro, -are, respiro, -are* şi altele, la care se adaugă *transpiro, -are*, dar ca o creaţie nouă a latinei din evul mediu. Înţelesurile lor nu coincideau, unele fiind foarte depărtate, de exemplu *conspiro, -are* faţă de *conflo, -are*. Iniţial *conspiro* însemna „a se înţelege, a fi în consens cu'', indiferent de obiectul consensului, pentru ca apoi, desigur şi din cauza evoluţiei lui *conspiratio*, să se fixeze la ideea de „înţelegere făcută cu intenţii răuvoitoare faţă de alţii''.

Verbele din seria *spiro, -are* sînt introduse în toate limbile romanice pe cale cultă. O excepţie face totuşi *a suspina*, it. *sospirare*, fr. *soupirer*, oc. *sospirar*, PEW, 1704.

Verbele formate cu *flo, -are* au caracter popular. Dintre derivatele lor pe terenul limbii române, *suflet* este poate cel mai interesant. El provine după părerea noastră din *sufla*, nu neapărat dintr-un **sufflĭtus* reconstituit, căci merge foarte bine din punct de vedere formal cu *urlet, umblet, zbieret*, ca să dăm ilustrări numai din conjugarea din care face parte *a sufla* (v. şi Scriban). La început, *suflet* însemna „suflare'', „răsuflare'', ca în (a alerga, veni etc.) *într-un suflet, a-şi trage sufletul*, (a alerga) *cu sufletul la gură*, dar totodată, printr-o metonimie cauză-efect, răsuflarea fiind semnul vieţii, *sufletul* apare şi ca esenţa personalităţii umane ; de aceea se poate spune (om) *cu suflet* (bun) ori *fără suflet* (bun), şi printr-o nouă metonimie *suflet* se face sinonim cu *ins*, de exemplu : *cîte suflete trăiesc aici?* Totuşi, în vechea limbă românească, el apare accidental şi cu un sens foarte apropiat de „inspiraţie''. În *Codicele Voroneţean*, ed. Mariana Costinescu, p. 354, (63ᵛ), găsim : „Că nu-s acealea preamîndrii de sus deştingătoare, ce pămînteşti *suflete* drăceşti''. Textul din *Vulgata* : „Non est haec sapientia desuper descendens, sed terrena, *animalis*, daemoniaca'' (*Jacobi Epistola*, III, 15). În textul grecesc, lui *animalis* îi corespunde ψυχή „sufletească''. Deşi nu ştim ce cuvînt va fi fost în originalul slavon din care s-a făcut traducerea *Codicelui Voroneţean*, presupunem că el trebuie să fi fost un derivat de la *duchъ* sau chiar *duchъ* însuşi, eventual la plural, şi atunci, completînd verbul lipsă din partea a doua a frazei, obţinem : „Că nu-s acealea preamîndrii de sus deştingătoare, ce(-s) pămînteşti, (sînt) suflete (= duhuri) drăceşti'', aceasta bineînţeles în ipoteza că nu se renunţă la substantivul *suflete* în favoarea altui cuvînt sau, cum a procedat traducătorul în *Tetraevanghelul* lui Coresi (v. Gaster, *Tetraevanghelul*, Bucureşti, 1929, p. 245) : „că nu iaste ačastă înţelepčune pogorătă de sus, ce-o pămănteascā şi trupească şi drăcească''.

În accepţia de „răsuflare, respiraţie, esenţă a vieţii umane, cuget, conştiinţă'', *suflet* s-a întîlnit cu slavonul *duchъ*. Următorul

fragment din *Palia de la Orăștie* (ed. Viorica Pamfil, București, 1968, p. 89) este ilustrativ pentru relația dintre cele două cuvinte în secolul al XVI-lea : „și suflă el *duh* viu și fu omul *suflet* viu", ca și în *Tetraevanghelul* din 1561 al lui Coresi, deci două decenii înaintea *Paliei* : „*duhul* unde va vrea să *sufle*" [...] (Gaster, *Tetraevanghelul*, p. 142). De fapt, *duh* își împarte de la început domeniul cu *suflet*, căruia i se rezervă zona laică, fără ca de aici să rezulte că *duh* nu s-ar mai fi folosit după aceea și pentru concepte neavînd caracter religios, căci, alături de *a-și da sufletul*, se spune și *a-și da duhul*, alături de *într-un suflet*, și *într-un duh*.

Cele două cuvinte rămîn însă net despărțite datorită formulei sacrosancte *Duh(ul) Sfînt*, *Sfîntul Duh*, în care nu intră niciodată *suflet*, iar *duh* nu apare niciodată pentru a desemna persoana umană. Cînd denumește ființe, el indică năluci, spirite necurate sau răuvoitoare. Repartizarea amintită se înțelege mai bine cînd luăm în seamă încă un cuvînt de origine slavă, *dihanie*, din slavon *dychanije*, care însemna „suflare", dar, cum se va vedea imediat, el este atestat prima dată în română numai cu sens concretizat, sinonim cu *suflare* din expresia *toată suflarea*, ca în limba vorbită actuală. În aceeași *Palie*, la p. 239, găsim : „Aleage [...] dentre *toată dihaniia* bărbați cinstiți [...] și dentre aceștia orînd[u]ează miiari, sutași [...] în toată vreamea leage să facă *dihaniei* [...]". În varianta maghiară consultată de traducătorii *Paliei*, termenul care corespunde lui *dihanie* este *nep* „popor". Cu acest înțeles, *dihanie*, în forma *dîhanie*, apăruse și cu cîțiva ani mai înainte la Coresi în *Psaltirea* din 1570 și în cea din 1577 (vezi ed. Stela Toma, p. 604) și se întîlnește și după aceea la Dosoftei. Trecerea la sensul de animal mare este surprinsă pe viu, dacă putem spune astfel, de Tiktin în următorul pasaj din *Divanul* lui Cantemir : „Groaza și frica cumplitelor jiganii sau să le zic *dihanii* purtînd" (ap. TDRG, s. *dihanie* ; același fragment se găsește într-un context similar la Șăineanu, *Încercare*, p. 11). Legătura cu *jiganie*, *lighioană* etc. pe care o face autorul dicționarului citat este foarte plauzibilă, căci se încadrează în același proces de concretizare, adică de metonimie, în care a intrat la timpul său și *animal* în latină, cu deosebirea că, în latină, la ființă vie în general (animal, jivină) nu s-a trecut direct de la *anima* „suflare", „suflet", „aer în mișcare, bătaie de vînt", ci prin derivatul *animal*.

Pe de altă parte, cum *dychanije* nu a suferit în limbile slave care-l continuă aceeași evoluție ca în română, se poate deduce că termenul în discuție a fost supus unor presiuni la care s-a adaptat în prima perioadă de existență a lui în română, aici primind atunci de la *suflare* semnificația de „mulțime, norod, popor", reconsiderată ulterior.

In distribuirea și redistribuirea conceptelor la care ne referim, zonele de acoperire au depins nu numai de *suflet*, ci și de un concurent al acestuia, de *inimă*, etimonul lat. *anima* însemnînd „suflare, suflu, aer în mișcare", „suflet". De aici, în mod firesc, și accepțiile de „suflet", „viață", „conștiință" cu care este continuat lat. *anima* în limbile romanice, vezi sp., ptg. *alma*, it. *anima* (v. it. *alma*, *arma*), oc., cat. *arma*, fr. *âme* (REW, 475). În nici una însă, afară de română, *anima* nu a ajuns să denumească organul central al sistemului de circulație a sîngelui, cordul, dar s-a reținut ideea, prezentă încă în mentalitatea latinească, potrivit căreia cordul este sediul curajului, al sensibilității, al pasiunilor și s-a păstrat într-un fel sau altul în urmașii lui *anima*. În treacăt fie spus, lat. *cor* (*cordis*) nu s-a bucurat de o soartă prea bună, căci, afară de italiană, unde avem *cuore*, de catalană, unde avem *cor*, și de francezul *cœur*, spaniola și portugheza au preferat un derivat : sp. *corazón*, ptg. *coração*. Perechii *anima—cor* (*cordis*) îi răspunde rom. *inimă—suflet*. Opoziția este limpede. În termenul *inimă* domină ideea de organ, ca în urmașii romanici ai lui *cor* (*cordis*) ; de aceea și unul, și celălalt pot desemna și „capul pieptului", „stomacul", *cor* (*cordis*) făcînd-o încă din faza latină. În *suflet* domină ideea de „suflare, viață", ca în urmașii romanici ai lui *anima*, de unde sensul de organ este exclus. Încrucișările sînt posibile, dar nu afectează deocamdată dominantele semantice ale termenilor ; *a fi bun la inimă* și *a fi bun la suflet*, *a-și deschide inima* și *a-și deschide sufletul* sînt exemple convingătoare în această direcție. Ele arată că în română *inimă* și *suflet* au calitatea de sinonime și, simultan, și pe aceea de antonime cînd le privim global, dar nu eliberează o calitate sau alta din cele două decît în situații determinate și în contexte potrivite.

Pe cînd perechea *inimă—suflet* a fost influențată de *duh*, cum am văzut, perechea romanică *animus—cor* (*cordis*) a fost influențată de *spiritus*. Acesta din urmă acoperă în parte atît sfera semantică a lui *animus*, cît și pe a lui *cor*, dar numai în parte. După ce *spiritus* a fost împrumutat și adaptat în română, în forma *spirit*, antonimiile și sinonimiile din *inimă—suflet* s-au modificat. Au apărut relații noi : *spirit* a împins pe *duh* spre marginile cîmpului semantic din limbajul cult, unde se spune astăzi mai degrabă *a avea spirit* decît *a avea duh*, mai degrabă *om de spirit* decît *om de duh*.

Cu exemplele de mai înainte am ilustrat parțial complexitatea relațiilor semantice de care trebuie să se țină seamă pentru a stabili o etimologie. Deși nu este totdeauna ușor [de pătruns în intimitatea schimbărilor, cînd dispunem totuși de informațiile necesare, multe laturi ale evoluției se limpezesc. După cum credem că se vede din

analiza noastră, nu este suficient să se spună bunăoară numai că lat. *afflare* ori lat. *inflare* au devenit *afla* și *umfla* printr-o metonimie, că în *umfla* s-a suprapus o metaforă, extinsă și la *dezumfla*, evident în direcție inversă. Atît metonimia, cît și metafora se cer privite îndeaproape, urmărite pe cît e cu putință pas cu pas la fiecare cuvînt, chiar atunci cînd lucrurile ne par evidente. E relativ clar de la prima vedere că verbul *a peți* provine din lat. *peto, -ĕre*. Încadrarea lui în română la conjugarea a IV-a nu pune probleme de netrecut, perfectul fiind *petiui* sau *petĭi*, iar participiul *petitum*. De la acesta s-a făcut *pețit*, și prin el s-a instaurat un infinitiv corespunzător, *a peți*. Nu pare deci necesar un infinitiv latinesc reconstruit, **petire*, pentru română și nici pentru spaniolă și portugheză, unde avem *pedir*, căci și ele au avut în trecut un participiu *pedido* (v. CDDE 1370).

Dar nu forma e aspectul cel mai interesant la *a peți*, ci restrîngerea conținutului său în română la o singură valoare. În latină el avea trei sensuri cu diferite nuanțe. Primul era „a se repezi, a tinde către ceva sau către cineva", al doilea „a ataca", vizibil dezvoltat din precedentul, și al treilea — figurat la autorii latini —, „a cere, a solicita". Acesta a fost continuat de spaniolă și de portugheză, care-l utilizează în mare cum româna utilizează pe *a cere*.

Lăsînd la o parte numeroasele compuse latinești, chiar pe *appetitus* „dorință, poftă aprigă" și pe *impetere* „a se arunca, a se năpusti în..., pe...", menționăm faptul că *petere* avea multe și variate utilizări. Între ele se găsește la Ovidiu una care anunță parcă soarta lui *peți*. E vorba despre *Multi illam petiere* „mulți au pețit-o" (ap. Benoist—Goelzer). Ea este întărită de un derivat, *petitor* la Apuleius (*ib.*), unde nu are înțeles de „cel care cere, cel care pretinde", ci de „pretendent la căsătorie". Nu e același cu rom. *pețitor* ca formă, căci *pețitor* are accentul pe *o*, nu pe *i*, ceea ce dovedește că s-a format în limba română. Un *petitorius*, la care fac referire CDDE s.v., se potrivește din punct de vedere formal, dar nu ca înțeles, căci el însemna „intrigant".

Dintr-o construcție ca cea din Ovidiu rezultă că încă din latină *peto, -ere* se putea folosi și fără precizarea *in matrimonio* sau una similară, care se cere însă astăzi în spaniolă și portugheză, sp. *pedir en matrimonio* sau *pedir la mano* în ambele însemnînd „a cere în căsătorie". Completările se impun în aceste două limbi din cauză că *pedir* singur înseamnă „a cere, a pretinde (a ataca în justiție)", pe cînd în română *peți* a fost specializat din capul locului pentru o singură valoare. El nu exclude însă întrebuințarea lui *a cere* pentru ceea ce spaniola și portugheza exprimă prin *pedir*, cf. *a cere în căsătorie*, *a cere de nevastă (de bărbat)*.

La întrebarea de ce s-a specializat *a peți* în limba română se pot da două răspunsuri, unul izvorît din presupunerea că p e ț i t u l a avut la români o însemnătate aparte, celălalt urmărind soarta lui *petĕre* în legătură cu alte vorbe care pot exprima aceeași idee. Poate că din cîmpul semantic imediat al lui *petĕre* va reieși un răspuns unic și satisfăcător.

După cum am spus, verbul pe care-l discutăm avea în latinește două semnificații proprii și una figurată, aceasta din urmă fiind „a cere, a pretinde, a solicita". Numai ea a fost continuată și nuanțată de spaniolă și de portugheză, dar ca semnificație proprie. Pentru „a cere", româna a recurs la lat. *quaero, -ere*, pe care-l au și portugheza, și spaniola, dar ele i-au dat accepția de „a vrea, a iubi, a avea nevoie", sp., ptg. *querer*. În forma *chiedere*, mai vechi *chierere* și *cherere*, îl are și italiana, unde înseamnă „a cere, a ruga" și intră în această calitate în formule ca *chiedere una donna, chiedere in moglie* sau *per moglie*, toate cu înțelesul de „a cere în căsătorie". Franceza veche a făcut din el mai întîi un *querre*, apoi un *quérir*, însemnînd „a căuta", care a fost scos din uz în secolul al XVII-lea de *chercher* (NDE, s. *quérir*).

Româna a despărțit pe *cere* < *quaerere* în două verbe, în *a cere* și *a cerși*, al doilea rezultat din necesitatea de a regulariza pe cel dintîi, care ar fi făcut din perfectul *quaesiui* și participiul *quaesitum*, pe cale fonetică strictă, *ceșii* și *ceșit*. Prin influența lui *r* din radical, ele au fost schimbate în *cerșii, cerșui, cerșit, cerșut*, însemnînd inițial același lucru ca *cere* (CDDE 317). Așa arăta flexiunea lui *a cere* în secolul al XVI-lea. *Cerși* s-a despărțit de *cere* ca înțeles după acest secol. *A peți* e însă întrebuințat atunci ca și astăzi, de exemplu în : „cîndu va fi de-a se adunare[a] la *pețit*, ca să se cearce [= să se cerceteze] de rrîndul nunteei" (*Pravila ritorului Lucaci*, ed. I. Rizescu, p. 168). El nu pare deci să fi fost în concurență directă cu urmașul lui *quaerere*, de care româna nu s-a îndepărtat din punct de vedere semantic ; *cerși* se exclude de la sine din sfera posibilelor întîlniri cu *peți*. Concluzia este deci că cele două verbe s-au diferențiat de timpuriu, fără însă ca *peți* să elimine pe *cere* din formule ca *a cere în căsătorie* etc., care au fost dezvoltate probabil ulterior. Merită să notăm că *peți* se referă totdeauna la persoane, iar *cere* de preferință la lucruri, ca și *quaerere* latinesc, încît cînd, întîmplător, *peți* se întrebuințează pentru lucruri, el suferă o metaforă, cu atît mai interesantă cu cît atunci cînd cineva spune, de exemplu, în glumă, a *peți o oaie, un plug* etc., se poate crea impresia că ne întoarcem la unul din sensurile verbului latin *petĕre*, pierdute de mult de limba română.

Se întîlnește o dată și ca reflexiv, cu o nuanță de sens tulburătoare: „Și [...] au îndrăgit acolo [...] o văduvă greacă bogată. Și *pețindu-se* pre ea, lăuda-se că iaste negustor mare [...] Așea pînă o amăgi și luă acea giupîneasă după sine" (*Document de mărturie în procesul lui Petru Șchiopul, Polonia (februarie — 1 sept. 1593)*, în *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 180). „Tulburătoare" este nuanța de sens din acest pasaj pentru că *pețindu-se pre ea* ar trebui glosat prin „îndreptîndu-se, tinzînd insistent spre ea" (în vederea atingerii scopului său, respectiv în vederea căsătoriei cu văduva greacă cea bogată), adică prin primul sens al lat. *petĕre*, care nu mai e atestat în alt loc. E de discutat, firește, dacă acesta a fost și gîndul martorilor defavorabili lui Giva, despre care e vorba în text, unul dintre cei doi italieni care cereau despăgubiri bănești lui Petru Șchiopul, pribeag în Polonia, unde i se intentase proces. Contextul merge în această direcție, dar verbul poate fi interpretat și ca spus în ironie, căci reflexivul *a se peți* era neobișnuit și sublinia lipsa de cinste a celui care, încălcînd uzanțele, îndrăznise să se prezinte pe sine ca viitor mire, cu intenția de *a amăgi... acea giupîneasă*. Ar urma de aici că numai accidental avem de a face cu primul sens din lat. *petĕre*, el fiind rezultatul întîmplător al unei figuri.

O evoluție din anumite puncte de vedere similară cu cea a lui *a peți* a avut-o *a îndura*. Ca și *a peți*, el nu s-a mai întrebuințat cu toate valorile etimonului său, *induro, -are*, un compus cu *in-* al lui *duro, -are*, derivat el însuși din *durus, -a, -um* „aspru (la pipăit, la gust, la privit, la auz)", „rezistent, tare" la propriu, iar la figurat „sever, inflexibil", „penibil, obositor, greu". *Duro, -are* conținea trei mari categorii de sensuri: a) una prin care se arăta că ceva devine tare, aspru, uscat; b) una prin care se arăta că cineva suportă greutățile vieții, rezistă la ele, le rabdă, se călește; c) una prin care se arăta că ceva rezistă la acțiunea timpului, se menține, se conservă vreme îndelungată. Numai primele două se găsesc însă în compusul *induro, -are*.

În româna literară actuală, *a îndura* are doar două înțelesuri principale: 1) „a suporta, a suferi, a răbda", 2) „a deveni, a se face blînd, milos, a se milostivi". Sensul „a (se) întări, înăspri" nu lipsește din limbă, dar el este astăzi numai popular, apărînd — cum susține DA, s.v. — cu predilecție în construcții negative sau „în propoziții de obicei întrebătoare sau exclamative care arată în același timp și mirarea sau reprobarea vorbitorului". El poate fi glosat datorită unei metonimii prin „a îngădui, a da voie, a permite". Astfel, în versurile populare *Am pus gînd să fac o șură, / Pălincuța nu mă-ndură* (Bibicescu, P. P., p. 356, în DA s.v.) *nu mă-ndură* corespunde sau cu

(pălincuţa) „nu mă lasă, nu-mi permite", sau cu „nu-mi dă tărie, forţă, energie" (să fac şura), după cum în *Îndura-m-aş să fac şură* [...] /*Dar inima nu mă-ndură* (Jarník—Bîrseanu, D., p. 12, în DA s.v.), verbul de care ne ocupăm este anume întrebuinţat în opoziţie. În primul vers, el pare a însemna „aş avea putere, energie", pe cînd în al doilea : (dar inima) „nu-mi îngăduie, nu mă lasă", „nu-mi dă energie, forţă" sau chiar „nu suferă".

Dificultăţile pe care le ridică explicarea saltului semantic de la „a (se) întări" la „a fi milos, a se milostivi" sînt cu atît mai mari, cu cît, în nici una dintre limbile romanice în care se continuă, *indurare* nu prezintă această trecere. H. Tiktin credea totuşi că sensul de „a suferi, a răbda" al lui *îndura* a fost copiat de română după verbul francez *endurer* (TDRG s.v.). Pe de altă parte, *îndura* se întîlneşte foarte rar în textele româneşti din secolul al XVI-lea, frecvenţa lui crescînd vizibil cam din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ceea ce îngreuiază descoperirea fazelor de evoluţie. Pasajul latinesc din *Exod*, IX, 17, şi anume : *adhuc ergo tu induras ne dimittas illos?*, pe care Candrea şi Densusianu îl aduc (în CDDE 857) în sprijinul părerii lor pentru a demonstra că trecerea de la „a (se) întări" la „a avea milă, a se milostivi" s-a produs în construcţii negative, apare în *Palia de la Orăştie* în formularea : *Încă tu ţii oamenii miei şi nu-i vei să-i laşi pe ei* (ed. Viorica Pamfil, p. 206), unde *ţii* este egal cu ceea ce astăzi am reda prin „reţii, împiedici, opreşti, nu îngădui". Lat. *indurare* din *Exod XIII* este tradus în *Palie* prin *învîrtoşa* : „Că deac-*ai fi învîrtoşat* [pe Faraon] şi n-ară vrea să lase pre noi" (*Ib.*, p. 222).

Propunerea de a explica transformarea amintită prin construcţii negative a făcut-o întîi H. Tiktin în dicţionarul său. Ea a fost acceptată şi, cum am văzut ceva mai înainte, dezvoltată în DA (vezi şi I.-A. Candrea şi O. Densusianu în CDDE 857 ; cf. şi Iorgu Iordan, BL, IX, 1941, p. 67). După Al. Graur, „aceste explicaţii sînt prea căutate". De aceea autorul citat a emis ipoteza unei analogii cu verbul ngr. λυποῦμαι, care înseamnă atît „a fi supărat", cît şi „a avea milă, a-i fi milă", ceea ce ar duce la o posibilă evoluţie de sens a lui *îndura* în mediu balcanic (BL, V, 1936, p. 67). La cu totul altă analogie s-a gîndit Leo Spitzer. După el, ar fi vorba de o asemănare cu un *aduré*, cuvînt francez dialectal din familia lui *durus*, mai degrabă decît cu verbul neogrec mai sus amintit (BL, VI, 1938, p. 258). Cu mult înainte, E. Herzog considerase (DR I, 1921, p. 242) că *durare* ar fi suferit o deplasare de sens similară cu a lui *răbda*, care, după părerea sa, ar fi *rigidare* „a deveni, a face dur, rigid", de unde, ulterior, „a persevera, a răbda". Inconsistenţa etimologiei *rigidare* >

răbda, deși primită de W. Meyer-Lübke în REW, 7313 a, este evidentă, căci *b* din *răbda* nu are cum proveni dintr-un *ğ(i)*. Legătura semantică a lui *îndura* cu *răbda* ni se pare însă demnă de a fi reținută.

După părerea noastră, cu *îndura* s-a petrecut un proces asemănător cu cel din *peți*, adică nu a mai fost exprimată completarea prezentă în mintea vorbitorilor, fiind subînțeleasă. Tot așa cum *a peți* cuprindea de la un moment dat înainte ideea de „a cere în căsătorie", care a prevalat în ultimă instanță, și *a peți* nu a mai avut nevoie de precizarea „în căsătorie", a *îndura* a cuprins și el o completare ca „în inima", „în sufletul". Cînd avem în versurile populare *Iar tu te-nduraşi / De mă aşteptaşi* (G. Dem. Teodorescu, P. P., p. 686, în DA, s.v.), *înduraşi* are semnificația „(te) înăspriși în inima, în sufletul (tău)", eventual „în sinea (ta)", iar în *Ce dracu de se îndură moşneagul ista să poarte băiatul pe jos* (!) („Șezătoarea", V, p. 41, în DA, s.v.) *se îndură* înseamnă „se înăsprește (într-atîta)", îl rabdă inima (de...)". Prin urmare, *a îndura* fiind egal cu „a (se) înăspri cuiva inima", „a avea o inimă nemiloasă", sensul de „a răbda", „a suferi", pe care îl avea și lat. *indurare*, se întîlnește cu cel anterior prin intermediul unei completări de felul celei pe care am propus-o. Pentru latina tîrzie, această completare „internă" este presupusă în *Vulgata* (Benoist—Goelzer, s.v., care traduc pe *indurare* din opera citată prin „s'endurcir (le cœur)"). Nu este deci necesar să se mai recurgă la influența fr. *endurer*. Să notăm, un fapt nu de mică importanță, că în accepția de „a (se) înăspri, a deveni dur" *îndura* are totdeauna ca subiect un nume de persoană sau, figurat, de ființă, vezi, de exemplu, *Ursul alb îndură geruri foarte mari*, iar obiectul său direct nu poate fi luat din orice sferă semantică.

Dar cînd cineva suferă, r a b d ă să (i) se facă un lucru ori să-l facă el însuși, are chiar dacă numai în mod pasiv o atitudine de acceptare a acelui lucru. Nu mai pare deci atît de puțin obișnuit cînd ideea se întîlnește într-o formulare ca aceea din Coresi, *Tîlcul evangheliilor* din 1561 : „Chelciug și banii pre (= pentru) acest lucru *înduratu-se-au* a da jupînul Foro Miclăuș" (ap. I. Gheție, coordonator, *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 558), una dintre rarele atestări ale lui *îndura* în secolul al XVI-lea, dar care dovedește că încă de atunci se stabilise în *îndura* accepția de „a avea bunăvoință, a binevoi".

Veriga semantică pare a fi așadar a r ă b d a, care presupune pe a î n g ă d u i, care presupune pe a b i n e v o i, iar de la acesta la „a avea compasiune, milă, a se milostivi" nu este decît un pas.

Odinioară, în limba română, *a apăra* însemna și „a opri", cu toate că după etimon, adică după lat. *apparo, -are*, ar fi trebuit să însemne „a pregăti, a lua măsuri spre a face ceva",

acestea fiind semnificaţiile de bază ale verbului latinesc, cel puţin în latina cultă. El este un compus al lui *paro, -are*, nedeosebindu-se însă în mod esenţial de acesta din urmă. În italiană, *parare* are atît sensul de „a opri", ca în *non lo paro nessuno si vuol andarsene* „nu-l opreşte nimeni dacă vrea să plece", cît şi pe cel de „a proteja, a păzi, a feri". Francezul *parer* „a para (o lovitură)" este considerat un împrumut din italiană, iar cu sensul de „a opri un cal", împrumutat din spaniolă (NDE, s.v.), deşi ar putea veni foarte bine tot din italiană. În spaniolă, *parar* înseamnă „a opri" şi „a para", pe cînd portughezul *parar* înseamnă numai „a opri", pentru „a proteja, a para" se spune *amparar*, ca sp. şi oc. *amparer*, compuse de la aceeaşi bază. Rezultă aşadar că înţelesul de „a opri" al lui *paro, -are* şi al lui *apparo, -are* trebuie să fi apărut în latină, de vreme ce îl au italiana, spaniola, portugheza, occitana şi româna veche.

În textele noastre vechi, *a apăra* se întîlneşte în mod frecvent cu înţelesul acesta. Pe lîngă exemplele din DA s.v., se mai pot aduce în discuţie şi : „Giudecă, Doamne, celora ce mă obiduescu şi *apără* ceia ce se luptă cu mine" (*Psaltirea Scheiană*, ed. I.-A. Candrea, vol. II, Bucureşti, 1916, p. 61). În *Pravila ritorului Lucaci* aproape că nici nu se foloseşte alt cuvînt pentru această noţiune, de exemplu : „ei *se apără* de nuntă [= sînt opriţi de la nuntă]; că nu se poate moşul cu nepoata nunteşte a se împreuna" (ap. I. Rizescu, p. 177). În *Liturghierul lui Coresi* (1570) (ed. Al. Mareş, Bucureşti, 1969, p. 143) avem : „nu derept [= pentru] păcatele noastre *să ne aperi* de dulceaţa sfîntului tău duh şi de ceaste darure [. . .]". Cu acelaşi înţeles l-a înregistrat Viciu în *Glosarul* lui la Abrud : „lucre şi facă, că doară nu-l *apără* nime", şi I. Corbu în Zagra ca răspuns la o cerere de a se permite cuiva să facă un anumit lucru : „Cin-te *apără*?" (în DA, s.v., unde se dau şi alte ilustrări de acelaşi gen din Ialomiţa, Ilfov şi Prahova).

Pentru „a feri" se poate cita : „să o ia în mîinile sale şi *să apere* [. . .] ca să nu cază [în vinul din cupă — n.n.] muscă sau ceva jigănii mici" (Coresi, *op. cit.* 31/14—15, ed. Mareş, p. 142).

Evoluţia „opri" — „feri" — „proteja" nu este în sine surprinzătoare. De la „opri" la „feri", eventual prin „împiedica", ultimul în accepţie figurată, se trece printr-o legătură semantică internă la „a opri pe cineva să facă rău" la „a feri pe cineva ori ceva de un rău", deci „a proteja". Iată un scurt, dar foarte bun exemplu pentru lămurirea acestei situaţii : „Pădurea este un *huceg apărat* de vreo 7 ani" (I. Ionescu, D., p. 420, în DA s. *huciu*). Cel ce se *apără* într-o luptă, oprind pe adversar de a-i face rău, se f e r e ş t e pe sine printr-un mijloc oarecare, face să devieze atacul, deci evită urmările lui şi se protejează.

În sfîrșit, pentru a ilustra jocul metonimic din semantica verbelor cu exemple la îndemîna tuturor, vom face un scurt popas la româna actuală. Se știe că ceea ce gramaticile numesc infinitiv lung nu este, mai bine zis nu mai este, un infinitiv, ci un substantiv verbal. Nu se mai spune astăzi *de a se adunare(a) la*... ca în fragmentul citat din *Pravila* tradusă de ritorul Lucaci și ca în alte cărți din secolul al XVI-lea și din al XVII-lea. Pentru vorbitorii actuali, un infinitiv lung înseamnă „faptul, acțiunea de a... și rezultatul sau efectul acțiunii", cum îl și glosează dicționarele noastre. Dar acțiunea și rezultatul ei constituie polii unui anumit tip de metonimie, ai metonimiei cauză-efect. Prin cauză se înțelege aici și faptul care precedă în mod constant alt fapt, fie că este cauza reală, fie numai una presupusă de vorbitori. Prin efect se înțelege urmarea, consecința și, evident, efectul propriu-zis. Așadar, cel puțin în principiu, orice infinitiv lung poartă în sine o metonimie. Ea iese la suprafață de îndată ce contextul este capabil să pună în valoare una din cele două semnificații. Să se compare din această perspectivă *intrarea în instituție este permisă între orele*... cu *intrarea este blocată*. În primul caz este vorba de „acțiunea de a intra", pe cînd în al doilea, de „locul pe unde se intră". Desigur, „locul pe unde se intră" nu reprezintă în chipul cel mai strict efectul faptului de a intra, dar în ultimă instanță concretizarea este într-un fel rezultatul intrării obișnuite printr-un anume loc.

Adesea infinitivul lung fixează numai rezultatul, ca în *avere* „avuție", de exemplu, pe care nu-l mai putem întrebuința cu sens de „acțiunea de a avea". La fel *cuvîntare* „discurs" și *mîncare*. Deși spunem că cineva (*ne*) *mănîncă timpul*, nu mai pare posibil să construim infinitivul acestui verb cu obiectul *timp* și nici cu altele. Aceeași poziție semantică o ocupă *știre* și chiar *părere*, cu toate că în *părerea* (*lui*) *de bine* (sau *de rău*) se străvede ideea de „acțiunea de a-i părea cuiva bine sau rău". Și în *întrebare* sensul abstract răzbate în zicala *întrebarea moarte n-are*, unde *întrebare* înseamnă „acțiunea, faptul de a întreba".

Dubla semnificație se păstrează la majoritatea infinitivelor, iar metonimia nu iese la iveală decît prin specificări destinate să rezolve ambiguitatea. Cînd cerem să se facă *tăcere*, ne gîndim la rezultat, în speță la *liniște*, cel mai apropiat sinonim pentru un asemenea context. În schimb, în *tăcerea e de aur*, *vorbirea de argint*, infinitivele sînt echivalente cu „faptul de a tăcea", respectiv de „a vorbi". Tot astfel, *trecere* ne apare concret în *trecere pentru pietoni*, față de *trecerea de la un serviciu la altul*, unde este limpede accepția „faptul de a trece".

Unele verbe nu mai au în fapt infinitiv lung. De obicei, pe lîngă ele există un substantiv din acelaşi radical, ca *bănuială*, vezi *a bănui*, *bucurie*, vezi *a se bucura*, *fugă*, vezi *a fugi*, *mîndrie*, vezi *a se mîndri*, *muncă*, vezi *a munci*, *păcat*, vezi *a păcătui*, *rugăminte*, vezi *a (se) ruga*, *sfială*, vezi *a se sfii*, *trudă*, vezi *a (se) trudi*, *zbor*, vezi *a zbura* etc., sau li s-a fixat ca substantiv abstract reprezentativ un supin: *bărbierit*, *lătrat*, *ras*, *sfîrşit*, *socotit*, *tuns* etc. Altora uzul le îngăduie să aibă atît infinitiv lung substantiv, cît şi supin substantiv: *culcare*, *culcat*; *sculare*, *sculat* etc. În sfîrşit, româna dispune şi de verbe cu forme substantivale din toate categoriile mai sus enumerate, de exemplu *învăţare*, *învăţat* („*învăţatul* la chimie îl interesa"), *învăţare*, *învăţ* („*învăţul* are şi dezvăţ"). Ce-i drept, ultimul, *învăţ*, este un derivat postverbal, dar şi *zbor* este în aceeaşi situaţie faţă de *a zbura*, iar *a zbura* nu a dat naştere la derivate asemănătoare cu cele de la *învăţa*.

Prin procedeul descris mai sus, vorbitorii limbii române fac uşor cuvinte şi sensuri noi, infinitivele şi participiile substantivate rezolvînd în mare măsură problema termenilor cu valoare abstractă. Multe generalizări şi particularizări semantice au loc însă fără ca vorbitorii să se oprească în mod special asupra lor. Cînd, de exemplu, se spune: *după masă*, *înainte de masă*, *a da o masă*, *masă* capătă înţelesurile de „prînz", „cină", „ospătare", „amiază". Pe cînd *după masă*, fără altă specificare, înseamnă „după prînz, după amiază", în *a da o masă* nu avem obligatoriu sensul de „prînz" ori pe cel de „amiază", ci pe acela de „ospătare", dar nici *ospătare*, nici *ospăţ* nu se folosesc din cauza încărcăturii expresive prea puternice de care sînt însoţite.

În această categorie de metonimii, ca şi în cea care duce la substantivarea infinitivelor şi a supinelor, se menţine înţelesul de bază al cuvintelor; *masă* continuă să denumească şi mobila bine cunoscută, după cum odinioară, în secolul al XVI-lea, întrebuinţarea lui *drac* pentru *vrăjmaş* nu antrena eliminarea din conţinutul semantic al lui *drac* a accepţiei lui religioase şi nici includerea acesteia între sensurile lui *vrăjmaş*. Un bun exemplu pentru *drac* = „vrăjmaş" avem în *Psaltirea Scheiană*, unde apare de multe ori cu această valoare: „De tire [= de la tine] *dracii* noştri împungem cu coarne şi în numele tău piardemu cire scoală-se spre noi" [= pe cei ce se ridică împotriva noastră] (ed. Candrea, p. 83). În *Psaltirea Hurmuzaki* şi în *Psaltirea slavo-română* a lui Coresi, în loc de *draci* apare *vrăjmaşi*.

Se întîmplă însă ca semnificaţia iniţială să iasă din uz. Atunci procesul metonimic trebuie reconstituit. E cazul lui *marfă*. În vechile texte româneşti, el denumea atît vitele, avînd şi sens colectiv, cît şi avuţia, inclusiv bunurile materiale de diverse feluri. În sîrbocroată (*marva*) şi în maghiară (*marha*), de unde a pătruns la noi, cuvîntul înseamnă „vite, vită". În româna literară contemporană, *marfă* denumeşte produsele comerciale. Lazăr Şăineanu, care s-a ocupat de el, considera că „Vitele şi productele lor constituiesc principala bogăţie a popoarelor pastorale şi prin urmare mijlocul obişnuit de tranzacţiuni ; de aceea cuvintele cu sensul de 'proprietate, bani' sînt adeseori înrudite cu cele ce înseamnă 'vite, turme' " (*Încercare*, p. 190). Autorul trimite la diverse limbi unde există această situaţie. Pentru româna veche, el recurge la două ilustrări din secolul al XVI-lea, una din *Omiliarul* lui Coresi, a doua din *Palia de la Orăştie*, amîndouă avînd pe *marfă* cu sens de „vită". Dar în *Palie marfă* înseamnă şi „avuţie", obiect sau obiecte, fără îndoială, preţioase : „Şi luo *marhă* de argint şi de aur şi veşminte şi deade Revecăei" (ed. Viorica Pamfil, p. 80). „Tătîni-său iară tremease cu *marhă* den Eghipet încă dzeace asini încărcaţi" (*Ib*., p. 161) ; în sfîrşit : „Să neştine [= cineva] da-ş-va banii la priiatnicul său sau atare vase [...] şi din casa acestuia le vor fura [...] de nu vor afla furul [= hoţul], [pe] domnul caseei [î]l ducă [...] şi să-l gioare [= să-l pună să jure] cum [= că] nu se-au atins la *marha* priiatnicului său" (*Ib*., p. 251).

Echivalenţa dintre „vite" şi „avuţie" din *marfă* nu explică încă a doua modificare, în urma căreia *marfă* ajunge a denumi orice produs destinat comerţului. A invoca posibilitatea ca negoţul să se fi făcut în primul rînd cu vite nu ni se pare suficient, pentru că atunci cînd s-a produs transformarea în limba română schimburile se făceau şi pe bani. Dacă păstorii ar fi dat vite, respectiv *marfă*, pentru bunurile de care aveau nevoie, *marfă* ar fi trebuit să însemne în această formă sau în alta „bani", cum s-a întîmplat odinioară la romani, în limba cărora *pecunia*, un derivat clar de la *pecus* „turmă", însemna „bani". Dacă însă între *marfă* şi *bani* se făcea la noi distincţia semnalată în *Palie*, catalizatorul semantic care a dus pe *marfă* la înţelesul lui de astăzi se află probabil în aprecierea deosebită a vitelor mari, nu atît de păstori, cît de agricultori. Pentru aceştia din urmă problema vitelor de muncă, de lapte şi de carne se punea cu mai multă tărie decît pentru păstori. Iată de ce nu o dată în actele particulare româneşti de după 1520 se face menţiune de aceste animale în diverse tranzacţii. Or, se pare că de pe atunci vitele mari din Transilvania erau foarte preţuite, încît cine venea la tîrg cu *marhă* (sau *marfă*) bună, cu vite bune, găsea repede cumpărători.

De aici s-a născut printr-o extensiune de sens produsă în condițiile comerțului de la noi ideea că nu numai vitele bune sînt *marfă*, ci și alte obiecte de calitate, cum zice textul citat din *Palie*, „sau atare vase".

Cuvîntul *marfă* arată prin scurta lui istorie prezentată aici că problema unei modificări de sens, ușor de caracterizat drept metonimie, sinecdocă sau metaforă, se rezolvă prin încadrarea ei în una din aceste modalități numai în general. Cînd este cercetată mai amănunțit, în legătură cu felul de viață al celor care au recurs la o schimbare ca cea menționată, ies la lumină aspecte noi privind nu numai evoluția semantică, ci și implicațiile ei pentru mentalitatea grupului care a participat la schimbare. Pericolul de a supraestima acel plan general amintit este real. Vorbind despre *brașoavă*, pe care o definea ca fiind inițial același lucru cu „marfă proastă", L. Șăineanu credea că de aici s-a pornit pentru ca termenul să ajungă la „tot ce-i fals, exagerat sau neînțeles : palavră, minciună" (*Încercare*, p. 173). Dar *brașoveancă*, afară de nume pentru o persoană feminină din orașul Brașov, însemna și o trăsură cu coviltir, mare și încăpătoare, iar *brașovenie*, negustoria de fierărie, postăvărie, ceaprazărie, negustorilor spunîndu-li-se *brașoveni*. De la negustorie a rezultat legătura făcută de autorul articolului din DA, unde găsim : „Derivat din numele orașului *Brașov*. (*A spune brașoave*, ca negustorii brașoveni cînd își lăudau marfa)". I.-A. Candrea în CADE s.v. o reproduce astfel : De la „Brașov, ai cărui negustori, aducîndu-și marfa în țară, o lăudau peste măsură", ceea ce este discutabil, căci ne-am fi așteptat ca marfa prea lăudată, nu lauda, să fi fost numită *brașoavă*, cum susținuse Șăineanu. Veriga „marfă de proastă calitate" a fost numai imaginată, după cum imaginată a fost și veriga „exagerat de lăudată". Cu toată vorbăria ei, reclama comercială era ceva foarte obișnuit, încît pare greu de crezut că negustorii brașoveni ar fi întrecut pe ceilalți în așa măsură, încît să le fi rămas vorba și numele de pomină.

O soluție mult mai aproape de realitate dă Aug. Scriban cu ajutorul unor date neînregistrate de cei doi predecesori ai săi. *Brașoave* erau, după Aug. Scriban, DLR, „un fel de covrigi cu sare numiți așa după numele orașului Brașov". De aici, „figurat ironic", cum spune autorul, s-a trecut la „palavre, minciuni gogonate (ca și *gogoși*, după numele prăjiturilor numite 'gogoși' ". Propunerea lui Aug. Scriban scoate din discuție etapa „marfă proastă de la Brașov", care nu se confirmă din punct de vedere istoric, Brașovul neavînd reputația de furnizor de marfă de calitate inferioară, ci mai degrabă invers.

Printre cele mai încîlcite evoluții se numără și aceea din *război*, *războinic*, *a se război*. În limba slavă din care a fost luat, *război* însemna

în mod cert „tîlhărie, jaf, omucidere", iar *razbojnikъ*, „tîlhar, jefuitor, ucigaş", pentru că acesta e şi astăzi înţelesul lor în limbile slave în care există. *A se război* are o situaţie puţin deosebită, cum vom vedea mai departe.

Potrivit cu perspectiva adoptată de noi pînă aici, modificarea înţelesului acestei serii de cuvinte ar trebui să se datoreze fie folosirii lor de vorbitorii limbii române în condiţii aparte, fie altor cauze. Iese deocamdată din discuţie *război* „unealtă, aparat, maşină de ţesut", care, afară de română, nu mai apare decît în sîrbocroată şi în bulgară. Eliminăm de asemenea din discuţie ipoteza foarte atrăgătoare, dar facilă, de a crede *ab initio* că, de vreme ce războiul ca luptă armată între două grupuri sociale sau între două ţări este adesea însoţit de jaf şi tîlhărie, e firesc să se dea acest nume conflictelor armate. Pe de o parte, faptul nu-i chiar atît de firesc, pe de alta, ni se cere să explicăm de ce şi cum de şi-a pierdut acest cuvînt înţelesul de bază numai în limba română. Nu e nevoie să insistăm asupra istoriei mai vechi a românilor care nu pledează pentru ideea ca aceştia să fi menţinut înţelesul din limbile slave al lui *război*, căci, cum se ştie, ei au suferit mult mai multe războaie decît au provocat.

În textele vechi româneşti, *război* poate fi interpretat doar în accepţia de astăzi ori în aceea de „bătălie, luptă, conflict", numind aşadar o succesiune de lupte sau una singură. Astfel, în *Psaltirea slavo-română* a lui Coresi (ed. Stela Toma), cuvîntul este înregistrat de 13 ori şi tot de atîtea ori corespunde în textul slavon lui *branь* şi *branьnъ*, care au sensul de „luptă, conflict". În *Codicele Voroneţean* (ed. Mariana Costinescu) se întîlneşte de două ori şi coincide de fiecare dată cu termenul *contentio* din textul latinesc al *Vulgatei*, deci tot cu „luptă, dezbinare, ceartă, polemică". Iată cele două pasaje: „se zavistru amarru aveţi şi *rrăzboaie* întru înremile voastre" (p. 63r/13—14 [= dacă ură amară şi dezbinare aveţi în inimile voastre]); „iuo sîntu zavisture şi *rrăzboaie*, acie e netocmală şi toate rrealele lucrure" (p. 63v/5—7, vezi şi p. 200). În prima jumătate a secolului al XVII-lea, în *Cronica* sa, Grigore Ureche, povestind conflictul dintre Matei Corvin şi Ştefan cel Mare, se opreşte la jafurile şi prădăciunile invadatorilor de atunci ai Moldovei. Din fragmentul pe care-l reproducem mai jos cu unele scurtări se vede limpede că jaful nu se confundă pentru autorul citat cu războiul: „şi acolo s-au odihnit [Matei] pînă a şaptea zi, prădînd şi jăcuind [...] şi de aciia au luat drumul spre Suceava, prădînd şi arzînd [...] lăsîndu-şi oastea fără nici o pază, la băuturi şi la prăzi [...] Şi fiind ei beţi şi negătiţi de *război*, i-au lovit Ştefan Vodă [...] de multă moarte şi perire au făcut într-înşii. Ci ei, nefiind tocmiţi de *război*, nimica de arme

în mod cert „tîlhărie, jaf, omucidere", iar *razbojnikъ*, „tîlhar, jefuitor, ucigaş", pentru că acesta e şi astăzi înţelesul lor în limbile slave în care există. *A se război* are o situaţie puţin deosebită, cum vom vedea mai departe.

Potrivit cu perspectiva adoptată de noi pînă aici, modificarea înţelesului acestei serii de cuvinte ar trebui să se datoreze fie folosirii lor de vorbitorii limbii române în condiţii aparte, fie altor cauze. Iese deocamdată din discuţie *război* „unealtă, aparat, maşină de ţesut", care, afară de română, nu mai apare decît în sîrbocroată şi în bulgară. Eliminăm de asemenea din discuţie ipoteza foarte atrăgătoare, dar facilă, de a crede *ab initio* că, de vreme ce războiul ca luptă armată între două grupuri sociale sau între două ţări este adesea însoţit de jaf şi tîlhărie, e firesc să se dea acest nume conflictelor armate. Pe de o parte, faptul nu-i chiar atît de firesc, pe de alta, ni se cere să explicăm de ce şi cum de şi-a pierdut acest cuvînt înţelesul de bază numai în limba română. Nu e nevoie să insistăm asupra istoriei mai vechi a românilor care nu pledează pentru ideea ca aceştia să fi menţinut înţelesul din limbile slave al lui *război*, căci, cum se ştie, ei au suferit mult mai multe războaie decît au provocat.

În textele vechi româneşti, *război* poate fi interpretat doar în accepţia de astăzi ori în aceea de „bătălie, luptă, conflict", numind aşadar o succesiune de lupte sau una singură. Astfel, în *Psaltirea slavo-română* a lui Coresi (ed. Stela Toma), cuvîntul este înregistrat de 13 ori şi tot de atîtea ori corespunde în textul slavon lui *branь* şi *branьnъ*, care au sensul de „luptă, conflict". În *Codicele Voroneţean* (ed. Mariana Costinescu) se întîlneşte de două ori şi coincide de fiecare dată cu termenul *contentio* din textul latinesc al *Vulgatei*, deci tot cu „luptă, dezbinare, ceartă, polemică". Iată cele două pasaje: „se zavistru amarru aveţi şi *rrăzboaie* întru înremile voastre" (p. 63ʳ/13—14 [= dacă ură amară şi dezbinare aveţi în inimile voastre]); „iuo sîntu zavisture şi *rrăzboaie*, acie e netocmală şi toate rrealele lucrure" (p. 63ᵛ/5—7, vezi şi p. 200). În prima jumătate a secolului al XVII-lea, în *Cronica* sa, Grigore Ureche, povestind conflictul dintre Matei Corvin şi Ştefan cel Mare, se opreşte la jafurile şi prădăciunile invadatorilor de atunci ai Moldovei. Din fragmentul pe care-l reproducem mai jos cu unele scurtări se vede limpede că jaful nu se confundă pentru autorul citat cu războiul: „şi acolo s-au odihnit [Matei] pînă a şaptea zi, prădînd şi jăcuind [...] şi de aciia au luat drumul spre Suceava, prădînd şi arzînd [...] lăsîndu-şi oastea fără nici o pază, la băuturi şi la prăzi [...] Şi fiind ei beţi şi negătiţi de *război*, i-au lovit Ştefan Vodă [...] de multă moarte şi perire au făcut într-înşii. Ci ei, nefiind tocmiţi de *război*, nimica de arme

nu s-au apucat [...]" (ed. Liviu Onu, p. 86). Mai departe, la acelaşi cronicar : ...„letopiseţul cel lătinesc nu spune că s-au bătut 3 zile *războiul*" (*ib.*, p. 93).

Notăm deocamdată că în exemplele anterioare şi, foarte probabil, în oricîte se vor mai repera în secolul al XVII-lea, *război* înseamnă „luptă, conflict (armat)", nu „jaf, tîlhărie" sau „omor". Notăm de asemenea preferinţa autorilor din acest secol de a folosi pe *război* în legătură cu verbele *a bate, a da, a face.*

Se schiţează prin urmare două posibilităţi :

a) *război* să fi avut în slava comună, alături de înţelesul existent astăzi în toate limbile slave, şi pe acela de „luptă, conflict", pe care l-a pierdut ulterior ;

b) *război* să nu fi avut acest înţeles în perioada amintită şi, în consecinţă, el să fi apărut pe terenul limbii române.

În legătură cu ipoteza întîi, ar fi de menţionat că, atîta vreme cît nu dispunem de o informaţie demnă de încredere asupra sensului de „luptă, conflict" al cuvîntului în discuţie în slava comună, orice afirmaţie privind existenţa lui în acea etapă nu poate fi convingătoare, mai ales datorită prezenţei în toate limbile slave pentru ideea de „luptă, conflict" a continuatorilor cuvîntului *boj*. În sîrbocroată, el e frecvent în expresia *boj biti*, care seamănă perfect cu *a bate război* din româna secolului al XVII-lea. Aici se pot cita şi *bóinic, boişte, boiştean* din româna veche şi din graiurile populare. *Bóinic* este atestat de DA la Varlaam, *Cazania a II-a*, cu sensul de „luptător, atlet, gladiator", reprezentînd slavon *bójnikъ*, scr. *bójnik* „luptător", dar, după DA, şi bulg. *bojnik*, nume de pasăre răpitoare, şi rus. *bojnik*, „pescar care pescuieşte cu ostia". Evident că nici termenul bulgar, nici cel rusesc nu sînt necesari. Cît priveşte pe *boişte*, care ar fi trebuit să însemne „loc de luptă", „cîmp de bătălie", la fel ca în v.sl. şi în scr., numai o rămăşiţă din acest înţeles se mai păstrează popular în *a bate boişte* „a se împerechea (despre peşti)", datorită faptului că „bătaia peştelui", cum i se mai zice boiştei, are loc la apă mică şi cu forfotă de peşti, veniţi acolo să-şi depună icrele şi lapţii. De aici, printr-o metonimie simplă, s-a format şi numele de peşte *boiştean*. Asupra toponimului *Boişte* e greu să se pronunţe cineva, căci cuvîntul poate însemna la origine „cîmp, loc de luptă", dar şi „loc de împerechere pentru peşti" într-un iaz. Să adăugăm în sfîrşit că, pe cînd *război* se foloseşte curent în româna veche, *războinic* aproape că nu apare. Apar în schimb *voinic* „ostaş, soldat", şi pentru „luptător în război", accidental şi *boinic*.

Cuvîntul slav *boj* putea să primească oricînd prefixul *raz-*, care ar fi adăugat la *boj* ideea de intensificare, făcînd ca *raz-boj* să însemne

„luptă, bătaie, bătălie crîncenă", dar *raz-* ar fi putut da lui *boj* și alt înțeles, potrivit cu cealaltă semnificație a prefixului, cea de „risipire, împrăștiere". Din rom. *război* se vede că numai prima modalitate merită să fie luată în considerație. Nu este deci exclus ca *raz-* să se fi unit cu *boi* în slavona cancelariilor domnești din țările române, căci altfel nu se lămurește înțelesul lui *război*, înțeles vechi, de vreme ce Grigore Ureche putea să spună că Valea Albă s-a numit *Războieni* „de pre acel *război* ce au avut moldovenii cu împăratul turcilor" (în 1476) (ed. L. Onu, București, 1967, p. 100).

De la *război* s-a format ulterior *războinic*, după modelul *stolnic*, *vornic* etc., apoi verbul *a se război*, acesta tîrziu, poate chiar în secolul al XIX-lea. Ideea de a pregăti un război, de a deschide ostilitățile, de a fi în stare de război se exprima prin formule ca *a face oaste împotriva* (sau *asupra*) *cuiva*, *a face oaste să* ori *a avea oaste cu*, de exemplu : „îi îndemna *să facă oaste asupra lui* Ștefan Vodă și să ia domniia de la dînsul" (Grigore Ureche, *Cronica*, ed. L. Onu, p. 125) ; „Atuncea *avînd* nemții *oaste cu* turcii" (Ion Neculce, ap. TDRG s. *oaste*), dar și prin *oaste* singur, ca în : „de unde sîntu *oștile* și sfadele întru voi" (*Codicele Voronețean*, ed. M. Combiescu, p. 196).

A rămas neexplicat *război* „aparat de țesut" din română, sîrbocroată și bulgară. În sîrbocroată, numele războiului de țesut este același cu cel care înseamnă „tîlhărie, jaf, omor". Numele acestei unelte de țesut, căreia în Banat, Moldova și Maramureș i se spune și *stative*, are legătură cu ideea de „bătaie, batere", *bătaie* sau *bătătură* fiind numite înseși firele pe care țesătoarea le împinge în urzeală, lovindu-le cu vătalele. De aici s-a trecut prin metaforă la sensul aflat acum în discuție ; *război* „bătaie, bătălie" devine deci numele unui instrument în care se obține pînză bătîndu-se fir după fir în urzeală. Cum nici în sîrbocroată, nici în bulgară *razboj* nu a ajuns să însemne „bătălie, bătaie, luptă", metafora nu se putea face decît în interiorul limbii române, dar, firește, de cunoscători ai slavonei.

Cazul lui *război* „aparat de țesut" este o frumoasă ilustrare a circulației cuvintelor. Româna a construit pentru termenul în discuție o accepție cu totul nouă și a redat-o apoi celor două limbi slave, deși, după G. Mihăilă, *Împrumuturi*, 34, româna ar fi împrumutat cuvîntul cu acest înțeles de la una din limbile citate.

4. ACȚIUNEA ȘI CONSECINȚELE METAFOREI

În calitate de analogie între două obiecte aduse în cercul de cunoștințe și preocupări al vorbitorilor de mulțimea diversă a împrejurărilor cotidiene, metafora modelează neîncetat semnificația cuvintelor. Ea este angrenată în mecanismul lor ca o roată dințată cu mișcări în aparență capricioase, dar care, dacă s-ar opri ori ar fi împiedicată să acționeze asupra unui grai concret, l-ar face să tot rămînă în urma vieții și, încetul cu încetul, să dispară. Vorbitorii lui nu ar mai fi în stare să numească obiectele noi, situațiile noi, aspectele neobservate înainte ale obiectelor uzuale etc. Oricine își poate da seama de acest lucru încercînd, de exemplu, să dea nume fără metaforă la *gîtul* sticlei, *spinarea* unui deal, *piciorul* mesei, *cerul* gurii, *aripa* unui automobil, (un) *lanț* de munți, *dinții* fierăstrăului, (un) *ochi* de geam, *patul* puștii, *limba* clopotului, *sacul* lacrimal, *cățelul* de usturoi, *cămașa* unui piston, *sania* de lansare (a unei nave) sau la acțiunile din expresii ca *a deschide* capul (ochii, mintea) cuiva, *a strecura* cuiva o vorbă, *a sorbi* cuvintele cuiva, *a trezi* mila (compasiunea) cuiva ș.a.m.d.

Metaforele se întemeiază pe asemănarea între obiecte datorită unei însușiri comune a lor, adevărată, adică în concordanță cu ce știu vorbitorii despre obiectele în cauză la un moment dat, ori numai închipuită. În principiu, însușirea care provoacă analogia este inițial înțeleasă și acceptată de un grup, dar nu în mod necesar de toți vorbitorii aceluiași grai. Unora ea le poate rămîne necunoscută. Pentru aceștia, *spinarea* unui deal, *limba* clopotului sînt eventual denumiri ca oricare altele, condiționate de contextul general al unei comunicări. Cu toate acestea, dacă termenul-cheie al metaforei intră și în alte îmbinări, semnificația lui se impune atenției și celor mai puțin dotați cu talent lingvistic. Dacă însă sfera lui s-a restrîns atît de mult încît enunțurile care se pot forma cu el sînt numeric limitate, scad proporțional și posibilitățile utilizării lui ulterioare în alte metafore. Astfel, pentru „gît de sticlă", româna are — sau avea — pe *gîrlici*, dar, prin asemănare între îngustimea unui „gît" de sticlă și îngustimea

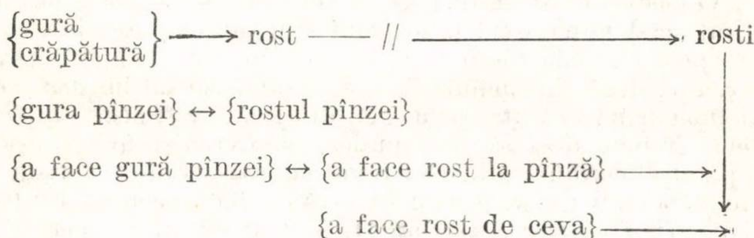
unei intrări într-o pivniță, bordei ori peșteră, *gîrlici* a început să desemneze intrarea îngustă în locuri de felul celor amintite mai înainte. Ruperea legăturii dintre cele două valori și mai ales rara întrebuințare a primei dintre ele a orientat cuvîntul spre a doua. Ea s-a generalizat ascunzînd procesul metaforic și, după cîte se pare, împiedicînd, fie și numai pentru un timp, apariția altor metafore. Forța acestui proces depinde de diverși factori. Cel mai important dintre ei este poziția cuvîntului în limba uzuală la un moment dat, în speță frecvența utilizării lui în stilurile și registrele funcționale, apoi numărul derivatelor, al sinonimelor și al antonimelor.

Un cuvînt ca *rost*, de exemplu, are înțelesuri dezvoltate în mod cert în limba română. Unul dintre ele este „spațiul lăsat între firele urzelii pentru a trece prin el suveica", apoi „crăpăturile dintre cărămizile așezate pentru zidit sau zidite, dar netencuite, ori dintre scînduri îmbinate rudimentar" etc. Acest grup de sensuri are la bază relația cu sinonimele cele mai apropiate : *gură*, *crăpătură*, *deschizătură*, deci cu termeni care indică spații mai mult ori mai puțin asemănătoare, toate putînd fi, după cum se vede, astupate, chiar și cel din urzeala pînzei, care se umple după ce trece prin el suveica încărcată. Celelalte sensuri, considerate în dicționare drept figurate, pornesc de la ideea de ordine, de ceva organizat într-un scop, după o regulă, și dezvoltă o sinonimie corespunzătoare : *noimă*, *regulă*, *scop*, *rînduială*, *socoteală*, *rațiune*, *sens*, *motivare*, *menire*. Era deci de așteptat ca și *a rosti*, la fel de des utilizat ca și *rost*, să însemne „a pronunța", dar și „a așeza firele urzelii pentru țesut" și, mai rar, „a procura ceva, a pregăti", chiar „a lărgi o gaură cu un burghiu". După CADE, pentru a pregăti firele de urzeală, există și un *a rosta*, numai cu acest sens.

Rost și *a rosti* se sprijină reciproc și totodată pe sinonimele lor. Metafora „gură, noimă, motivare, menire" nu se înțelege decît dacă „gură" este luat în sensul special de „început (al lucrului) la țesut o pînză", dacă pornim așadar de la expresia *gura pînzei*, iar pentru sensul din *a face rost* și pentru cel din *a-și face rost de*. . ., dacă ținem seamă de expresia *a lega gura pînzei*, adică „a trece de la o stare materială proastă la una mai bună, a-și organiza și îmbunătăți mijloacele de trai". *Rost* cuprinde în fapt o succesiune de transferuri semantice la care au participat și sensurile sinonimelor. Succesiunea aceasta devine și mai instructivă cînd se cercetează etimonul. Lat. *rostrum* însemna în primul rînd „cioc (de pasăre)", „vîrf" al unor obiecte, de obicei curbat, ca un cioc coroiat de pasăre. Printr-o metaforă răutăcioasă la adresa unor persoane, *rostrum* „cioc (de pasăre)" devine „bot", iar de aici „gură", „mutră".

Dintre sensurile lui *rostrum*, unul a fost întrucîtva privilegiat în latină, cel de „proră", pentru că de la el s-a pornit pentru *rostra* „tribună publică" de la care se vorbea. În mod paradoxal, sensul „tribună" nu derivă de la cel de „gură", fără îndoială și din cauza caracterului peiorativ al lui *rostrum* folosit pentru „gură", dar de fapt pentru că tribunele de la Roma erau împodobite cu părți din prora corăbiilor capturate în război, încît, printr-o metonimie, *pars pro toto*, se dădea locului de unde se vorbea în public numele de *rostra*, adică „prorele", cu substantivul la plural.

Evoluția în română a lui *rost* și *rosti* ar putea fi reprezentată prin schema următoare, în care am ținut seamă și de efectele indirecte ale lui *gură* :

O metaforă a avut loc și cu numele popular cel mai răspîndit al uvulei, *omușor*, căruia i se mai zice și *(a)părătuș*, *(îm)părătuș*, *limburuș*, *gușterul* (gîtului), *oușor*. Cu excepția lui *limburuș*, la care vom reveni, celelalte sînt vizibil metaforice ; unele ca *omușor*, *oușor* și *gușterul* (gîtului) par a nici nu mai avea nevoie de precizări, celelalte le cer însă.

Denumirea organului din fundul gurii este în multe limbi metaforică. Însuși lat. *uuula*, diminutiv al lat. *uua* „ciorchine", se află în această situație. De la el, fără a se mai vedea însă că metafora a fost recunoscută, a rezultat în italiană *ugolo*, iar în franceză *luette*. Acesta din urmă provine dintr-un diminutiv neatestat în latină **uuitta*, din care franceza a făcut *uette*, apoi cu aglutinarea articolului hotărît : *luette*. Spaniola a recurs tot la regnul vegetal, dar la altă imagine, la lat. *galla*, care însemna „gogoașă de ristic" și „umflătură". El a devenit, ca diminutiv, sp. *ga(l)lillo*. Portugheza a văzut în omușor un clopot și l-a numit *campainha*, alături de termenul savant *úvula*.

Dintre termenii românești, cel dintîi care atrage atenția este, fără îndoială, *împărătuș*. Din punct de vedere strict etimologic, el nu are nimic de a face cu *împărat*, căci este, în realitate, cum au explicat CDDE, un urmaș al lui *palatium*, cu înțeles de „cerul gurii",

formă populară latinească pentru *palatum*. La început, *palatium* a luat înfățișare de plural, *păraț*, în limba veche, și s-a păstrat astfel în graiurile bănățenești. Fiindcă făcea impresia de plural, s-a construit, cum cred autorii dicționarului citat, o formă de singular *părat*. Acesta ar fi fost atras de *împărat* și ar fi devenit prin derivare *împărătuș*. *Părat* a fost și el transformat, independent de întîlnirea lui cu *împărat*, dintr-un diminutiv, *părătuș*, din care s-ar explica *apărătuș* (cf. S. Pușcariu, DR, IX, 1936—1938, p. 434). Propunerea autorilor, foarte atrăgătoare, satisface cerințele fonetice, dar, după părerea noastră, nu în aceeași măsură și pe cele semantice.

Numirea omușorului cu termenul *împărătuș* sub influența lui *împărat*, cum afirmase și H. Tiktin (TDRG, s.v.), este foarte probabilă. O piedică există totuși. Dacă vorbitorii s-au gîndit la împărat și au dat acest nume uvulei, au făcut o metaforă puternică, surprinzătoare prin fantezia de la baza ei, deși nu este foarte departe de *omușor*, căci dacă un „omuleț", acesta fiind sensul lui *omușor*, este plasat imaginar în cavitatea bucală, de ce nu ar fi acolo un *împărat* mititel? Trebuie deci să presupunem că uvula a fost considerată un împărat al cerului gurii. Dar reprezentarea avea un sprijin foarte slab în *păraț* sau *părat*, pentru că acestea denumeau c e r u l gurii, nu uvula. În *Psaltirea Scheiană*, II, p. 286, sensul de „cer al gurii" pentru *părat* e neîndoielnic : „Se lepească-se limba mea de *părațul* mieu [în original *pănaț*] se [= dacă] nu pomeni-voiu tire". La Coresi, în *Psaltire* (ed. Stela Toma, p. 562), în loc de *părat*, găsim însă *grumaz*: „Să lipească-se limba mea de grumazul mieu... ". Prin urmare, *părat* era marginal încă din secolul al XVI-lea. Însuși faptul că în *Psaltirea Scheiană* copistul a transcris *pănaț* (cu *n*) ar constitui o probă, ce-i drept nu decisivă, totuși o probă, că termenul era rar. Singurele regiuni unde cuvîntul ar fi putut deveni *împărătuș* erau deci Banatul și nord-vestul Transilvaniei. În orice caz, fenomenul s-a petrecut accidental, importanța lui nefiind decît aceea că demonstrează nevoia pe care au simțit-o vorbitorii din regiunile amintite de a apropia un cuvînt amenințat de dispariție de altul mai rezistent.

Celălalt termen pentru uvulă, *limburuș*, format de la *limbă*, poate prin contaminare cu *țîmburuș* (Scriban, s.v.), conține o metaforă similară cu cea pentru uvulă din bulg. *eziče*, scr. *jezičac*, rus. *iazyčok*, toate însemnînd „limbuță". La rîndul său, metafora din *omușor* coincide cu cea din bulg. *măjeț*, „bărbățel, bărbătuș", diminutiv al lui *măj*, tot așa cum *omușor* este diminutiv de la *om* ; cf. și alb. *njerith* de la *njer* „om".

La unele cuvinte, metafora pare singura posibilitate de explicare a evoluției de sens. Așa se crede că stau lucrurile cu *a merge*.

I.-A. Candrea a propus întîi în „Buletinul Societății Filologice", II, p. 12, apoi, împreună cu O. Densusianu, în CDDE 1080, ca trecerea de la înțelesul de „a (se) scufunda" al verbului latinesc *mergo*, *-ere* la acela de „a păși" al verbului *a merge* să ne-o închipuim ca rezultat al vieții păstorești. În CDDE s.v., autorii afirmă că „înțelesul românesc se explică din acela de 'faire disparaître, s'éloigner' și s-a dezvoltat probabil în legătură cu viața păstorească a românilor, deoarece pentru cei ce trăiesc în munți 'a merge' înseamnă 'a te scufunda' în desișul pădurii, a dispărea prin cotiturile drumului". De fapt și S. Pușcariu propusese în 1905, în PEW 1058, ca linie evolutivă formula: a se cufunda — a dispărea — a se îndepărta — a se duce — a se deplasa cu piciorul, întemeindu-se și pe alb. *mërgoñ* și pe v. it. *mergere*.

Nu e desigur nici o îndoială că *a merge* continuă pe *mergo*, *-ere*, dar e mai puțin sigur că viața păstorească va fi avut pentru acest cuvînt importanța pe care i-au dat-o autorii citați. În definitiv păstorii aveau la îndemînă, ca și ceilalți vorbitori de altminteri, cel puțin încă patru verbe care însemnau „a se deplasa": pe *umbla*, (vechiul *îmbla*) din lat. *ambulare*, pe *a (se) duce* din lat. *duco*, *-ere*, pe *a pleca* din lat. *plico*, *-are*, la fel de expresiv în felul său ca și *mergere*, și pe *a păsa* din lat. *passare* (CDDE 1346), chiar dacă din ultimul nu s-a mai menținut decît imperativul: *pasă*, *păsați*. De ce ar fi ales păstorii tocmai pe *mergere*, cînd semnificația acestuia, de la care se susține că trebuie să se fi pornit, se potrivește mai bine cu limbajul marinăresc? Tot atît de plauzibil ar fi să se ia în considerație altă imagine, nu mai puțin romantică, aceea din construcțiile latinești în care soarele și astrele se asociau cu *mergere*, ca în *caelum mergens sidera* (Lucanus, ap. Benoist—Groelzer, s.v.) „partea cerului în care apun (sau « se cufundă ») stelele" ori din construcții ca *mergere palmitem per jugum* (Plinius cel bătrîn, *ib.*) „a face vița să treacă pe araci".

Se poate deci ca *mergo*, *-ere* să fi ajuns încă din latina populară la înțelesul pe care-l are în română astăzi, mai ales dacă admitem că asupra lui se va fi exercitat și influența compuselor, înainte de toate a lui *immergo*, *-ere*, care, între altele, avea și înțelesul de „a se vărsa" (despre rîuri): *ubi Ister immergitur*, spune același Plinius (ap. Benoist—Goelzer la *immergo*). Și *emergo* ar putea folosi, căci el însemna nu numai „a ieși din apă", ci și „a ieși, a se ridica".

Dacă albanezul *mërgoñ* „a se îndepărta" și vechiul italian *mergere*, ca și *schmerscher* din engadină „a cădea de pe o stîncă în prăpastie", „a doborî copaci", adus în discuție de W. Meyer-Lübke (REW, 5525), provin din *mergere*, atunci lucrurile se simplifică. În locul citat, W. Meyer-Lübke face referire și la o inscripție romanică

mortuară din Bulgaria în care este folosită forma *immargebam* (cu trimitere la Daicoviciu, DR, V, 1927—1928, p. 477), părînd a însemna, cum notează W. Meyer-Lübke însuși, „eu mergeam". Dacă *immergebam* are acest înțeles, continuă autorul citat, „cade părerea lui S. Pușcariu din *Locul limbii române*, p. 35, după care *merge* era legat de ideea coborîrii românilor de la munte la șes". După cum se vede, metafora din *mergere*, chiar dacă ar fi pornit de la sensul „a se cufunda", nu s-a născut în mod necesar în mediul păstoresc și nici nu poate ilustra coborîrea românilor de la munte la șes. În aceeași direcție s-a pronunțat nu de mult Al. Graur (*Alte etim.*, p. 60—62) și Eric P. Hamp (SCL XXVIII, 1977, p. 73—76). Eric P. Hamp consideră că în latina balcanică a existat perechea *emergo—immergo* echivalentă cu *exeo—ineo*, iar pe alb. *mërgonj* „a se îndepărta" îl asociază cu evoluția din latina balcanică.

De obicei, semnificațiile disparate dintr-un cuvînt împing spre explicarea lor prin metaforă. În această situație se găsește *blană*. Pe lîngă „piele de animal cu perii săi", cuvîntul mai înseamnă „scîndură" și „bucată, fîșie de teren (agricol)". După DA, *blană* este de proveniență sud-slavă, cu toate că pentru primul înțeles bulgara contemporană folosește pe *koža*, *kozina*, iar sîrbocroata pe *koža*. Sensul în discuție îl are după Cihac, II, s.v., și poloneza, cu *błon*, ca și cu derivatul *błonowač* „blănar".

Pentru „scîndură", DA aduce în discuție scr. *blanak* și slovenul *blanja*, primul în mod cert dialectal, căci termenul literar este *daska*. Cihac refuza în *loc. cit.* să ia în considerație slovenul *blanja*, sub motiv că ar fi împrumutat din italianul *piana* „scîndură".

Căutînd relația dintre „piele de animal cu păr cu tot" și „scîndură" din cuvîntul *blană*, autorul etimologiei din DA propune următoarea soluție : „Dacă înțelesul 1 'piele de animal cu păr cu tot' s-a dezvoltat prin analogie cu înțelesul 2 'scîndură' — tertium comparationis ar fi 'căptușeala' — trebuie să admitem că la slavii de sud [. . .] cuvîntul *blana* avea odinioară înțelesul de 'pieliță, coajă subțire', pe care-l are și azi la cehi și, în parte, la ruși [. . .]. Se poate însă ca înțelesul 2 să fie cel original (sic !). La megleniți, *blană* însemnează 'bucată de lemn nelucrată, despicată dintr-un butuc gros', prin extensiune 'bucată de orice altă materie, de ex. de brînză, de pîne (sic !), de pînză sau de piele lucrată pentru căptușeli', deci *blană* 1 'piele de animal cu păr cu tot', comunicat Capidan". În cazul acesta, cuvîntul e de asemănat cu sîrb. *blanak*, slov. *blanja* „scîndură".

Deși nu prea limpede exprimat, punctul său de vedere este totuși că elementul de legătură — *tertium comparationis* — îl constituie ideea de „căptușeală", între altele și fiindcă „se căptușese

cu scînduri ușorii ușilor, tocurile ferestrelor etc.". La o formulă foarte apropiată s-a oprit și Scriban, care crede însă într-o fază intermediară reprezentată de sensul „geam" pe care-l are în polonă, dialectal *błona*. De la „geam" ar veni „scîndură" prin „scîndură de căptușit' de acoperit o fereastră", dar și din ucr. *obolona*, cu înțeles de „geam, de țiplă, geam". Mihăilă (*Împrumuturi*, p. 88) trece în revistă mare parte din termenii care au la bază un slav comun, inevitabil reconstituit,* *bolna*, și observă că, spre deosebire de bulg. *bláma* „piele de animal cu părul pe ea", care, spune autorul, se poate explica prin influență românească, bulg. *blaná* înseamnă „balegă uscată utilizată drept combustibil, tizic". După constatările sale, dintre urmașii slavului comun **bolna* numai în cehă și în bulgară se întîlnește sensul de „piele de animal cu părul ei". Sensul de „bucată" există și în aromână, după I. Dalametra (*Dicționar macedo-român*, București, 1906) și Tache Papahagi (DDA s.v.). T. Papahagi trimite și la albaneză, la un *blanë*, pe care-l glosează „midollo dell'albero". Merită să menționăm aici și două expresii populare românești înregistrate de DA la *blană* : *a dormi blană* „a dormi buștean" și *a zăcea blană*, adică „întins, nemișcat", ultima comunicată și de Elena Maxim, cercetătoare la Institutul de Cercetări Etnologice și Dialectologice, care cunoaște expresia din Ialomița, comuna Valea Ciorii, și din Dîmbovița, comuna Cringurile de Jos. Ar rezulta așadar că *blană* are și în dacoromână regional accepția de „bucată de lemn, lemn", eventual „buștean", pe lîngă cele două sensuri amintite, și alături de „fața mesei de dulgher", „stinghiile războiului de țesut", care sînt însă dezvoltate din „bucată de lemn".

Blană este incontestabil de origine slavă, dar, după cum se schițează configurația lui semantică, s-ar putea să nu provină în întregime, dacă se poate spune astfel, dintr-o limbă slavă de sud. Sensul de „piele de animal cu părul ei" are toate șansele să se datoreze limbii polone și să se fi instalat în conținutul cuvîntului românesc *blană* în perioada în care principalul drum comercial străbătea Moldova spre Lwow și Lipsca. Atestările nu sînt lipsite de importanță. Pentru „piele de animal cu păr cu tot", DA citează ca prim izvor pe Neculce, iar pentru „scîndură" pe Odobescu. Ultimul nu are importanță deosebită, sensul „scîndură" fiind popular. La rîndul lui, verbul *a (îm)blăni* este atestat prima dată la Enache Kogălniceanu și are înțelesul cunoscut astăzi (DA). În schimb, *blană* (scris *blanĕ*) și *blĕnar* sînt înregistrate de *Anonymus Caransebesiensis*, ceea ce împinge mai spre trecut prezența lui *blană* în română decît atestarea din Neculce, numai că *Anonymus* îl glosează prin lat. „subducture" („căptușeală"), iar pe *blănar* prin „pellis" („piele") (sic !). O atestare

anterioară, datînd din 1592, se găsește într-un document localizat în Vrancea de Aurel V. Sava în *Documente putnene* (II, Chișinău, 1929–1932, p. 4 și p. 183, retranscrise din *op. cit.* în *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 176). Fragmentul care interesează aici este următorul: hotarul „trage în capulu *Blăniloru* de la vale și è [= ia] drumulu la dalu [= deal] pîră în capul *Blăniloru*".

În româna actuală, *blană* se află parțial în sinonimie cu *piele*, căci se zice în mod curent *a vinde pielea* (sau *blana*) *ursului din pădure*; cf. bulg. *meča koža* „pielea ursului", *kóženo paltó* „palton de blană" și *kóženi bólesti* „boli de piele". Unei piei de miel i se zice *pielicea* sau *pielcea*, fără a mai fi necesar să se adauge „de miel". În cojocărie, nu o dată se întrebuințează termenul de *piele* în loc de *blană*, determinarea fiind subînțeleasă.

Ca termen generic, *blană* poate fi gîndit și numai cu referire la părul ei, cînd spunem, de exemplu, că un animal are blana jupuită, jumulită, răpciugoasă ori, dimpotrivă: lucioasă, stufoasă, frumoasă etc. Acest detaliu are mai mare importanță decît pare, cum vom vedea mai departe. *Piele* nu se exclude nici el din astfel de contexte, dar comportă riscul de a sugera altceva, bunăoară răni. *Blană* impune deci cîteva restricții de utilizare. Una privește categoria de animale. Cînd cineva se referă la cele sălbatice, *piele* e foarte des sinonim cu *blană*, ca în *piele* (*de tigru*, *de leu*, *de urs*, *de lup* etc.). Cînd se referă la animale domestice sau nedomestice, dar interesante pentru blănărie, e preferat *blană* (*de iepure*, *de vulpe*, *de sobol*, *de pisică*, *de dihor*, *de oaie* etc.). În cele din urmă, uzul merge după interesul practic. Se spune, de exemplu, mai degrabă *piele de căprioară* ori *piele de mînz* decît *blană de căprioară* sau *blană de mînz*, pentru că blana acestor animale este mai puțin prețuită decît pielea lor.

Între *piele* și *coajă* relația e, pare-se, mai simplă. Global, ele nu se acoperă niciodată. Cu toate acestea, *coajă* înseamnă „pieliță", în *a prins mămăliga coajă*, iar rămășițelor unor produse alimentare li se spune *coji* (de mămăligă, de pîine etc.), ca și pieliței unor fructe ori cereale și învelișului lemnos al unor fructe, ca în *coajă* sau *coji de nucă*, de unde *pieliță* se exclude. Deși *coajă* nu denumește niciodată pielea unui animal, se spune totuși că aceasta *se cojește*, ca și despre scoarța unor copaci.

Într-o singură expresie populară, vădit grosolană, ivită probabil în sudul țării, *coajă* este sinonim cu *piele* de om: *a o lua pe coajă*, adică „a mînca bătaie" sau, mai aproape de formularea populară, „a o lua (bătaia) pe piele". Altminteri, vorbitorii limbii române nu fac nici o legătură între *coajă*, *cojoc* de o parte și *coajă*, *cojocar*, de alta, ceea ce avantajează fără îndoială pe *blană*, care trebuie însă să

fi fost altădată mai aproape de *coajă*, de vreme ce, cum s-a văzut, *coajă* înseamnă și „înveliș natural al unor vegetale”, și „crustă, scoarță lemnoasă”, nu numai în *coajă de nuci*, ci și în *coajă de copac*. De aceea, unor păsări cățărătoare care se hrănesc ciugulind insecte din coaja copacilor sau din crăpăturile de stîncă — un fel de ciocănitoare — li se dă popular numele de *cojoaică*, dar și de *scorțar*, *scorțăraș*, *scorțărel*.

Între *coajă* și *blană* există și astăzi un element comun : ideea de înveliș exterior. La primul termen, specializat în română la o dată greu de precizat, dar oricum veche, această idee privește numai inanimatele, la *blană* ea privește în primul rînd animalele cu păr bogat, a căror piele omul o folosește pentru nevoile sale. Nu pare totuși să se fi ivit cîndva un motiv demn de luat în considerație care să fi împiedicat pe *blană* să denumească și învelișul exterior al unor vegetale, respectiv coaja copacilor ; ipoteza noastră e întemeiată pe sensul particular de „scîndură”, dar și pe ceea ce sugerează albaneza, cu *blanë*, deși glosat de T. Papahagi în DDA ca „miez de arbore”, „inima copacului”, respectiv a trunchiului de copac. Trecerea de la „înveliș exterior”, „coajă de copac” la „miez” sau „inimă” de pom nu este chiar atît de neașteptată, mai ales dacă expresiile românești *a dormi blană* și *a zăcea blană* sînt autentice ; ele arată că *blană* va fi fost odată echivalent și în română cu „trunchi de copac”, „buștean”, „lemn”, ceea ce deschide drumul sensului de „scîndură”. De notat totodată că, de cele mai multe ori, se zice *blană* scîndurilor din marginea exterioară a trunchiului de copac, de lîngă scoarță, *mărgini* sau *lăturoaie*, cum le numesc dulgherii și tîmplarii, *mărdzini* în aromână.

Semnificația „bucată” (de ceva) are o mare răspîndire și în Moldova secolului al XVII-lea și al XVIII-lea, dar exclusiv în domeniul funciar, pentru o suprafață de pămînt cu o mărime anumită, dar pe care n-am putut s-o determinăm cu precizie (probabil cam de 220 de m în lungime !). Iată cîteva ilustrări după *Catalogul documentelor moldovenești*, vol. IV (1676—1700), București, 1970, vol. V (1701—1720), București, 1975 : (document din anul 1676 :) „Năstase [...] vinde [...] o poiană [...], precum și o *blană* și loc de o falce de fîn”, vol. IV, p. 35 ; (document din anul 1685 :) „Soare [...] vinde [...] partea sa de moșie, o *blană*”, *ib.*, p. 177 ; (document din anul 1685 :) „Toader [...] vinde [...] două pămînturi [...] și un răzor și o *blană* la Săliște”, *ib.* p. 205 ; (document din anul 1691 :) „Ștefana [...] vinde două *blăni* de loc la Dumbrăviță”, *ib.*, p. 317 ; (document din anul 1719 :) „Ion Potop [...] vinde [...] o *blană* de loc la Corni”, *ib.*, V, p. 453 etc.

În BIFR, III (1936), p. 161, Iorgu Iordan citează după I. Diaconu, *Țara Vrancei*, I, București, 1930, p. XXXVI, un document din

anul 1726, publicat de Aurel V. Sava în *Documente putnene*, I, Focșani, 1929, p. 66, unde apare de asemenea *blană de pămînt*, și face referire și la alt document, vrîncean de astă dată, din C. D. Constantinescu — H. H. Stahl, *Documente vrîncene*, I, p. 186 (dar fără a indica anul), unde apare : *și pără în hatu blănilor*. I. Diaconu cunoștea termenul ca uzual în Vrancea : „La marginea satului — scria el, *loc. cit.* — fiecare sătean are cîte o *blană* (se mai zice un « petic de pămînt », « pămînt de arătură »)".

La acestea se adaugă încă 5 atestări din Vrancea și multe altele din Județele Brașov (3 atestări), Buzău (1 atestare), Argeș (1 atestare), Dolj (5 atestări), Gorj (1 atestare), Mehedinți (5 atestări), Olt (2 atestări), precum și cele din *Glosarul din Vîlcea* al lui Ciaușeanu, toate înregistrate în *Dicționarul toponimic al Olteniei* (red. resp. Gh. Bolocan), în manuscris la Institutul de Lingvistică din București, sub toponimul *Blană*.

Din punctul de vedere al înțelesului, cuvîntul slav cel mai aproape de exemplele anterioare este ucr. *bolona* „pajiște, măsură", ceva mai depărtate, dar încă semnificative sînt pol. *błonie* „cîmpie luncă", rus. *bolonъ*, *boloniъe* „șes, mlaștină" (v. BER, s.v.). După J. B. Rudnicky, *An Etymological Dictionary of Ucrainian Language*, Part 2, Winnipeg, Canada, 1963, p. 166, ucr. *boloná* înseamnă „nod de arbore", iar *bolonnia*, „cîmp, șes, pășune, fînaț". Sensul de „pășune" îl dă și Miklosich, pentru termenul ceh echivalent cu „ogor de pășunat" („ager compascuus"). Iorgu Iordan (*loc. cit.*) consideră că din acest sens s-a născut cel de „pămînt arabil" în limba română.

Incontestabil că și înțelesul „brazdă de pămînt cu iarbă pe ea" din bulgară este înrudit cu cel de „imaș", în timp ce „tizic" trebuie apropiat de „bucată de lemn", tizicul fiind un combustibil făcut din balegă uscată, folosit la încălzit acolo unde este lipsă de lemne.

E posibil însă ca înțelesul de „bucată de..." să fi fost prezent și în blănărie, căci *blana* „piele de animal cu păr cu tot", dacă este mai pretențioasă, nu se lucrează otova. Ea se împarte în spinări, burți, picioare, care se cos după reguli bine stabilite spre a se obține o înfățișare omogenă de culoare, de lungime a perilor și de aplecare a lor pentru întregul confecționat astfel. Acestor părți li se spune în practica profesională *blăni* (mai vechi *blane*), cum apare și la Neculce în *blane de spinări de soboli* (DA, s.v.) și în „Arhiva Românească", ed. a II-a, p. 224 (Cihac, II, p. 602) : „*blane* de samuri mai proaste, care se zic paicea".

Concluzia acestui lung excurs nu este favorabilă propunerii după care de la *blană* „piele de animal cu părul pe ea" la *blană* „scîndură" s-a ajuns printr-un salt metaforic. Nu o metaforă, ci un șir

de metonimii explică trecerea în discuție. Tentația metaforei a fost dată de ideea de „căptușeală" care a amăgit pe cercetători din cauza lui *Anonymus* și a lui *îmblăni*, înregistrat în DA în forma populară (a) *blăní* și cu accepția de „a pune tocuri la fereastră", după „Șezătoarea". A folosi în acest fel pe *(îm)blăni* e firesc, dar în locul amintit el poate fi glosat și prin „a îmbrăca", fiindcă e vorba de a fixa un toc de lemn în peretele în care urmează a se instala o fereastră ori o ușă. Unei căptușeli nu i se spune niciodată *blană* pur și simplu, iar *a îmblăni* nu se folosește pur și simplu ca sinonim al lui *căptuși*. Și mai greu e să se accepte succesiunea „geam" — „scîndură" pentru al doilea înțeles al cuvîntului propusă de Scriban, în ciuda lui *oblon* și a ucr. *obolona*, la care făcea autorul referiri, chiar dacă o piele, de fapt o pieliță dintr-o bășică de porc, servea odinioară ca fereastră, mai bine zis ca ochi de lumină la casele-colibă.

Ne apropiem astfel de opinia exprimată în 1963 de Mihăilă (*Împrumuturi*, p. 88) după care: „Cuvintele citate [e vorba în esență despre termenii slavi ieșiți din slavul comun **bolna*] arată o mare varietate de sensuri concrete în limbile slave, bazate, în ultimă analiză, pe o noțiune unică: 'ceva plat', 'subțire' ". Această noțiune este însă pentru noi cea de „înveliș exterior natural", atît la animate, cît și la inanimate, respectiv și la vegetale. Ca „înveliș exterior natural", *blană* putea să fie sinonim cînd cu termenul care denumea pielea animalelor cu păr, cînd cu cel care denumea scoarța, crusta unor vegetale.

Valorile particulare s-au constituit treptat prin redistribuire datorată sinonimiilor implicate în cîmpul semantic al noțiunii amintite. Așa se va fi ivit sensul de „bucată". La început, el va fi fost exprimat prin *blană* urmat de o determinare, ca *de copac*, *de lemn*, sinonim cu *scoarță* ori *coajă* de copac, apoi cu o bucată de pămînt m ă s u r a t ă cu prăjina ori cu stînjenul, cu care se măsura și volumul butucilor, al scîndurilor și al lemnelor în genere. Am avea a face așadar cu o deplasare metonimică.

Desigur, dacă pămîntul era privit ca „scoarță", ca „față" (vezi *a pieri de pe fața pămîntului*), atunci intervenea și această idee, întîlnită de noi mai înainte la tejgheaua sau bancul de lucru al tîmplarului, a căror „față" este numită *blană*. În fond, ar fi fost de așteptat ca noțiunea de „față" să fi atras mai degrabă decît cea de „căptușeală" pe cei interesați de etimologia lui *blană* din mai multe motive. Întîi, pentru că valoarea animalelor cu *blană* se judecă după înfățișarea părului sau lînii lor, numite în anumite împrejurări tot *blană*. În al doilea rînd, pentru că atunci cînd e folosită ca îmbrăcăminte *blana* e prețuită după f a ț a ei, după cum a izbutit cojocarul sau blănarul s-o „fățuiască". În al treilea rînd, pentru că și cînd se îmbracă

sau se „căptuşesc" cu scînduri (cum spun autorii la care am făcut mai înainte referire) marginile unui spaţiu ca să se aşeze în el o uşă ori o fereastră, peretelui ori zidului în cauză i se face o faţă. În al patrulea rînd, pentru că şi scîndura ori scîndurile de deasupra unei mese de lucru reprezintă tot o „faţă", în sfîrşit, pentru că pămîntul însuşi este apreciat după partea lui de deasupra, după faţa ori înfăţişarea lui. Ea arată dacă pămîntul e bun de cultivat ori nu. Acelaşi lucru este valabil pentru scoarţa copacilor, căci după ea se vede dacă lemnul este sănătos, bun ori nu de lucru. Un copac noduros, răsucit, crenguros, scorburos, avînd „faţă" rea, nu va fi ales pentru făcut scîndură din el. În acest fel se explică şi înţelesul alb. *blanë* „inimă de copac", partea cea mai bună a lemnului.

Se conturează aşadar un sens generic, cel de „faţă, înfăţişare, suprafaţă" a unui înveliş exterior natural, şi sensul de „bucată", „parte" a feţei învelişului amintit, apoi învelişul ca atare.

La întrebarea dacă acest proces semantic s-a petrecut în limba română, credem că se poate răspunde prin da, cu menţiunea că el a pornit de la una sau două accepţii din limbile slave, limbi pe care româna le-a influenţat apoi, căci nu numai sensul bulg. *blána* poate fi datorat românei, ci şi sensul de „măsură" din ucr. *bolóna*, eventual şi cel de „nod de copac".

Coajă şi *blană* s-au aflat de la început într-o situaţie întrucîtva favorizată, fiindcă înşişi termenii latineşti din sfera lor semantică le-au uşurat pătrunderea în limba română. Ca vocabular de bază, latina avea pentru aceeaşi sferă pe *cutis* „piele, îndeosebi a omului", pe *vellus* „lîna de pe oaie, piele, blană de sălbăticiune (sau, în genere) de animal", rareori denumind şi „oaia", pe *corium* „piele de animal", „pieliţa ori coaja unor fructe", „crustă", „suprafaţă", „strat (de nisip)", pe *scortea* „îmbrăcăminte, obiecte de piele", în sfîrşit pe *pellis* „piele de animal", „blană", „cort militar" (acoperit cu piei).

Dacă s-ar fi păstrat, *cutis* ar fi arătat ca şi *cute* din *cos, -tis* „gresie de ascuţit" şi e probabil că un timp a şi fost folosit, mai ales dacă a devenit *cută*, cum a susţinut S. Puşcariu în „Convorbiri literare", 39 (ap. REW, 2432). *Vellus* nu a lăsat nici o urmă, fără îndoială din cauza lui *bască* „lîna tunsă de pe o oaie" din fondul lexical autohton. *Scortea* a devenit *scoarţă*, cu importante schimbări de sens, iar *pellis* a căpătat înţelesurile pe care le-am văzut pînă aici în forma *piele*.

În latina vorbită, *pellis* numea pielea de animal, iar *cutis* pe cea a omului, dar, după cîte se pare, fără ca cele două cuvinte să fie într-o antonimie decisă, încît, cel puţin *pellis* se utiliza în enunţuri în care o exprimare literară ar fi cerut pe *cutis*. Dar acesta pierduse

teren şi a fost scos din uz. Pentru îmbrăcămintea de piele era rezervat *scortea*, iar *corium*, care era bogat în sensuri, s-a specializat în spaniolă, franceză şi portugheză pentru „piele de animal prelucrată, fără păr pe ea" (v. REW 2233).

Româna a rămas numai cu *pellis* şi cu *scortea*. Cu primul a desemnat atît pielea omului, cît şi pe cea a animalelor; de bună seamă că o vreme nu a făcut distincţie între pielea de animal cu părul ei (*blană*) şi cea fără păr, căci nu avea pe *corium*. Pe *scortea* nu este exclus să-l fi folosit un timp şi cu înţelesul de „manta de piele", eventual „de blană", deşi ca probă nu se poate aduce decît faptul că a fost încărcat cu înţelesul de „învelitoare", chiar dacă făcută îndeoşbeşte din fire de lînă. Cît despre sensul de „crustă" a arborilor sau a pămîntului din *scoarţă*, el pare a fi apărut printr-o specializare datorată lui *coajă*, căci aceasta semnifică un „înveliş vegetal" (*coajă* de arbore, dar şi de fructe, de legume etc.), „crusta" unei răni în curs de vindecare etc., fără a implica în mod necesar ideea de r i g i d ori de g r o s, cum este cazul la *scoarţă*.

Cînd *blană* a intrat în cîmpul semantic al lui *piele*, unde mai figurau ca derivate *pieliţă* şi *pielcea*, *pielicică*, loc liber era numai pentru „piele de animal cu păr pe ea". Dacă la acea dată *scoarţă* se folosea ca nume pentru o dulamă, o zeghe sau o sarică ciobănească de piele e greu de dovedit. S-ar putea însă ca sensul să fi circulat şi să fi fost absorbit de *cojoc* şi de *blană*, lui *scoarţă* nerămînîndu-i decît „coaja" copacilor, „faţa superficială, tare a pămîntului" şi ţesătura groasă de învelit patul ori de atîrnat pe perete. În orice caz, din *scoarţă* a ieşit posibilitatea de a mai numi coaja de pîine, de exemplu, cum face spaniola prin *corteza del pan* sau coaja de fructe, de legume, cum procedează italiana şi franceza. (Nu intră acum în discuţie *scoarţa* cerebrală, unde *scoarţă* apare din pricina unui calc.)

În nici o limbă romanică accepţia de „scîndură" şi cea de „bucată", „măsură de pămînt" nu intrau în cîmpul semantic al termenilor latineşti avuţi aici în vedere. Suprapunerile *scoarţă—coajă*, *scoarţă—blană*, *blană—scîndură*, *blană—bucată* (*de pămînt*) au rezultat din altă ordonare a termenilor pe care a stabilit-o limba română.

Tot o metaforă pare a fi şi analogia care a făcut ca *a îmbuca* să însemne nu numai „a se hrăni", „a înghiţi", ci şi „a (se) potrivi (două sau mai multe obiecte) între ele, împreunîndu-se prin angrenare". Acest înţeles îl are şi it. *imboccare*. Sp. *embocarse* este şi el apropiat, însemnînd „a intra într-un loc strîmt", „a nimeri", cu toate că ideea propriu-zisă de angrenare spaniola o redă prin verbe ca *encajar*, *empalar*, *engargolar* ş.a. Analogia din română şi italiană ar părea să rezidă în compararea actului de a băga mîncarea în gură

şi a introduce capătul unui obiect într-un orificiu ori într-un spaţiu anume pregătit pentru acel obiect. Dificultatea precizării se datorează semnificaţiei lat. *bucca*, baza lui **imbuccare*, căci *bucca* avea şi înţelesul de „deschizătură, cavitate", încît metafora ar putea foarte bine să nu fi avut nici un rol.

Exemplele discutate aici nu sînt decît exemplificări ale unora dintre multiplele situaţii în care vine vorba de metaforă. Nu am avut de gînd să facem clasificări şi cu atît mai puţin să înşirăm zeci şi sute de cazuri de acest fel din vocabularul limbii române ori din vreo secţiune particulară a lui. Am vrut numai să arătăm cît de puternică este tendinţa de a explica o etimologie prin metaforă şi ce capcane întinde metafora astfel utilizată. După cum ne-am străduit să arătăm, dacă nu ne asigurăm de prezenţa simultană a înţelesului propriu şi a celui metaforic într-un moment cît mai bine determinat din limba cercetată, putem atribui unui cuvînt o istorie falsă, iar unui sens al său o origine inexactă, ca să nu mai vorbim de primejdia imaginării unor împrejurări de viaţă şi a unor mentalităţi destinate să justifice o bănuită metaforă. Iată de ce în explicarea prin această figură se impune cea mai mare precauţie. Ea decurge din obligaţia ca metafora să poată fi demonstrată înainte de toate prin coexistenţa ei cu un sens obişnuit al cuvîntului.

Uneori nu avem însă cum satisface această cerinţă. Am văzut la *blană* cît de greu a fost celui care a propus etimologia în DA să se hotărască de la care capăt al semanticii cuvîntului să înceapă, şi el dispunea de informaţii relativ bogate despre cuvintele slave care puteau fi luate ca etimon. Cînd şi informaţiile de acest fel lipsesc, în pericol ajunge însăşi integritatea cuvîntului. Foarte instructiv din acest punct de vedere este *frişcă*. Sub această denumire, DA a înregistrat şase sensuri : 1) „smîntînă de lapte nefiert, bătută", 2) „vergea, nuia", 3) „codobatură", 4) „fată tînără, sprintenă şi zburdalnică", 5) nume dat de ciobani la cîini, 6) „bobîrnac, tiflă". Două, „codobatură" şi „bobîrnac, tiflă", au răspîndire strict localizată, „codobatură" în Banat, „bobîrnac, tiflă" în Transilvania.

Desigur, între „fată zburdalnică" şi pasărea numită *codobatură* ar putea fi în comun sprinteneala, vioiciunea ; între „vergea, nuia" şi „bobîrnac" eventual şi „tiflă", o altă metaforă. Şi între numele pe care ciobanii îl dau cîinilor şi *codobatură* s-ar putea face la rigoare o legătură. Izolat ar fi atunci numai sensul de „smîntînă din lapte nefiert, bătută", deşi între smîntîna care trebuie b ă t u t ă şi „codobatură" ar fi de asemenea loc pentru o metaforă !

După toate aparenţele, acesta a fost şi raţionamentul celui care a întocmit articolul *frişcă* din DA. Singurul său sprijin l-a consti-

tuit magh. *fricska* „bobîrnac, tiflă". Dar, cu o conştiinciozitate demnă de toată admiraţia, el spune în paragraful destinat etimologiei : „E îndoios dacă avem a face cu un singur cuvînt", apoi după ce se referă la magh. *fricska*, propune o posibilă origine onomatopeică (v. şi Cioranescu 3402). Onomatopeea ar fi şuieratul unei nuiele prin aer, afirmaţie care dovedeşte că autorul articolului a urmat firul : nuia, zgomotul nuielei vînturate prin aer, de unde s-ar fi desfăcut apoi înţelesurile care conţin ideea de „a bate" şi, în cele din urmă, chiar „smîntîna de lapte nefiert bătută" (cu ceva) !

Se pot imagina însă şi alte căi, de exemplu pornindu-se de la germ. *frisch*, dintr-un *Frischecreme* „smîntînă proaspătă", sau de la înţelesul de „vioi, viu, sprinten" al aceluiaşi adjectiv german, de unde s-ar deduce şi celelalte sensuri, rămînînd izolat numai „bobîrnac, tiflă", care este clar de provenienţă maghiară. O asemenea etimologie poate să pară şi mai hazardată decît cea sugerată de autorul articolului din DA, pentru că are nevoie de substantivarea adjectivului german *frisch* sau de izolarea lui ca substantiv, greu dacă nu imposibil de explicat dintr-un compus ca cel citat mai înainte, în fine de justificarea originii germane a termenului, eventual din săsească, ceea ce nu ar fi cu totul aberant, de vreme ce şi *brutar* s-a format de la un săsesc *Brut* „pîine".

Nu însă cu intenţia de a da altă etimologie printr-o nouă speculaţie am adus în discuţie pe *frişcă*, ci pentru a arăta cum presupuse relaţii metaforice determină reprezentarea unei structuri semantice. Am putea propune chiar ca *frişcă* să fie despărţit în două : *frişcă* [1] „bobîrnac, tiflă" din magh. *fricska* şi *frişcă* [2] fără etimologie, incluzînd toate celelalte cinci înţelesuri.

5. ETIMOLOGIE DIRECTĂ ŞI ETIMOLOGIE INDIRECTĂ, ETIMOLOGIE MULTIPLĂ ŞI ETIMOLOGIE POPULARĂ

Cînd un vorbitor al limbii române întrebuinţează pe *băieţaş*, *băieţandru*, *băietan*, *băieţică* ori pe *băieţel*, ştie că oricare dintre ele este făcut de la *băiat*. *Băiat* reprezintă etimonul lor direct. Orice cuvînt construit în limba română prin adăugare de particule speciale, sufixe sau prefixe, prin îmbinare de cuvinte existente ori prin ambele procedee are etimologie directă. Etimologie directă au şi cuvintele moştenite ori împrumutate, în forma din care provin în mod cert. Astfel, *familia* din latină este etimonul direct al lui *femeie*, după cum *cozondraci* are ca etimon direct cuvîntul german *Hosenträger*, iar *dulgher*, cuvîntul turcesc *dülger*. Dacă însă, în loc de a arăta doar că *femeie* vine din lat. *familia*, mai spunem şi că în latină era el însuşi derivat de la *famulus* „servitor", care, la rîndul lui, în oscă, avea corespondent pe *famel*, şi ne oprim în continuare la faptul că, în latină, *familia* însemna la început „totalitatea bunurilor materiale, a sclavilor şi a copiilor" şi că mai tîrziu s-a făcut deosebire între totalitatea bunurilor materiale de o parte şi totalitatea persoanelor care locuiau şi trăiau în aceeaşi gospodărie, facem etimologia indirectă a lui *femeie*. Tot astfel, dacă vom arăta că substantivul din care vine *cozondraci* este în germană compus din *Hose* „pantaloni" şi *Träger* „susţinători" facem de asemenea o etimologie indirectă, căci dăm etimologia lui *Hosenträger* în germană. Se poate merge şi mai departe, arătîndu-se că rădăcina lui *Hose* „pantaloni", „nădragi", „cioareci" sau „iţari" a fost probabil în indo-europeană **k^{w}udh-* sau **k^{w}ut-so* etc.

Hamac este la origine cuvînt indian din regiunea Caraibilor, *hammaca*. De aici a fost luat de spanioli sub forma *hamaca*; de la aceştia l-au împrumutat francezii ca *hamac*, iar de la ei, românii în secolul al XIX-lea. *Hamac* vine aşadar la noi din fr. *hamac*, nu din spaniolul *hamaca* şi cu atît mai puţin din indianul caraib *hammaca*. Norvegianul *fjord* „golf" nu a pătruns la noi direct din norvegiană,

de unde româna nu are practic vorbind împrumuturi, ci tot din franceză. Etimonul rom. *fiord* este prin urmare fr. *fiord*.

Cîteodată, însăşi forma cuvîntului trimite fără greş la sursă. Astfel, *felcer* nu poate proveni decît din maghiară, unde se spune *felcser*. În maghiară, el este din germanul *Feldscherer*. Pe *Feldscherer* l-au luat şi bulgarii în forma *feldşer*, vizibil mai apropiată de cea germană, şi ruşii, ca *felьdšer*. *Magazie* provine în româneşte din neogrecescul μαγαζί, dar în neogreacă μαγαζί reprezintă cuvîntul turcesc *magazá*, cu adaptarea specifică limbii greceşti; după Cioranescu, DER 4985, în neogreacă vine din fr. *magazin*.

Exemple de felul celor de mai sus sînt multe, unele cu o istorie foarte interesantă, de exemplu *mausoleu*. El este la origine numele regelui *Mausol*, *Mausolos* sau *Mausolus* (cu grafia greacă veche: Μαύσωλος) din Caria, ţară antică din regiunea Asiei Mici, avînd drept capitală Halicarnasul. *Mausolus* a trăit în secolul al IV-lea î.e.n. La moartea sa, soţia lui, Artemisa a II-a, i-a ridicat un grandios monument funerar, care trecea în antichitate drept una din cele şapte minuni ale lumii. Numele răposatului rege a devenit cu timpul sinonim cu „monument funerar", după ce în latină se raporta atît la regele amintit, cît şi la un monument funerar, ca şi în elină (Μαυσώλειον). Trecînd în limbile moderne, în germană, franceză, engleză, italiană, spaniolă etc., cuvîntul nu a mai fost legat de evenimentul din secolul al IV-lea î.e.n., ci numai de monumentalitatea unui mormînt. După toate probabilităţile, în româneşte a venit din italiană pe cale savantă, fiind însă sprijinit şi de prezenţa lui în limbi de cultură ca cele menţionate. Este de la sine înţeles că nu vom da ca etimon direct al acestui cuvînt relativ recent în limba română numele regelui Cariei.

Etimologia indirectă şi reconstrucţia

După cum se poate vedea, ceea ce am numit mai înainte etimologie indirectă nu este decît căutarea din aproape în aproape a etimonului unui etimon pînă unde mijloacele noastre ştiinţifice permit investigaţia cu metoda istorico-comparativă, binecunoscută în lingvistică. Vom da ca ilustrare un posibil drum pentru adverbul *mai*. El vine direct din lat. *magis*, asemănător cu gr. μέγας, cu sanscritul *mahā* „mare" şi *mahas* „mărime". În aceeaşi serie intră şi goticul *mikils* „mare" şi germanul *mehr*. Fiind înrudit cu formele citate, şi nu împrumut, se presupune că lat. *magis* are rădăcina *mag-*, la care s-a adăugat sufixul adverbial *-is* (dintr-un mai vechi *-ois*, *-uis*). Rădă-

cina *mag-* se află și în *magnus*, *magister*, *magistratus*. În oscă și umbriană, *magister* îndeplinea rolul lat. *maior*, comparativul lui *magis*, el însuși dintr-un mai vechi neatestat **magior*.

Pînă în acest punct, metoda istorico-comparativă a stabilit că lat. *magis* are rădăcina *mag-* prin referiri la forme atestate vechi și foarte vechi, ca cele de mai sus. La ele se poate adăuga și *maiz(a)* din gotică și *mar* din vechea irlandeză. Între gotică, pe de o parte, latina arhaică și elină, pe de alta, distanța în timp este foarte mare, gotica nefiind atestată decît în secolul al IV-lea al erei noastre. Așa se și explică deosebirile dintre aspectul concret al adjectivului și adverbului cu radicalul latin *mag-*. Dacă introducem în discuție și engl. *more*, înrudit cu got. *maiz(a)*, se reconstruiește, după o îndelungată analiză a multiplelor transformări fonetice, pe care nu le putem înregistra aici în amănunte, o formă pentru faza indo-europeană a limbilor citate, fază din mileniul al IV-lea — al III-lea î.e.n. Forma indo-europeană este reconstruită într-un radical **mē-*, **mō-*. Se știe, de exemplu, că indo-europ. **ē* și **ō* pot deveni în anumite condiții *a*, iar *-iz* din goticul *maiz(a)*, de fapt sufixul *-is*, reprezintă o variantă a sufixului corespunzător din latină.

Exemplul anterior sugerează cerințele unei etimologii indirecte duse pînă la ultimele ei consecințe, precum și complicațiile unui proces de reconstruire a unei forme indo-europene, pentru care e nevoie de cunoașterea diferențelor fundamentale de tratament fonetic dintre limbile de tip *centum*, ca latina, greaca, gotica, germana, engleza, și cele de tip *satem*, ca vechea indiană. Nu mai vorbim de aspectele semantice, căci, pentru a explica, de exemplu, pe *gard*, împrumutat din slavă, într-o etimologie indirectă sîntem nevoiți să evocăm nu numai pe *ogradă* și pe *grădină*, ci și goticul *gards*, germ. *Garten* „curte, gospodărie", vechiul grec χόρτος, lat. *hortus* „grădină", plus sensul de „oraș" din limbile slave, ca să putem da radicalului indo-european reconstruit **ghord-* valorile semantice arătate sau un sens global de „îngrăditură, loc delimitat printr-un mijloc oarecare de restul spațiului", din care s-au născut apoi celelalte, „ogradă", „oraș", „grădină".

Un cuvînt care a dat naștere la cîteva reconstrucții este *băiat*. Afară de Hasdeu (HEM², vol. 3, p. 398), urmat de Tiktin (TDRG) și cu unele rezerve de Candrea (CADE) și de Pușcariu, pentru care *băiat* este pur și simplu participiul verbului *băia*, s-au propus explicații prin latină și de curînd s-a sugerat una prin substrat.

B. P. Hasdeu s-a străduit a ne convinge că *(îm)băia* „scălda" putea să devină *băiat*, pentru că, zicea el, acest verb înseamnă în unele regiuni din vestul și sud-vestul țării și „a mîngîia" „„a crește", prin urmare „cel scăldat", eventual „cel mîngîiat", „cel crescut" este *băiat*. Dar nici el, nici ceilalți autori menționați n-au găsit vreun

exemplu în alte limbi unde „cel scăldat" sau „cel mîngîiat" să fi avut o evoluție similară. Pentru „cel crescut", vezi în continuare.

După părerea lui Fr. Diez, criticată de B. P. Hasdeu, dar urmată în principiu de O. Densusianu și Al. Rosetti, iar dintre lingviștii străini de W. Meyer-Lübke, ar trebui să se pornească de la lat. *baiulus*, derivat din verbul lat. *baiulare* (REW 887). *Baiulus* avea înțelesul de „hamal, purtător de poveri, curier", iar în latina populară, cum nota Fr. Diez, și pe acela de „păzitor, pedagog", în timp ce *baiulare* însemna „a purta greutăți, poveri, a căra cu spinarea".

S. Pușcariu (LR I, p. 246) compară pe *balneare* „a îmbăia", din care ar fi putut veni *băiat*, cu toponimul aromânesc *Băietan*, nume de sat, observînd că, dacă punctul de plecare al cuvîntului din aromână ar fi fost verbul amintit, în acest toponim ar fi trebuit să apară un *ń* în locul lui *i*, iar dacă s-ar fi plecat de la o formă reconstruită **baliare* în locul lui *i* ar fi trebuit să se găsească un *l'*. S. Pușcariu credea în concluzie că la baza lui *băiat* ar trebui pus verbul *băia*, care, și după știința sa, înseamnă în unele părți din Transilvania „a crește copii, a educa", sens atestat și de *Dicționarul budan* și de cel al lui Laurian și Massim. Acest verb nu poate fi însă urmașul lui *balneare*, ci al unui lat. **baiare*, reconstruit de Pușcariu însuși.

Cu intenția de a soluționa atît greutățile fonetice, cît și pe cele semantice, Al. Cioranescu susține în DER, 608, că, după cum și alte cuvinte care înseamnă „copil" în diverse limbi denumesc și pe „slujitor", „slugă", tot astfel s-a întîmplat în română, ceea ce justifică, după părerea sa, adoptarea ca etimon îndepărtat al lui *băiat* a unui lat. *baiulator*, sinonim al lui *baiulus* și avînd la bază verbul lat. *baiulare* „a purta poveri", „a crește, a educa". Cum însă nici unul dintre aceste cuvinte nu satisface din punct de vedere fonetic, se propune un verb reconstruit lat. **bailiare*, întemeiat între altele pe ital. *baila*, o formă aparte a obișnuitului *bália* „doică" și pe un ital. *balliare*. De la **bailiare*, autorul reconstruiește un **balliator* și un **ba(i)liatus*, capabile oricare dintre ele să dea în română pe *băiat*.

În felul acesta se rezolvă dificultățile formale, altminteri de neînvins, dar se răstoarnă mersul evoluției semantice, căci nici măcar *puer*, care a însemnat și „sclav" în latină (vezi în această privință: Lucia Wald, *Quelques noms d'esclaves dans les langues indo-européennes*, în „Linguistique balkanique", VI, p. 133—138), nu a avut de la început această semnificație, ci a căpătat-o relativ tîrziu, aproximativ în epoca lui Cicero. Inițial, el însemna „copil". În genere, în mai toate limbile în care cuvîntul cu sens de „copil" denumește și „sluga", „slujitorul", înțelesul din urmă este posterior celuilalt.

Referirea la italiană rămîne totuşi instructivă. Ea fusese făcută şi în DA la *băiat* şi sugerează un drum schiţat parţial de adepţii etimonului latinesc, dar care are nevoie, după părerea noastră, de cîteva precizări. Cea dintîi constă din a scoate din discuţie, măcar pentru faza istorică mai uşor controlabilă, a lat. *baiulare*, *baiulus*, *baiulator*, care nu permit o apropiere convingătoare de *băiat*, nici direct, nici prin intermediul lui **ba(i)liare*, cum credem că rezultă şi din demonstraţia lui Puşcariu. A doua priveşte situaţia ital. *bália* şi, eventual, a lui *bálio* „soţul unei doici", „pedagog, preceptor" şi, mai vechi, „guvernator", „preceptor al unui prinţ". Italiana are astăzi şi un *baliatico*, însemnînd şi „copil alăptat de o doică", derivat probabil de la *balia* mai degrabă decît de la un verb, dar formaţie savantă neinteresantă acum pentru noi. După cîte se vede, formele italieneşti, cu tot înţelesul lor asemănător cu *a băia*, nu se pot racorda cu acesta din cauze formale.

A băia trebuie despărţit aşadar atît de *(îm)băia*, cît şi de reconstrucţiile făcute pe baza lui *baiulare*. *A băia* pare a fi avut în româna veche şi sensul de „a naşte" în exemple ca : *Zăcea goală, cum o băiase* (în notă : „născuse") *mă-sa* (popular, citat după DA, la *băiat*) şi : *fiul tău ce l-ai băiat şi l-ai înfăşat şi l-ai aplecat*, citat după CADE, cu toate că aici *băiat* poate fi foarte bine *îmbăiat*, adică „scăldat", cel puţin după figura de stil din fragmentul de mai înainte provenind din *Cazania* lui Varlaam şi, respectiv, după logica acţiunilor.

Neconcordanţele dintre reconstrucţiile menţionate şi termenul românesc pe de o parte, asemănarea dintre *băiat* cu unele cuvinte albaneze, pe de alta, au determinat pe lingvistul american Eric P. Hamp ca, împotriva părerii lui Al. Cioranescu, după ce acceptă ideea că *băiat* este un vechi participiu dintr-un verb latinizat, să caute etimonul primar. În nota despre *băiat*, publicată în revista SCL, XXVII, 1976, p. 33, E. P. Hamp ajunge la concluzia că radicalul de la care ar trebui să se pornească este **bher-* „a naşte" existent şi în albaneză în forme cu gradul *o* al rădăcinii, adică în alb. *bars* „borţoasă" (despre animale), *barrë* „sarcină", *me barrë* „gravidă", *mbar* „a căra, a duce pe umeri sau în spinare", în *baj* „acelaşi", „similar, copie", glosat de Hamp cu „*ditto*", şi în *mba mbaj* „a ţine" etc. Gr. Brâncuş, care reia discuţia în *Voc.*, p. 132, în capitolul intitulat *Cuvinte autohtone probabile*, adaugă faptul că se poate stabili o concordanţă semantică şi între rom. *băiat* şi alb. *djalë*, acesta din urmă însemnînd, pe lîngă „băiat", şi „cel născut, copil, prunc", iar în unele graiuri albaneze chiar „pui de animal sau de pasăre".

Rădăcina *bher- sau, în altă formă, *bhor(o)-ie/o, ambele stabilite de E. P. Hamp, apare foarte clar în englez. born de la bear „a purta", born avînd şi sensul de „născut", în goticul bairan, în sanscritul bharati. Ea stă la baza gr. φέρω şi a lat. fero (tuli, latum, ferre). Înţelesul fundamental al acestor cuvinte este de „a purta, a duce cu sine ceva, a căra", iar în limbile germanice, în subsidiar, şi „a da naştere". Lat. fero nu prezintă în perioada istorică acest ultim sens, dar îl recunoaştem relativ uşor în derivate ca fertilis, fertilitas şi chiar în effero.

Din *bher- E. P. Hamp derivă pe alb. baj, care a luat această formă fiindcă, după cum arată el, în albaneză un r urmat de i cade, deci dintr-un alb. *bari- trebuia să rezulte *bai-, în timp ce r se păstrează cînd radicalul are gradul o, cf. alb. mbar şi celelalte forme mai sus citate. După părerea sa, rom. băia are origine comună cu alb. *bai- şi ar fi fost un verb curent în regiunile dacoromâne unde e semnalat, regiuni despre care lingvistul american crede că au avut legături strînse cu albaneza şi, prin urmare, aceasta din urmă ar fi constituit o sursă posibilă din care româna ar fi împrumutat pe *bai-.

Concluzia sa şi reconstrucţia *baiare din DA, reîntărită de S. Puşcariu în 1940, nu se contrazic. Într-adevăr, între radicalul *baj- din albaneză şi forma propusă de S. Puşcariu este, după părerea noastră, numai o deosebire de epocă. Dacă *baj- s-a latinizat, cum remarcă E. P. Hamp, dacoromâna de vest şi nord-vest a mers pe această linie, pe cînd albaneza a mers pe alta. Cine admite un radical *baj- trebuie să admită implicit că el exista şi în tracă, respectiv în daca de vest, unde prin latinizare a devenit *baiare.

Aşadar, băiat are ca etimon direct verbul a băia, iar ca etimon indirect pe *baiare, iar acesta are ca etimon direct un radical trac *baj-. B. P. Hasdeu avea deci dreptate cînd susţinea etimologia a băia > băiat, dar nu de la (îm)băia, pe care el îl socotea acelaşi cuvînt cu a băia. Avea dreptate şi S. Puşcariu imaginînd pe *baiare, dar nu ca etimon direct al lui băiat. În sfîrşit, E. P. Hamp este convingător în argumentarea sa pentru radicalul *baj-. Nu este însă necesar să considerăm că *baj- a fost împrumutat de română din albaneză, ci mai plauzibil este că el a fost comun pentru tracă şi dialectul dac din partea de vest şi nord-vest a Daciei. Băiat nu este deci de origine dacă, dar băia pare a fi prin intermediului lui *baiare.

Tentaţia reconstruirii, de fapt a construirii unui etimon neatestat, dar adesea foarte probabil, este uneori irezistibilă. O vom ilustra în continuare cu verbul a mura, urmînd îndeaproape demonstraţia făcută de Al. Graur (Etim. rom., p. 119–120). Arătînd că în CDDE, CADE şi DLRM s-a reconstruit un lat. *muriare pentru a explica pe a mura, autorul observă că *muriare ar fi trebuit să păstreze pe i

în derivatul românesc, pierderea lui nefiind normală. De aceea, Al. Graur propune să renunțăm la reconstrucție și să vedem în *a mura* un derivat românesc de la *moare* (din lat. *muria* „zeamă de varză acrită”, cu *u*, a cărui trecere în *o* rămîne însă neexplicată după CDDE 1151), mai cu seamă că în diferite regiuni ale teritoriului dacoromân se întîlnesc forme ca *a mora*, *morat*, *moratore*. „Dacă *mura* este vechi —spune Al. Graur—, am putea explica eventual derivatele cu *o* pornind de la *moare*, dar mai verosimil mi se pare că pornesc de la *mura* și au fost apoi influențate de *moare*. Și într-un caz, și în celălalt, avem o confirmare a ideii că nu trebuie să pornim de la un lat. **muriare*”.

În același sens credem că este posibilă și influența asupra lui *a mura* a lui *a saramura*, formație spontană de la *saramură*, acesta din urmă fiind neogr. σαλαμούρα, devenit *saramură* prin atracția lui *sare*, *săra*; cf. și bulg. *salamúra*.

Cînd un termen este reconstruit ca atare, nu ca radical, ceea ce se întîmplă de obicei cînd avem în vedere o limbă atestată, dar în care etimonul presupus nu a fost semnalat, există posibilitatea ca, după ce termenul reconstruit a intrat în circuitul științific, să se descopere o formă identică celei reconstruite. Astfel, pentru verbul românesc (*a*) *cunoaște*, lat. *cognoscere* nu era satisfăcător. S-a presupus un **connoscere*, care răspundea din punct de vedere fonetic. În 1948, el a și fost descoperit de I. Fischer (BL XVI, 1948, p. 156) într-un manuscris al lui Plaut. În aceeași situație s-a aflat etimonul lui *desculț*, reconstruit mai întîi ca **disculcius*, apoi atestat de M. Iliescu (RL IV, 1959, p. 105) într-o glosă medievală.

Înainte de a trece la etimologia multiplă, ne oprim puțin la sistemul de formare a cuvintelor în limba română, fiindcă de cunoașterea lui depinde în foarte mare măsură buna orientare în căutarea etimonului. Caracteristica cea mai evidentă a acestui sistem constă în faptul că el este dominat de derivare. Într-o sută de cuvinte formate de limba română, sînt compuse cel mult 4—5. Astfel, din 104 cuvinte noi începătoare cu *m* formate în românește, după cum rezultă din prima parte a literei *M* din DEX, 100 sînt derivate și 4 compuse. Numărul general al compuselor crește întrucîtva dacă socotim printre ele și cuvintele formate cu prefixe (fără a socoti și sufixele la unele dintre ele), pe care unii le consideră însă derivate, cum sînt, de exemplu, *îm-boboci*, *în-cercui*, *des-face*, *dez-noda*, *ne-bun*, *răs-turna*, sau cu prepoziții, ca *într-uni*, *între-chipa* etc.

Compunerea ca îmbinare de două sau mai multe cuvinte într-unul nou are în românește două aspecte principale demne de atenție. Mai întîi, ea acționează efectiv și frecvent la cuvinte auxiliare, la pronume, la numerale, adverbe, ca în *alt-cine-va*, *alt-ce-va*,

fie-care, care-va, de-cît, de-asupra, cinci-spre-zece, două-zeci, oare-cum, ori-cînd, ori-unde, alt-fel etc. În al doilea rînd, ea servește la formarea unor unități de înțeles ca *apă tare, iarbă mare, coada-șoricelului, Valea Largă, Dealul Morii, Ocna Sibiului, viperă cu corn, sare de lămîie, Filipeștii de Pădure, Coțofenii din Dos* etc., incluse printre compuse din cauză că numesc un obiect determinat, un produs chimic (*apă tare*), o plantă (*iarbă neagră*), o localitate, un animal (*viperă cu corn, vaca-Domnului*) etc. Din același motiv, vorbitorii le iau drept unități funcționale. Din punctul de vedere al formei, ele se comportă însă ca și cum termenii lor ar fi de sine stătători. De aceea, de obicei, numai primul din grup suferă modificări, zicîndu-se, de exemplu, *mușcătura viperei cu corn, la marginea Filipeștilor de Pădure* recoltarea *florii-soarelui* etc.

Regula de mai sus devine caducă la compuse ca *linge-blide, zgîrie-brînză, Sfarmă-Piatră, du-te-vino, Statu-Palmă-Barbă-Cot, unghie-n-gît* etc., pe de o parte fiindcă unele sînt în mod vizibil propoziții, iar altele conțin propoziții subînțelese, ca *Statu-Palmă-Barbă-Cot*, din care se înțelege că *statul* (statura lui) e cît o *palmă*, iar *barba* îi e cît un *cot*. Calitatea de compuse propriu-zise a unor asemenea grupări este îndoielnică. În realitate ele sînt *izolări*, cum le-a și numit lingvistul ieșean A. Philippide.

Determinările, atît în categoria primelor exemple citate, cît și în cea de-a doua, sînt așezate totdeauna după elementul determinat, *mare* după *iarbă* în *iarbă mare, șoricelului* după *coada, de lămîie* după *sare*, iar la celelalte obiectul direct stă în general după verb, adică exact ca în vorbirea curentă. Această ordine constituie a doua caracteristică importantă a sistemului de formare a cuvintelor, valabilă nu numai pentru compuse, ci și pentru derivatele cu sufixe, căci sufixele indică direcția de schimbare a sensului termenului de bază, operînd ca un determinant.

Cînd una din cele două caracteristici nu se regăsește într-un derivat ori compus, există toate șansele ca ele să nu fie formate pe terenul limbii române.

Un exemplu în acest sens este *locțiitor*, un compus în aparență foarte clar din *loc* și *țiitor*, dar, potrivit cu regula care cere ca în română determinantul să se afle după determinat, acest cuvînt nu poate fi o formație spontană românească. Într-adevăr, *locțiitor* este o traducere a unuia din înțelesurile lui *locotenent*, care, sub această formă, reprezintă probabil pe italianul *locotenente*, astăzi înlocuit în italiană de *luogotenente*. Către o asemenea soluție ne trimite și *locotenență* (cf. italianul *luogotenenza*), termen utilizat în trecut la noi, de exemplu în *locotenență domnească* „grup de cîteva persoane care țineau locul domnului". Dat fiind, pe de altă parte, că *locotenent*

este împrumutat pe cale cultă, nu pare imposibil ca cei care l-au luat să fi avut în vedere şi înţelesul de „persoană care înlocuieşte temporar pe cineva", înţeles existent nu numai în franceză şi italiană, ci şi în engleză, iar ca *Statthalter* şi în germană, unde este de asemenea copiat după *loco* (= germ. *Statt*), *tenente* „ţiitor" (= germ. *Halter*).

Sînt şi derivate care dau naştere la îndoieli. Astfel, sufixul *-ător*, *-etor*, *-itor* formează nume de agent de la verbe şi numai de la acestea, ca *lucrător* de la *a lucra*, *învăţător* de la *a învăţa*, *vînzător* de la *a vinde*, *trecător* de la *a trece*, *scriitor* de la *a scrie*, *muncitor* de la *a munci* etc. Orice verb terminat în *-a* (*colinda*, *juca*, *lega*, *lucra*, *învăţa* etc.) transformă pe *-a* în *-ă* la derivatele în *-tor*. Dacă înainte de *-tor* apare *-a*, ca în *educator*, *reformator* şi în altele ca acestea (*perforator*), putem fi siguri că ele nu sînt derivate româneşti, deşi *a educa*, *a reforma*, *a perfora* există în limba română. Din aceeaşi cauză, avînd a alege între *vînător* ca urmaş direct al lat. *uenator* şi *vînător* ca derivat în interiorul limbii române de la *a vîna*, optăm pentru a doua formulă, căci, dacă *uenátor* s-ar fi continuat direct, *a* din radicalul său s-ar fi menţinut, iar dacă *r* ar fi căzut, ca cel final din *imperator*, am fi avut un **vînat(u)*. În sfîrşit, din acuzativul *uenatorem* ar fi rezultat **vînătoare* ca nume al celui care vînează. Mai delicată este situaţia lui *călător*. Potrivit cu regula de mai înainte, *-(ă)tor* nu se adaugă la substantive. El nu are deci calitatea să derive un nume de agent de la *cale*, cum se propune în genere cînd *călător* este analizat din *cale* + *-ător*. I.-A. Candrea a ieşit din încurcătură în CADE făcînd referire la un cuvînt analog aromânesc *drumător*, care, ni se sugerează, ar fi din *drum* + *-ător*. Dar arom. *drumător* e dubios, iar dacă ar exista (DDA nu-l cunoaşte!) ar putea să aibă altă istorie decît cea presupusă de Candrea, adică să fie dintr-un *ndrumător*, cu *n-* nepronunţat, cum se întîmplă adesea în aromână, iar numele de agent aromânesc să se fi dezvoltat dintr-un verb similar cu rom. *îndruma*. Un *ndrumător* în aromână ar fi fost „cel care arată drumul, care conduce o caravană, un grup de ciobani etc.". El ar fi putut suferi ulterior o schimbare de înţeles, care nu are nimic neobişnuit. Aşadar, *călător* ar trebui să aibă la bază un verb, cum am văzut în alt loc că trebuie să aibă şi vechiul cuvînt românesc *căsător*; Cioranescu (DER 1306) propune chiar pe **caballare*, **caballitare*.

Nici *dator*, deşi pare făcut din *a da*, nu este în realitate un derivat, ceea ce se vede din forma populară, regională, *dător*, care este într-adevăr din *a da*. Vocala *a* din *dator* a făcut pe Candrea şi Densusianu să recurgă (CDDE 473) la un lat. **debitorius*, pentru care pledează şi vechea înfăţişare a lui *dator* în româna veche: *detoriu*. Fără îndoială însă că *a da* a influenţat evoluţia formală a lui *dator*.

Importanța sistemului de formare a cuvintelor pentru etimologie trebuie judecată și în funcție de faptul că în româna contemporană sînt două modalități de construire a unor cuvinte noi : una populară, care recurge aproape exclusiv la vechiul fond de prefixe și de sufixe, și una savantă, care se adresează și sufixelor grecești, latinești, romanice și, mai rar, de altă origine, precum și unui fond internațional de elemente de formare, de obicei cuvinte grecești și latinești, devenite prin folosirea lor în diverse științe un fel de prefixe sau sufixe. Acestora li se spune de multe ori fie false prefixe sau false sufixe, fie prefixoide sau sufixoide. Trecerea celor mai des întîlnite din limbajul savant în cel uzual este curentă, mai ales în ultimele decenii. Au devenit, de exemplu, aproape generale *anti-*, *tele-* etc.

Nu o dată însă cuvintele savante la care ne referim sînt în română împrumuturi. Adaptarea elementelor de formare dovedește că mulți dintre vorbitorii cultivați recunosc modul de formare a acestor împrumuturi și îl imită adesea punînd la o temă românească prefixe, sufixe ori false prefixe și false sufixe. Astfel, ca ilustrare, să se vadă, de exemplu, *citibil*, *locuibil*, *pipăibil* sau *repovestibil*, ultimul conținînd, pe lîngă *-bil*, și un *re-*, amîndouă absente din fondul popular.

Cu trecerea timpului se instituie în limba română un fond de sufixe și prefixe de origini și de „vîrste'' diferite. Ele se organizează pe liniile sistemului, îmbogățindu-l și perfecționîndu-l. Pentru a demonstra această idee, ne servim de cîteva sufixe și prefixe. Începem cu *-anță*, *-ență*, *-ință*, care reprezintă în ultimă instanță sufixul latinesc *-antia*, întărit, cum vom vedea, de sufixul francez *-ance*, *-ence* și de cel italienesc *-anza*, amîndouă din același lat. *-antia*, care lua la conjugarea a II-a și la a III-a forma *-entia*. Aceasta din urmă apare ca *-ință* în *credință*, dar ca *-entiam* în it. *credenza*, ca *-encia* în sp. *creencia*, pe cînd în fr. *croyance* e varianta în *-a*, deci *-antiam*. În română avem puține cuvinte cu sufixul amintit păstrat din latină. Prin urmare, cînd vorbim despre *indulgență*, care seamănă pînă la identificare cu it. *indulgenza*, foarte bine cu sp. *indulgencia* și mai puțin cu fr. *indulgence*, trebuie să ne punem întrebarea cît de des apare în română *-ență* și la ce fel de cuvinte. Răspunsul este ușor de dat : pe *-ență* nu-l întîlnim adăugat la nici un cuvînt-bază românesc vechi. La radicale din verbe apare numai *-ință*, ca în *credință*, *dorință*, *ființă*, *obișnuință*, *putință*, *silință*, *știință*, *umilință*, *voință* etc. În *speranță*, sufixul nu poate fi deci vechi ; *speranță* e împrumut din italiană, *speranza*. Cît despre *-anță* din *cutezanță*, el pare cuvînt nou introdus pe cale savantă, ca termen nou pentru mai vechiul *îndrăzneală*.

Vorbitorii, cu deosebire cei culţi, fac însă în mod firesc legătura dintre *a alia*, de exemplu, şi *alianţă*, dintre *a asista* şi *asistenţă*, dar şi dintre *abundent* şi *abundenţă*, *corijent—corijenţă*, *vehement—vehemenţă* etc. Corespondenţele acestea întăresc tipul *dorinţă*, *fiinţă* etc. şi ne dau dreptul de a pune pe *-anţă* şi *-enţă* alături de *-inţă* în româna contemporană.

La fel de semnificativ pentru ceea ce urmărim aici este şi *-ură* (*-ătură*). El dă naştere la substantive care exprimă rezultatul acţiunii. Acest sens general reiese şi din *frecătură*, faţă de (*a freca* —) *frecare*; vezi şi *umplutură*, faţă de (*a umple* —) *umplere*, *sperietură* faţă de *a speria* etc. S-ar părea deci că *-ură* are ca variante pe *-ătură*, *-etură*, *-itură*. Dar chiar la o analiză mai puţin aprofundată se vede că forma sufixului depinde de categoria morfologică a verbului. La verbele cu tema în *-a*, sufixul ia înfăţişarea *-ătură*, la cele cu tema în *-i*, ia înfăţişarea *-itură*, iar dacă tema este în *-ia* el ni se prezintă ca *-etură* — vezi *încheietură* sau *zgîrietură* etc.

De fapt, el se adaugă la supin, cum rezultă din relaţii de felul următoarelor: *crăpat* (vezi *crăpatul lemnelor*) faţă de *crăpătură*; *strînsură* faţă de *strînsul* (*fînului*, *recoltei*). Dacă nu intervin factori de perturbare, verbul la care se adaugă *-ură* schimbă vocala tematică a supinului, pentru că el poartă totdeauna accentul derivatului, astfel: *frecát*, dar *frecătúră*, *încheiát*, dar *încheietúră*, *albít*, dar *albitúră* etc. De aceea, *-ătură*, *-etură*, *-itură* sînt despărţiri mai mult ori mai puţin convenţionale. Cîteva derivate arată însă că *-ură* a fost dezvoltat în interiorul limbii române în *-ătură*, uneori indiferent de tema verbului. De la *a întoarce*, de exemplu, avem un mai vechi *întorsură*, păstrat în *Întorsura Buzăului*, dar şi un mai nou *întorsătură*; din *a trage*, un mai vechi *trăsură* şi un nou *trăsătură*. În aceeaşi situaţie mai sînt: *căzătură*, *rozătură*, *ştersătură*, *ţesătură* etc., încît este posibil ca *încheietură*, *sperietură* şi altele ca ele să-şi datoreze pe *-e* unei substituiri de finală a cuvîntului, cf. (*el*) *închéie* pentru (*el*) *încheiă* şi *încheietură*.

Sufixul a fost întărit formal de împrumuturi în care a fost recunoscut sau presupus de vorbitori, ca *prefectură*, pus în corelaţie cu *prefect*, *comandatură*, pus în relaţie cu *comanda*, *procedură*, în relaţie cu *proceda*, *montură*, în relaţie cu *monta* etc. În aceeaşi direcţie au acţionat şi termeni ca *bromură*, *clorură*, *sulfură* etc. În aceste cuvinte, el nu are statutul celor formate în limba română, ci numai o înfăţişare asemănătoare cu a lor, dar vorbitorii trec adesea peste amănunte de genul celor de mai sus.

Dintre prefixe, *des-* (*dez-*) şi *de-* sînt suficiente pentru ceea ce vrem să demonstrăm aici. *Des-* (*dez-*) continuă pe *dis-* din latină, unde indica ideea de despărţire, de îndepărtare de ceva, şi efectul ei,

mai totdeauna opus ideii din termenul de bază, ca în cuvintele românești *descleșta*, *descreți*, *desface*, *dezamăgi* etc. În două verbe, *desprimăvăra* „a se face primăvară" și *dezvăra* „a se face vară", acesta din urmă astăzi învechit, *des-* are înțeles exact invers decît cel așteptat. E posibil să se fi exercitat asupra lor influența formală a lui *dezgheța*, de care ele sînt legate prin aceea că fac parte din seria de cuvinte referitoare la schimbarea anotimpurilor. În orice caz, fie că aceasta este explicația, fie că au fost influențate de perechea *despărți—împărți*, verbe care în limba veche erau adesea sinonime, *desprimăvăra* și *dezvăra* au rămas izolate. După ce s-a extins în secolul al XIX-lea întrebuințarea unor împrumuturi, în majoritatea lor romanice, care conțineau un *de-*, provenind din prepoziția latină *de*, s-a suprapus uneori *des-* (*dez-*) cu acest *de-*, care avea înțelesurile lui *des-* (*dez-*) în română, dar în plus și pe acela de intensificare a acțiunii, absent din lat. *dĭs-*. Astfel, *decădea* nu este opusul lui *cădea*, ci indică faptul de a cădea cît mai jos dintr-o poziție (mai) înaltă.

Pe de altă parte, prefixul lat. *dĭs-* pierdea el însuși în latină pe *s* înaintea consoanelor *d*, *t*, *g*, *l*, *m*, *n*, *r*, *v* și *s*, iar înainte de *f* devenea *f*, ca în lat. *diffugere* „a se împrăștia prin fugă". De aceea, în franceză *dĭs-* a trecut în *dé-* ori de cîte ori cuvîntul-bază moștenit de ea din latină începea cu una dintre consoanele amintite, de exemplu : fr. *dégénérer* „a degenera". În româna veche *de-* nu era activ, căci *dejuga* de astăzi reprezintă pe mai vechiul *dezjuga*, *depărta* e mai probabil format în românește din *departe*, iar *depune* din limba veche nu are a face cu *depune* modern. În româna de altădată, el însemna „a veni lapte în ugerul oilor", iar în aromână, „a coborî" (PEW 502).

Pe scurt deci, *de-* care indică intensificarea acțiunii apare aproape exclusiv în împrumuturi și cu deosebire în cele din limba franceză, cu adaptările corespunzătoare. Cîteodată, și *des-* (*dez-*) face impresia că a căpătat calitatea de a arăta intensificarea acțiunii, ca în *dezbate* „a discuta în grup o chestiune din mai multe puncte de vedere", exact ca fr. *débattre*, după care a și fost copiat în limbajul cult. În româna veche, unde exista un *dezbate*, acesta avea înțelesul așteptat, adică „a libera". Un *dezbate*, fără legătură cu celelalte două, avem și în vorbirea populară, unde înseamnă „a desface ceva care a fost bătut (în cuie sau în alt mod)".

Unele împrumuturi cu *de-* intensiv au fost adaptate prin copiere. Astfel sînt *decădea*, *deduce*, *delega*, *depune*, *deroga* etc. Asemenea calchieri s-au petrecut și în cazul unor cuvinte care conțin pe *des-* (*dez-*) (vezi și *desfigura*, *deshidrata*, *descentraliza* etc.).

Calcurile ne obligă să apelăm, cum s-a și văzut, sperăm, la etimologia indirectă, căci problema evoluției lat. *dĭs-* în franceză nu privește etimologia directă a unor cuvinte românești ca cele discu-

tate mai sus. Fără a recurge însă la analiza evoluției lui *dĭs-* în franceză nu s-ar mai explica de ce avem în română pe *deduce* alături de *dejuga*, pe *descoperi* alături de *descinde* sau pe *dezmembra* alături de *dezgoli*.

Perechi de verbe ca *deconcentra* și *desconcentra* sînt, fără îndoială, de date și origini diferite. Primul, *deconcentra*, este luat din fr. *déconcentrer*, al doilea, *desconcentra*, este făcut în românește prin raportare la *concentra* din limbajul militar. Deși distincte ca înțeles, dacă urmărim prefixul pînă la originea lui indirectă, dăm tot peste lat. *dĭs-*.

Forța de formare a lui *des-* (*dez-*) este încă mare în română. De aceea, în vorbirea populară, *demonta* se modifică adesea în *dezmonta*.

Etimologia multiplă

Conceptul de etimologie multiplă a fost pus în circulație la noi de Al. Graur în mai multe studii. E vorba de posibilitatea ca un cuvînt să aibă simultan cîteva etimoane. Deși, la prima vedere, lucrul acesta pare surprinzător, el se confirmă totuși. Un cuvînt cum e *mausoleu*, discutat puțin mai înainte, o dovedește, căci el a putut fi luat de unii din latină, de alții din germană, de alții din italiană ori din spaniolă. Cum formele coincid în linii mari, este practic vorbind cu neputință să se stabilească cine anume a introdus pe *mausoleu* în limba română și de unde. *Cufăr* are toate șansele să vină din germanul *Koffer*, dar el există și în sîrbocroată, în ucraineană și în polonă sub forma *kufer*, fără a lua în seamă și bulg. *kufar*, care este aproape sigur împrumutat de bulgară din ngr. κούφαρο. Chiar dacă eliminăm din discuție pe cele două din urmă, tot nu dispare dificultatea de decizie. Ea crește chiar cînd ne referim și la alte limbi care au cuvîntul, de exemplu, la fr. *coffre*, la sp. *cofre*, de unde sînt puține motive de a crede că a fost împrumutat de română.

Uneori situația este ceva mai clară. Al. Graur a arătat, de exemplu, că *franzelă* vine din bulgară, în timp ce forma moldovenească, *franzolă*, e din rusă sau din ucraineană, toate din ngr. φραντζέλα „pîine franțuzească" (*Etim. rom.*, p. 96). S-ar deduce de aici că în sudul țării *franzelă* vine din bulgară, iar *franzolă*, regional, din ucraineană sau din rusă. Problema-cheie este transformarea lui *dz* în *z* în partea de sud a țării, căci, cum observă Al. Graur, ne-am fi așteptat la *frandzelă*. S-ar putea însă ca o formă cu *dz* să fi existat în vorbire cînd s-a folosit prima oară cuvîntul, dar în graiul din regiu-

nea sudică *dz* nerezistînd trece automat în *z*, ceea ce duce către neogreacă; *franzolă* nu poate însă veni decît din ucraineană ori din rusă.

Pentru originea neogreacă în sud pledează şi conceptul ca atare, căci el face parte dintr-un domeniu în care neogreaca a mai dat şi alte cuvinte limbii române.

Etimologie multiplă are şi *contract*, atît în această formă, cît şi în cea populară moldovenească de *condrat*, identică bulg. *kondrat*, învechit însă în bulgară, unde curent este astăzi *kontrakt*. Învechit este şi rom. popular *condrat*, semnalat la începutul secolului nostru în revista „Şezătoarea" şi în culegerea *Graiul nostru*, I, Bucureşti, 1906, p. 553, la Cristeşti–Botoşani. *Condrat*, ca şi bulg. *kondrat*, este ngr. κοντράτο. Prima întrebare: de unde a pătruns *condrat*? Din bulgară, din neogreacă sau din amîndouă? După aceea, de unde este forma cultă, căci ea apare şi în rus. *kontrakt*, în scr. *kontrakt*, în germ. *Kontrakt*? DEX s-a hotărît pentru fr. *contrat*, cu trimitere la lat. *contractus*, ca şi DA înaintea lui. Toate aceste forme ar fi putut juca rolul lor în fixarea limbii române culte la *contract*. DA citează şi un *contrat*, utilizat de A. Russo, ceea ce lărgeşte sfera de posibilităţi cu it. *contratto*, dacă nu cumva la scriitorul moldovean va fi fost vorba de o confuzie sau de transcrierea *tale quale* a cuvîntului corespunzător franţuzesc.

Discuţiile privind originea lui *copil* constituie un foarte bun exemplu pentru felul în care s-a recurs la metoda reconstruirii şi totodată la diverse ipoteze, mai toate căutînd originea primară a acestui cuvînt. Au fost propuse aproape toate etimologiile posibile: latină, iliro-tracă, daco-getă, preindo-europeană, gepidă, turco-tătară, albaneză, greacă, slavă veche şi, pentru unul din sensuri, italiana (v. BER, *kópele*, *kópile*), dar nu şi o etimologie multiplă, deşi ea este, cum vom vedea, cea mai indicată pentru română.

Cuvîntul în discuţie se întîlneşte din Grecia, Bulgaria, Albania, Iugoslavia, România pînă în Ucraina, dialectal în maghiară, fără a mai socoti şi o variantă veche rusească, de mult ieşită din uz. După redactorul vechii versiuni a articolului *copil* din DA, Ştefan Paşca, româna ar fi dat acest cuvînt în mod direct sau indirect tuturor limbilor amintite aici. Recent, după Gr. Brâncuş, româna şi albaneza ar fi punctul de plecare.

Majoritatea încercărilor destinate a-i explica originea se întemeiază pe două înţelesuri, pe cel de „fiu sau fiică din afara căsătoriei, bastard, bastardă" şi pe cel curent de astăzi şi în româneşte, de „prunc, progenitură", fără referire expresă la cadrul legal al naşterii. Cuvîntul mai înseamnă însă, în unele limbi menţionate, „servitor, slugă" şi, în unele cazuri – la feminin – „ţiitoare", apoi „lăstar de prisos la porumb sau la alte plante cultivate"; în fine, diverse părţi

ale unor unelte, de exemplu vîrful balamalei din tocul unei uşi sau al unei ferestre, pana care se vîră în capătul mînerului unei scule spre a o fixa (un ciocan, o teslă) etc.

Începem cu o primă observaţie privind limba română. Dacă se adoptă ca sens primordial al termenului cel de „bastard", sensul acesta este strîns legat de un anumit tip de familie şi, cum vom vedea ceva mai încolo, de o mentalitate şi de o legislaţie, fie ea şi rudimentară. Ar fi deci din capul locului riscant să credem, fără a şti mare lucru despre familia şi jurisdicţia daco-getă, că termenul vine din daco-getă sau din iliro-tracă.

Dacă luăm ca sens primordial pe cel de „prunc, progenitură", trebuie să răspundem la o întrebare cu totul legitimă: de ce *copil* nu apare niciodată cu această valoare în vechile texte r e l i g i o a s e româneşti din secolul al XVI-lea?. În sfîrşit, dacă ambele înţelesuri, eventual şi altele, s-au aflat pe picior de egalitate, de ce nici această situaţie nu se reflectă în textele amintite şi apare numai în cele juridico-religioase (şi în documentele cu caracter juridic)? S-ar putea răspunde că termenul era evitat şi din cauză că avea accentul cînd pe prima silabă, cînd pe a doua, şi cînd îl avea pe prima însemna „bastard", pe cînd accentul pe a doua ducea la însemnarea „prunc, progenitură", iar traducătorii vechilor texte religioase nu voiau să dea naştere la confuzii. Un asemenea argument nu rezistă la critică, nu numai pentru că nu sînt dovezi că pe atunci s-ar fi manifestat din partea traducătorilor o atît de consecventă acribie, ci şi pentru că în textele religioase sînt locuri — şi nu puţine — unde „bastard" era chiar foarte potrivit, fără a mai vorbi de faptul că accentele grafice nu se puneau totdeauna.

Cuvîntul nu exista în latină, iar încercările de a-l explica prin această limbă au fost considerate nesatisfăcătoare. În slava veche sînt atestate două forme, *kopelŭ* pentru masculin şi *kopela* pentru feminin, însemnînd „bastard", „bastardă". Prima atestare în română datează din 1318 ca nume propriu de persoană: *Copil(u)*, într-un hrisov al regelui sîrbesc Ştefan Milutin, publicat de Ion Bogdan (vezi I. Bogdan, *Scrieri alese*, p. 159—164, ap. Mihăilă, DLRV s.v.), dar nu se ştie ce sens primar avea porecla.

În bulgară şi în sîrbocroată, forme similare cu cele din vechea slavă, ca şi formele din albaneză, au înţeles de „bastard", dar şi de „servitor". În rusă, *kopelŭ*, termen rar şi învechit, însemna, după Miklosich, s.v., tot „bastard", iar *kopylŭ*, semnalat de Cihac, II, p. 652, avea înţeles de „fiecare dintre drugii de lemn legaţi peste lemnele încărcate într-o sanie spre a fi transportate". Cu înţeles aproape identic se întîlneşte şi în ucraineană, unde apare însă şi cu accepţia de „bastard". În neogreacă, termenii de bază κοπελλί,

κοπέλλος și κοπέλλα au înțeles de „bastard, bastardă", dar și de „fată" și — mai rar — „slujnică" (κοπέλλα).

Româna, neogreaca și bulgara au cele mai multe derivate. Româna și sîbocroata au și un verb din tema *kopilŭ*, sîrbocroata și bulgara pe *kopiliti se*, întrebuințat pentru oi și capre cu înțelesul de „a fi gestantă înainte de maturizare deplină", iar româna pe *a copili*, însemnînd în primul rînd „a îndepărta *copileții*, adică lăstarii sau mlădițele de prisos ale unor plante cultivate".

Termenii vechi slavi *kopelŭ* și *kopela* sînt utilizați la noi în documente slavone privind realitățile românești. În anul 1545, într-un document publicat în „Arhiva", XLVI, 1939, p. 284, un Dumitru e declarat „bastard" cu termenul v. sl. *kopilŭ* (ap. Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București, 1966, p. 71). În anul 1555, în Moldova, Oană Limbă Dulce dăruiește Varvarei, fiica sa naturală, satul Brițcanii „cu blestem ca nimeni din neamul lui să nu ia acest sat de la Varvara". Se face și mențiunea că Oană se referă anume la Varvara, deosebind-o de ceilalți urmași ai lui. Pentru noțiunea de „fiică naturală", documentul întrebuințează slav. *kopela*, dar pentru ceilalți copii, pluralul *detja* (Academia R.P.R., *Documente privind istoria României, veacul XVI. A. Moldova*, vol. II *(1551—1570)*, București, 1951, p. 69). Formulările „cu blestem" și „afară de ceilalți copii" din documentul citat sînt precauții luate de tatăl grijuliu spre a evita eventuale acțiuni juridice din partea copiilor săi legitimi împotriva Varvarei. Cu aceeași valoare îl întîlnim și la 1559, într-un proces de moștenire (*ib.*, vol. III (*1551—1570*), p. 101, apoi la 1586 (*ib.*, vol. V (*1554—1590*), p. 226 etc.).

În formă românească apare prima dată la 1581 în *Pravila Ritorului Lucaci* (ed. I. Rizescu, p. 177—178), într-un pasaj în care se discută interdicțiile de căsătorie între diferitele rude. Aici ne interesează în mod deosebit fragmentul : „E de nu se va ști, nice va vie [= trăi] bărbat cu nusă [= dînsa], fiul chiamă-se *cópil*".

61 de ani după ritorul Lucaci, în *Învățături preste toate zilele*, 1642 (II. Texte, index des mots, glossaire et fac-similés par W. van Eeden, Amsterdam, 1985), *copil* apare în cinci contexte. În trei dintre ele, cu înțeles de „prunc", iar în două ca opus lui „fecior", „fiu" : „ce tată easte carele nu-ș pedepseaște pre fiiul său? Iară de nu-l pedepseaște, elu-l ține ca pre un *cópil*, iară nu ca pre un fecior" (p. 525) ; „iară pre feciorul ce nu-l pedepseaște tatălŭ, pre acela nu-l iubeaște, ce-l ține ca pre un *cópil*" (p. 567). (Să se observe accentul grafic !)

În *Carte românească de învățătură* (*Pravila* lui Vasile Lupu), 1646, *copil* apare frecvent cu înțeles de „bastard". Din următoarele pasaje, sensul acesta reiese limpede, de exemplu : „Feciorii ce se vor

naște den călugăriță, aceia sînt *copii* ; nu vor moșteni nemică dentru averea mîne-sa" (glava 35, 7, ed. Andrei Rădulescu și colab., 1961, p. 137, cf. p. 153, 154).

Din *Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, unde distincția semantică este marcată de asemenea prin accent, reproducem fragmentul dat de H. Tiktin (TDRG s.v.) : „Cînd se culcă cu muiare afară de casa lui, acel *copil* ce va face se cheamă *cópil*". Paragraful din *Îndreptarea legii*, glava 207, p. 215, ed. A Rădulescu, e instructiv, pentru că avem din nou accentuarea *cópil* pentru „bastard". În glava 207 se fac precizări : „Pentru bogați copii, carii se chiamă adevărați, carii hireși, carii copili și carii întunecați".

Cele trei categorii de copii nelegitimi — *cópilul*, *hireșul*, *întunecatul* — nu mai revin în lege, nici sub aspectul strict juridic, nici în partea referitoare la pedepsele bisericești. *Îndreptarea legii* este în privința aceasta mai imprecisă în exprimare decît *Pravila* lui Vasile Lupu. Astfel, cu titlu de exemplu, glava 374, ed. citată, p. 350, se intitulează „Pentru muiarea care va purta erbi sau va mînca ca să nu facă feciori ; sau de-ș va omorî copilul, sau de-ș va urgisi copilul carele va naște".

Ce va fi determinat atunci pe autorii traducerii să facă distincția amintită? Nu oare faptul că glava 207 este „pentru bogați (copii)", în speță pentru cei ce puteau intra în conflicte de moștenire?

Accentul pe prima silabă se menține, cum arată DA s.v., mai ales cînd termenul denumește „lăstarul de porumb ori de dovleac, ori de altă plantă cultivată, o parte proeminentă a unor obiecte" care, după părerea autorului articolului din DA, seamănă cu „lăstarele care înmuguresc". În aromână, *cochil* și *cochilă*, cu înțeles de „bastard, -ă" și de „fată" au de asemenea accentul pe prima silabă (Tache Papahagi, DDA s.v.). Locul accentului are fără îndoială importanța lui, deși nu e totdeauna indicat în textele românești vechi, de exemplu, într-un zapis din 1597 : „deaci mi-au dat o țigancă anume Frăsina, și un *copil*, On[o]frei" (*Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, p. 199). E probabil vorba de Frăsina și de *fiul ei*, Onofrei, concluzie logică determinată de contextul social al schimbului.

Așadar, *copil* apare în secolul al XVI-lea în documente și pentru a numi un fiu, fără specificare a paternității, ceea ce, în situația de mai sus, este explicabil, căci Onofrei nu s-ar fi întîlnit în nici un caz cu probleme de moștenire, dat fiind că provenea dintre robi. Distincția avea prin urmare valoare j u r i d i c ă, și cînd nu era necesară, se neglija.

Se cere însă să lămurim și accepția de „slugă", „servitor", „slujnică", pe care o găsim însoțind cuvîntul în albaneză, bulgară,

sîrbocroată și neogreacă. Un asemenea sens adăugat la cuvinte de felul celui în discuţie se întîlneşte în multe idiomuri.

Copil are înțeles de „slujbaș, slugă" și în româna veche, în formula *copii de casă*, prin care se numeau slujitorii domnului și ai familiei sale. „În vremea lui D. Cantemir – zice N. Grigoraș în *Instituții feudale din Moldova, I, Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971, p. 175 – la curtea domnească erau doar opt «paici» sau «copii pe casă», numărul lor a crescut, înființîndu-se ceva mai tîrziu, sub influență turcească, un adevărat corp de trupă. Denumirea de «paic» e rară, frecvent fiind folosită aceea de «copil de casă»".

Următoarea problemă privește înțelesul de „lăstar de prisos" din conţinutul cuvîntului în discuție. El există și la *copileț*, care are şi accepţia generalizată în limba contemporană a lui *copil* notată de Cihac (II, p. 651) sub forma *copchileț* la I. Ionescu, *Calendarul bunului gospodar*, apărută la Iași în 1845. Și *copilă* înseamnă după DA s.v. (p. 772) „lăstar de prisos", fiind după opera citată post-verbal de la *a copili*, ceea ce este foarte probabil, *a copili* numind acțiunea de a tăia ori a smulge copileții. La reflexiv, verbul are, tot după DA, și sensul de „a lepăda copilul, a avorta", dar numai în Banat, poate sub influența scr. *copiliti (se)*.

Legătura semantică pare clară. Lăstarul de prisos este față de plantă ceea ce este bastardul față de familie. Deocamdată nu se vede care a fost punctul de plecare. Atestările din secolul al XVI-lea acreditează ca prim sens pe „bastard", dar ele pot să-l fi reținut din motive ca cele pe care le-am schițat mai sus.

În secolul al XVII-lea, în *Biblia* de la București, regăsim pe *copilă*, dar cu semnificația neașteptată de „țiitoare". Pasajul pe care-l reproducem după DA (*copilă*) arată astfel: „Pîine și vin iaste mie și *copilei* [e vorba de țiitoarea unui levit] și tinerelului" (*Judecătorii*, 19–19). Într-un fel, ideea e cuprinsă și în scr. *kopilača*, însemnînd „quae extra matrimonium gravida fit" (Cihac, II, p. 562).

În sfîrșit, scr. *kopilica*, care înseamnă „oaie îngreunată înainte de maturizare", e folosit în sîrbocroată și ca mod de adresare injurioasă pentru o femeie.

În Banat, la Oravița, după comunicarea lui A. Coca din DA, circulă formula *copil (de cópilă)*, glosată de DA prin „bastard, copil din flori", cu referire evidentă la primul ei termen, cînd de fapt al doilea merită mai multă atenție, căci *cópilă* este aici „mamă celibatară".

Etimologia cea mai atrăgătoare, după părerea noastră, ar trebui să pornească de la propunerea făcută de G. Meyer, deși ea a fost respinsă de DA. G. Meyer pleacă de la lat. *copa* „slujnică într-o

cîrciumă", „fille de taverne", cum spun Benoist—Goelzer s.v. Evident, *copa* nu avea cum să devină *copilă* sau *copil* în română şi nici în bulgară, sîrbocroată sau albaneză. Dar putea să aibă în limba vorbită un diminutiv **copella*, eventual chiar ca termen de alintare; v. şi Moutsos, ap. BER, care porneşte de la lat. *cupella* „cupă, pahar", devenit, printr-o asociere obscenă, „meretrix", de unde apoi „fiu nelegitim". Acest diminutiv a pătruns după toate probabilităţile întîi în mediogreacă, unde a dat la început κοπελλί, la care ducea în mod necesar diminutivul amintit, căci şi lat. *offella*, avînd înţelesul de „îmbucătură", din lat. *offa*, a devenit în greacă φελλί, împrumutat apoi de bulgară, sîrbocroată şi română; cf. rom. *felie*. După ce a fost suficient de răspîndit în forma κοπελλί, ca neutru, s-au format şi κοπέλλος, κοπέλλα, cele din urmă cu specificarea sexului. Din greacă, termenul a putut să pătrundă ulterior în limbile balcanice în care îl găsim astăzi, fie prin vechea slavă, fie, în sfîrşit, pe ambele căi.

Analogia dintre o slujnică de tavernă şi o femeie de moravuri uşoare sau dubioase nu constituie o raritate, rar pare numai faptul ca pruncului făcut de asemenea femeie să i se dea acelaşi nume apelativ ca al mamei lui. O situaţie foarte asemănătoare are însă un derivat romanic din lat. *putus* „băieţaş", al cărui feminin, **putta* „fetiţă" (REW 6890), a devenit în vechea italiană *putta* şi *puttana*, în occitană *putana*, iar în franceza veche *pute*. În aceasta din urmă, sub influenţa occitană, s-a ajuns la *putain*, iar de aici, în franceza vorbită populară, *putain* a numit cu o încărcătură afectivă foarte tare şi „bastardul" prin intermediul insultei *fils de putain*, cu pierderea determinării, cum se va fi întîmplat şi în occitană în *puta putana*, citat de REW 6890, şi cum poate fi cazul cu expresia reprodusă de DA din dacoromâna de vest *copil de cópilă*.

Nu este deci imposibil ca evoluţia suferită de cuvîntul mediogrec κοπέλλα să se fi petrecut în acelaşi chip, după cum este foarte probabil că bulg. *kopelána* „femeie care a născut un bastard" a rezultat din contaminarea uneia dintre variante, de exemplu a lui *kopélak* „bastard, băieţaş", cu neogrecul πούτανα, el însuşi împrumutat din italiană sau din occitană. O tendinţă evidentă din neogreacă şi română constă din adoptarea ca literar a sensului de „prunc, progenitură", tendinţă care nu este complet străină nici celorlalte limbi din Balcani. În derivatul bulg. *kopelák*, de exemplu, pe lîngă înţelesul de „bastard", există şi cel de „băieţaş". În derivatul scr. *kopilán*, pe lîngă înţelesul de „bastard", există şi cel de „flăcău voinic", iar *kópilad* — care e colectiv — înseamnă „copilăret". În albaneza ghegă, *kópil* ca adjectiv înseamnă „deştept, isteţ, şiret".

În româna literară, deplasarea de sens a avut loc, după cîte se pare, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În *Biblia* de la

București (1688) sînt din acest punct de vedere cîteva contexte concludente. Pe lîngă fragmentul citat anterior (p. 83), unde *copilă* e neîndoielnic „ţiitoare", în cartea *Rut*, un diminutiv, *copilaş*, în cîteva locuri are şi alte sensuri : e termen pentru „slugă" : „Şi zise Vooz [= Booz] *copilaşului* lui celuia ce era ispravnic peste secerători" (*Rut*, 2—5); Rut, o tînără văduvă, se căsătoreşte cu Booz şi are cu el un fiu pe care îl primeşte Noemi, mama primului ei soţ : „şi luo Noemia *copilaşul* şi-l puse în sînul ei şi fu lui ca o doică" (*Ib.*, 4—16). În sfîrşit, la întrebarea „cine este t i n e r e a o aceasta?" pusă de Booz, servitorul său spune : „*Copilaşa* moaviteanca iste, ceaia ce s-au întors cu Noemia [= Noemi] den ţarina lui Moav" (*Ib.*, 4—6).

Prin urmare, într-o suită relativ scurtă de fraze, *copilaş* denumeşte întîi o slugă, după aceea o femeie tînără, bineînţeles în formă feminină *copilaşă*, iar în al treilea rînd, un nou-născut, fiu legitim. Raportul dintre *copilă* „ţiitoare" şi diminutivul *copilaşă* nu este cel aşteptat, dar cînd ultimul cuvînt se referă la o femeie tînără, alunecarea de sens nu are nimic excepţional. Curiozitatea apare la denumirea fiului legitim prin *copilaş*. Diminutivul ar putea fi o dovadă că se evita termenul *copil*, care însă nu mai conţinea nota peiorativă întîlnită în textele juridice citate mai înainte. De aceea, cînd D. Cantemir scria la sfîrşitul secolului în *Hronic* (p. 112, DA, s.v.) : „Nu *copil*, ci *cópil* (şi cu iertarea cuvîntului mai chiar [= mai clar] să zic ficior de curvă...", el nu făcea decît să încerce să menţină o diferenţiere care, după toate aparenţele, se pierdea.

Deplasarea accentului de pe prima pe a doua silabă a cuvîntului e numai parţial enigmatică. În derivare, lucrul acesta se întîmplă adesea, şi nu numai în română. Ngr. κοπελλάκι din κοπέλλος sau κοπέλλα o arată limpede, cum o arată şi bulg. *kopelána*, rom. *copiláş* ş.a. În română, deplasarea de accent a putut da naştere unei false analize prin analogie. Dacă, de exemplu, *băiat* devine *băieţaş*, dacă *fată* devine *fetícă*, *fătúcă* sau *fetíţă*, deci dacă un derivat de trei silabe de acest tip presupune un cuvînt-bază cu accentul pe silaba anterioară sufixului, atunci din *copiláş* sau *copiláşă* nu poate rezulta decît *copíl*. Pe măsură ce familia de cuvinte a lui *copil* se îmbogăţea, forma cu accent pe prima silabă avea mai puţine şanse să se păstreze. La aceasta se adaugă şi indiferenţa unei mari mase de vorbitori faţă de opoziţia *copíl*/*cópil* care preocupa pe boieri şi, eventual, pe negustori, în funcţie de averile şi problemele lor de moştenire. Cînd ieşim însă din sfera înţelesului de fiinţă umană a lui *copil*, diferenţierea prin accent se dovedeşte utilă şi de aceea unii vorbitori o şi menţin pentru noţiunea de „lăstar de prisos".

În ceea ce ne privește, înclinăm spre soluția împrumutului între altele și fiindcă prima atestare, cea din documentul lui Șt. Milutin, antroponimul *Copil(u)* are un *i*, nu un *e*. De aici ar mai rezulta că, în presupusa calitate de împrumut, *copil* nu poate fi mai vechi de secolul al XIII-lea, și aceasta dînd o limită relativă în trecut, căci, strict istoric, termenul este atestat de la începutul secolului al XIV-lea, ca poreclă, foarte probabil nu cu sens de „fecior", ci de „bastard". Dar, spre a deveni poreclă, *copil* a trebuit să aibă o scurtă evoluție anterioară. Pentru o influență sîrbocroată pledează, deși foarte tîrziu, *Anonymus Caransebesiensis*, primul izvor lexicografic în care *copil* apare glosat. Ipoteza unei influențe albaneze cade pentru motivul foarte simplu că ea nu s-a putut exercita atunci în limba română.

Pentru unii autori, *copil* reprezintă însă un termen de substrat. Astfel, Gr. Brâncuș (*Voc.*, p. 70), reluînd discuția (cu bibliografie detaliată), trimite la alb. *pjëll* „a rodi, a naște" și crede că la origine cuvîntul nu avea înțeles de „bastard", ci de „copil" în accepția generală de astăzi. El ar fi pătruns „din română și albaneză în celelalte limbi balcanice (și în unele din aria învecinată) unde s-a produs modificarea semantică de 'bastard' ", după care — cu acest sens nou — ar fi fost reprimit de română și albaneză. Un asemenea drum, destul de complicat, nu poate fi însă dovedit cu fapte controlabile. Ar fi foarte util, de exemplu, să se aducă probele modificării de la înțelesul de „fiu" la cel de „bastard". Pe de altă parte, în substrat exista un cuvînt puternic pentru „urmaș", „fiu" : *per*, *por(is)*, cunoscut din nume proprii ca *Auluporis* (v. Vladimir Georgiev, *Bălgarska etimologiia i onomastika*, Sofia, 1960, p. 88).

Copil își pierde înțelesul de „bastard" către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cum rezultă între altele din cronica muntenească atribuită lui Constantin Căpitanul. Acesta scrie la „Domnia Mihnii Vodă a doua, la 7094" : „și ducîndu-l la Țarigrad s-au turcit, și el și un *copil* al lui mai mare, iar un *copil* mai mic, anume Radul [...] l-au ascuns mumă-sa și l-au trimis la Svîntagora" („Magazin istoric pentru Dacia", I, 1845, p. 221), iar la „Domnia lui Mihai Vodă" : „și-au robit turci, turcoaice și *copii*, de i-au adus în țară" (*ib.*, p. 230). În sfîrșit, la „Domnia lui Leon Vodă" : „Bucureștenii cu *copiii* se suia pe garduri de se uita cum se bate războiul" (*ib.*, p. 288). Cronicarul folosește și pe *făt*, *fecior*, *cocon*, *cocoană* („fiică").

La începutul secolului al XIX-lea, în Codul Calimachi (1817), e nevoie de precizări de felul următor : *copil bastard*, 367/7, *copil legiuit*, 133/4—5, *copil nelegiuit*, 849/26 (ap. Manuela Saramandu, *Terminologia juridic-administrativă românească în perioada 1780—*

1850, București, 1986, p. 290), ceea ce dovedește că procesul schimbării de sens se încheiase, cel puțin pentru limbajul juridic.

Sigur e că termenul în discuție a venit în română din slavă, într-o parte a teritoriului lingvistic românesc din bulgară direct sau prin actele juridice redactate în slavonă, iar în alta din sîrbo-croată, dacă nu cumva, în secolul al XVII-lea, va fi participat și neogreaca. Sensul de „slujitor, slugă de casă domnească" din *copii de casă*, folosit pentru adolescenții care serveau pe domn și familia lui, exista în subsidiar în termenul de bază din greacă și bulgară, fiind adoptat, cum am văzut, și în unele scrieri religioase (v. p. 83).

Instructivă în sensul conceptului de etimologie multiplă este și situația lui *-ez*, cu ajutorul căruia româna contemporană formează numele pentru indivizii dintr-un popor, o nație ori o așezare umană, îndeobște din alte țări decît din România. El nu este, cum se știe, general, căci pentru *albanez* avem și un mai vechi *arbănaș*, iar pentru alte popoare și națiuni, cuvinte fără acest sufix (vezi, de exemplu : *african*, *american*, *bulgar*, *german*, *mexican*, *sîrb* etc.). Relativ recent în română, *-ez*, studiat de Magdalena Popescu (în SMFC, II, 1960, p. 213 ș.u.), a fost considerat cînd împrumutat din francezul *-ais*, *-aise*, cînd din italianul *-ese*. După Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 12 ș.u.), el provine din neogreacă, unde se întîlnesc Εγγλέζος, Κινέζος, Ολλαντέζα, Πολονέζος etc., ca și Φραντσέζος, din care a rezultat forma românească mai veche *franțez*, desigur și sub influența unei limbi slave și a limbii germane (cf. TDRG, unde se dau formele slave de tipul lui *Francuz*, iar pentru *Franțoz* se trimite la germ. *Frantzose*). Sufixul neogrec a fost întărit, după părerea expusă de Al. Graur, prin sufixul francez *-ais*, *-aise*. În consecință, el are în românește o dublă origine : neogreacă și franceză. Într-un fel și *-ură*, *-etură*, *-itură*, ca și prefixul *des-*, *de-*, analizate anterior, au etimologie multiplă, ceea ce nu trebuie să ne facă însă să credem că orice cuvînt cu sufixele și prefixele menționate are și el același fel de etimologie, căci *englez*, de exemplu, nu poate veni în română decît din neogreacă, după cum se vede din *e*-ul său inițial ; numai sufixul a fost adaptat după fr. *-ais*.

Și sufixul *-bil* are etimologie dublă, dacă nu triplă. Adjectivele care-l conțin — în jur de 400—450 — sînt aproape toate împrumuturi, în special din franceză, dar acolo sufixul se prezintă ca *-ble* cf. *adorable*, *viable* etc., la fel ca în spaniolă, unde însă *-e* se pronunță, ca în *agradable*, *contentible*. Cel mai aproape ca formă de rom. *-bil* e ital. *-bile*, dar nu ne este de mare folos din pricina lui *-e*, care nu avea de ce să nu se pronunțe și la noi, în eventualitatea că adjectivele amintite provin din italiană. Nici *-bilis* din latină nu rezolvă problema, fiindcă el nu putea trece în *-bil*, chiar luînd în considerație

forma feminină *-bile*, căci ar fi întîmpinat din punct de vedere fonetic aceleași inconveniente ca și ital. *-bile*. Prin urmare, deși este de necontestat că zdrobitoarea majoritate a adjectivelor românești în *-bil* trebuie raportate la franceză, sufixul nu are origine franceză propriu-zisă. El nu este nici din italiană, nici din spaniolă, ci, cum vom arăta mai departe, o reconstrucție a limbii române, rezultînd, după părerea noastră, dintr-o analiză a unor substantive formate dintr-un adjectiv cu *-bil* urmat de sufixul *-itate*, ca : *amabilitate*, *flexibilitate*, *posibilitate*, *vizibilitate* etc. Sensul și recunoașterea sufixului substantival *-itate* au dus la despărțirea *amabil-itate*, *durabil-itate* etc., indiferent de aspectul inițial al lui *-bil* în primele împrumuturi. Operația a fost inspirată de structura substantivelor menționate, aceeași în toate limbile romanice. Foarte convingător este sistemul portughez, unde *-bil* a devenit *-vel*, dar substantivul corespunzător are finalul *-bilidade*, cf. *responsavel*, față de *responsabilidade*. La fel în spaniolă, unde *-ble* devine *-bil* în substantive : *adaptable* — *adaptabilidad*, *maleable* — *maleabilidad*, și în franceză : *aimable* și *amabilité*, *possible* și *possibilité* etc. Și italiana oferă un sprijin în aceeași direcție prin dublete ca *maneggevole* și *maneggiabile* „ușor de mînuit, manevrabil”. Nu este exclusă nici o influență germană, cf. germ. *mobil* și *Mobilität*, dar adjectivele atît de numeroase cu *-bil* în română nu provin din germană.

În concluzie, *-bil* e refăcut în română prin analiză savantă, după modelul limbilor romanice, dar aceasta nu înseamnă că a fost neglijat sufixul latinesc.

Etimologia populară

Adesea cuvintele împrumutate sînt legate întîmplător de cele vechi și modificate după acestea din cauză că seamănă cu ele ca formă ori ca sens. Acestui mecanism i s-a spus „etimologie populară”, cu o formulă nu prea fericită, fiindcă despre etimologie în accepția de căutare a originii nu poate fi vorba, iar „populară” ea nu este decît pentru că nu se întemeiază pe cuvîntul originar, respectiv pe etimonul valabil. E, în realitate, o c o n t a m i n a r e, influențarea unei forme mai puțin cunoscute de unii vorbitori de ceea ce seamănă cu ea și ei știu mai bine. Desigur, din operația mentală a comparației nu lipsește analiza determinată de punerea în relație a felului în care oamenii gîndesc asupra formării de cuvinte noi în limba lor și termenul nou, dar nu destul de bine cunoscut de ei. Exemple sînt numeroase în toate limbile, multe foarte importante, fiindcă permit să se observe rețeaua asociativă care duce la gruparea cuvintelor în voca-

bular. Unul dintre cele mai des citate e fr. *contredanse*, după engleză : *country-danse* „dans țărănesc". Prima parte, *country*, nefiind înțeleasă de francezi, a fost asociată cu prepoziția *contre*, foarte familiară. În română din (car) *funebru* s-a făcut *funegru*, din cauza contextului social în care se utilizează *funebru*; *pufoaică* apare în loc de *fufoaică* (Th. Hristea, *Probl. etim.*, p. 266) pentru că aspectul îmbrăcămintei astfel numite a fost apropiat de ideea de „puf" etc.

Așa-numita etimologie populară produce forme de două feluri : unele efemere, corectate încetul cu încetul prin cultură, bunăoară ca cele din comediile lui Caragiale, altele rezistente, scăpînd controlului cultural și generalizîndu-se. Una dintre acestea este locuțiunea adverbială *pe jos* din construcțiile cu verbe care desemnează noțiunea de „a se deplasa" în genere. Pentru oricine *a merge*, *a umbla*, *a se duce*, *a veni*, *a pleca* etc. *pe jos* sînt formulări obișnuite, deși la o cercetare mai atentă, *pe jos* nu prea este justificat, căci *pe jos*, adică nu *pe sus*, merg și căruța, automobilul, trenul, bicicleta etc., afară de avion, care zboară *pe sus*.

În limbile romanice pentru aceeași idee se întrebuințează o completare de felul lui „cu piciorul", „pe picioare" sau ceva similar. Expresia românească pare în acest context insolită. În realitate, *pe jos* însemna, cum a dovedit Al. Graur, tot „cu piciorul", căci forma originară, care este ngr. πεζώς, are acest înțeles. Între πεζώς și *pe jos* a intervenit un mic incident : etimologia populară. Neogreaca are, pe lîngă adverbul amintit, un πέζώς, adjectiv, „care merge cu piciorul", „pieton", și verbul πέζοπορώ „a merge cu piciorul", toate în legătură cu ποδί „picior". Cum la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primul sfert al secolului al XIX-lea, în Muntenia și Moldova, greaca nouă se folosea în relațiile oficiale, dar și în cele mondene, la întrebarea pusă în grecește : „cum te duci la...?" sau „cum mergem la...?" se răspundea fără îndoială deseori prin πεζώς, cu adverbul amintit. Românii influențați de accentul adverbului πεζώς pe a doua silabă și știind totodată că grecii pronunțau pe *j* din cuvintele românești ca *z*, au transpus adverbul neogrec în *pe jos*. Schimbarea a fost ușurată și de întrebuințarea curentă a lui *pe* în expresii ca (a se duce, a merge, a umbla etc.) *pe deal*, *pe luncă*, *pe coclauri*, eventual și (a trimite veste) *pe cineva*, unde *pe* are o semnificație deosebită de cea din formularea *pe jos*, dar nu atît de net, încît să nu o influențeze.

Etimologia populară este activă la numirile de plante. Lat. *sanatoria*, care a devenit *sănătoare*, a fost schimbat în *sunătoare* numai datorită unei apropieri formale de *a suna*, o curiozitate dacă uităm că de numele de plante se leagă fel de fel de impresii și imagini. Astfel, *iarba-fiarelor* trece în basme și legende drept iarba cu

puteri miraculoase cu care se desfac toate încuietorile — de fier — bineînțeles.

Ca încheiere la acest capitol, am socotit că putem reproduce cîteva dintre gîndurile și principiile stabilite de un autor francez din secolul al XVIII-lea, un enciclopedist, Anne-Robert-Jacques Turgot.

În articolul lui intitulat *Etimologia* din *Enciclopedia franceză*, reprodus integral și cu entuziasm de Pierre Guiraud în cartea lui *L'Étymologie*, din 1964, p. 27—32, Turgot — spune Guiraud — „nu numai că stabilește principiile din care va ieși lingvistica istorică, ci o și depășește în multe puncte, fiind cîteodată, după un secol de cercetări, și înaintea noastră" p. 27). Secolul la care se referă Guiraud este secolul al XIX-lea, cînd lingvistica a ieșit din faza empirică și a intrat în faza științifică prin neogramatici.

Dintre primele sfaturi date de Turgot, notăm : „să se caute etimonul întîi în limba din care face parte cuvîntul, prin cunoașterea sistemului de *derivare* și apoi în limba veche, în graiuri și în dialecte". După ce se găsește rădăcina, „ascunsă în derivat prin alterări fonetice", și sensul, „ascuns prin schimbări semantice adesea ciudate", se poate trece, după părerea lui, la latină și „în genere prin observații de istorie (migrații, războaie, cuceriri) la limba-mamă a unei limbi date". Tot el cere compararea cu limbile-surori printr-un studiu istoric. Să se urmărească totodată împrumuturile cu specific tehnic și să fie explicate prin *istoria* meseriilor, cercetîndu-se cuvîntul și lucrul numit în raporturile lor. (O remarcabilă anticipare a metodei germane *Wörter u. Sachen*.)

Și în cazul reconstrucțiilor, Turgot cere ca rămășițele limbilor dispărute puse la contribuție în cursul reconstruirii să fie analizate istoric și comparativ. Cît despre rigoarea critică, în afară de observația că orice supoziție gratuită slăbește raționamentul privind originea unui cuvînt și că fiecare verigă trebuie verificată, autorul atrage atenția asupra „cercului vicios" al cuvintelor franceze latinizate prin școală, considerate ulterior drept moștenite, „cerc vicios" în care s-au prins și unii etimologiști români din trecut.

Deși severă, una dintre concluziile sale este perfect justificată, după părerea noastră : „Respingeți — zice el — toate etimologiile contrazise chiar numai de un singur fapt și nu acceptați decît pe acelea care se sprijină pe un mare număr de probabilități asociate în chip unitar".

Pe o serie de probabilități se bizuie, după părerea noastră, și etimologia lui *popor* (v. Dan Bugeanu, LR XVII, 1968, p. 51—57 ; id., LR XVIII, 1969, p. 259—266). Spre a-l considera urmașul neîntrerupt al lat. *pŏpŭlus*, cu care se potrivește de altfel foarte bine,

trebuie să se arate de ce, cum și cînd și-a schimbat accentul, iar primul *ŭ* a trecut la *o*, fiindcă în română (și în sardă), spre deosebire de celelalte limbi romanice, *ŭ* se păstrează ca *u*. De aceea, în sardă, se și spune *pobulu*, cu *p* > *b* prin disimilare. Transformarea celui de-al doilea *p* în *b* este relativ răspîndită în limbile romanice. În vechea franceză din secolul al IX-lea, în *Jurămintele de la Strasburg*, avem *poblo*, iar în secolul al XI-lea : *pueble*, alături de *peuple*, *pople*, ultimele cu *p* explicat prin influență savantă (NDE). Dovada indirectă că foarte devreme al doilea *p* din cuvînt devenea *b* o aduc portugheza, cu al său *povo*, și dialectele italienești în care *v* este un reflex al lui *b*. Astfel, vechiul venețian are *puovolo*, vechiul lombard, *povoro*, vechiul dialect din Piemont, *povol*, vechiul genovez, *povo*, ca portughezul citat mai sus. În spaniolă, *b* s-a și menținut în *pueblo*. Transformarea lui *-p-* în *-b-* și apoi, în cazuri ca cele arătate, a lui *-b-* în *-v-* nu privește însă româna. Dacă ea ar fi mers pe o linie de evoluție similară, ar fi ajuns la ceva asemănător cu sard. *pobulu*, probabil un **popur*(*u*), ca în albanezul *pópul*, unde cuvîntul este însă împrumutat.

Posibilitatea ca *popor* să continue nu pe *pŏpulŭs*, ci un *pŏpŏlus*, atestat ca atare în unele inscripții arhaice latinești, nu este nici ea satisfăcătoare din cauza accentului lui *popolus*, tot pe prima silabă.

Dar să lăsăm deocamdată forma și să vedem ce posibilități deschide cercetarea sensurilor.

În vechile scrieri religioase românești, *popor* desemna numai „mulțimea credincioșilor care țin de o parohie și, respectiv, de un popă". Prima dată cuvîntul este înregistrat cu acest sens într-un document slavon din 1525 (v. *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române*, red. resp. Gh. Bolocan, București, 1981, s. v.), apoi în *Pravila sfinților apostoli* (1570) (ed. I. Bianu), în fragmentul pe care-l reproducem din *Istoria limbii române* a lui O. Densusianu, vol. II, p. 297 : „de nu vor fi cu *poporu*-și, [preoții] cum ar purta orb pe alt orb și amîndoi vor cădea în groapă, iară [=deci] *poporul* să cheme alt popă". (În același context și cu același înțeles, în *Pravila ritorului Lucaci* (1581) ed. I. Rizescu, p. 163.) În secolul al XVII-lea, îl găsim la Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie* (1679) : „iese diaconul la ambon [sic !] de zîce diáconstele : Să împlem ruga noastră Domnului. *Poporul* : Doamne, miluie[ște]" (ed. N. A. Ursu, Iași, 1980, p. 112. V. și p. 115, 116, 117 etc.). În *Așezămintele vlădicăi Sava* (1675), la regula 5, citim : „care popă va cununa noapte[a], au frăție, au fugiți de altu *popor* [. . .] să i se ia popie[a]" (ap. GCR, I, p. 217), unde alt *popor* se referă fără îndoială la credincioșii din altă parohie.

În domeniul laic propriu-zis, termenul numește uneori, cu atestări însă relativ noi, „proprietatea agrară, partea de moșie" stăpînită, după cîte se pare în devălmășie, ca în : „Se vînd [. . .]

două vii, una din *poporul* săcuienilor [. . .] și alta din *poporul* Țintea (anul 1832)" (DLR, s.v.); „Această moșie este împărțită în patru *popoare*", I. Ionescu (1861) (DLR, *ib.*).

Să ne oprim puțin la cele două exemple din urmă pe care le putem întări și prin „*Poporul* Bucureștilor atunci se revoaltă", N. Bălcescu în „Magazin istoric pentru Dacia", I, 1845, p. 120, nu numai spre a sublinia semnificațiile de „comunitate umană" definită prin legătura ei cu un element în jurul căruia trăia (biserică, moșie, localitate), ci și pentru a arăta că, de fapt, avem în față continuarea unei valori din latină. Într-adevăr, lat. *populus* apărea cînd în opoziție cu *senatus*, cînd cu ordinul ecvestru și chiar cu plebea, iar după secolul al IV-lea, în scrierile ecleziastice, ca mulțime laică, distinctă de preoțime. Această valoare este într-un anume fel ca și cea din scrierile vechi românești. În vechea română se folosea cuvîntul *norod* în asemenea contexte, căci *norod* desemna fie o mulțime globală, nediferențiată, fie oamenii din aceeași stirpe, neamul, rasa. Neamul sau rasa puteau să trăiască în locuri diferite, să aibă credințe și obiceiuri diferite, *poporul* însă nu. Trecerea de la ideea de comunitate umană, aflată ca ceva de la sine înțeles într-un spațiu geografic, la ideea că însuși acest spațiu este numit „popor" nu are nimic neobișnuit. E doar o metonimie.

În deceniile al V-lea, al VI-lea și al VII-lea ale secolului trecut, în timpul efervescenței revoluționare de la 1848 și de după aceea, cele două valori s-au ciocnit cu una nouă, cu *popor*, pus în opoziție uneori cu boierimea, alteori cu stăpînirea străină. Vechile semnificații nu atrăgeau pe revoluționarii epocii, căci lor le trebuia un termen eliberat de particularismul de odinioară. Și atunci au modelat ei înșiși după italiană și latină pe *popol*, *popul*, *păpor*, chiar *poplu*, forme frecvente în literatura politică militantă dintre aproximativ 1840 și 1860. Ele se întîlnesc la I. Brezoianu, Cezar Bolliac, Gr. Alexandrescu, D. Bolintineanu, Alecu Russo. Deși s-au învechit foarte repede, fiind atrase de *popor*, *popor* însuși și-a lărgit sfera cu înțelesul cel nou.

Întorcîndu-ne acum la aspectele formale, vom aduce în discuție și pe *poporan* (pl. *poporeni*) însemnînd „cel ce face parte dintr-o parohie", fiindcă el trebuie asociat fără discuție cu lat. *populanus* și cu ital. *popolano*, avînd același sens. Totodată, *poporan* explică și deplasarea accentului, căci accentul cădea pe *a*, iar calitatea clară de derivat, în care vorbitorii recunoșteau sufixul -(*e*)*an* îngăduia accentuarea părții finale a cuvîntului, adică *popór*. (Pentru accent, v. și Pavel Beneš, RRL, XIII, 1968, p. 357–359.) Deplasarea și schimbarea primului *u* în *o* au putut fi ajutate și de două cuvinte cu care *popor* intra adesea în corelație, *noród* și *sobór*.

Prin urmare, *popor* a fost dublu modelat, întîi în semnificațiile lui, apoi în formă. (Vezi și Arthur Beyrer, în *Actele celui de al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, București, 1971, vol. II, p. 1365.) El este lat. *populus* cu o evoluție care încalcă regulile fonetice stricte, dar numai fiindcă a intrat într-un context specific. Desigur, vechile lui valori din română, cu deosebire cea latină, spun multe despre persistența comunităților numite *popor* în diferitele părți ale țării, dînd istoricului sugestii ușor de prevăzut în legătură cu economia și cultura vechii societăți românești.

6. STRATURI ETIMOLOGICE

Considerații preliminare

În prima secțiune a acestei cărți au fost prezentate problemele generale ale cercetării etimologice, ilustrate cu o serie de exemple din studii anterioare și cu noi ipoteze privitoare la originea unor cuvinte românești. În secțiunea a doua discutăm cazuri pentru care există mai multe ipoteze, încercînd ca, pe baza unor criterii unitare, să ne pronunțăm asupra unora dintre etimologiile stabilite, fiindcă, așa cum observa și Al. Graur, „nici un lingvist nu are dreptul de a accepta orbește ipotezele anterioare și nu se poate dispensa, dacă nu de a prezenta personal etimologii, cel puțin de a se pronunța asupra celor prezentate de alții" (Graur, *Etim. rom.*, p. 8).

În stabilirea etimologiei corecte a cuvintelor românești, la fel ca în explicarea originii diverselor fapte de structură fonetică sau gramaticală, urmăm cîteva principii metodologice. Cel dintîi dintre acestea este principiul priorității explicației interne. Altfel spus, considerăm că, înainte de a căuta explicarea originii unui cuvînt românesc prin împrumut, trebuie epuizate posibilitățile de a explica cuvîntul respectiv prin latină, care este continuată de limba română, sau prin mijloacele interne ale limbii române (derivare, compunere). Se poate renunța la explicarea prin latină numai atunci cînd ea prezintă dificultăți formale, semantice sau de altă natură, iar explicarea prin împrumut corespunde tuturor criteriilor folosite. Nu este exclusă nici posibilitatea ca un cuvînt de origine latină să fi fost întărit de un cuvînt împrumutat ulterior.

Pe lîngă acest principiu metodologic, operăm în cele ce urmează cu cîteva criterii care sînt folosite în orice cercetare etimologică: criteriul formal și cel semantic, cele mai importante, trebuie completate cu criteriul răspîndirii geografice, cu cel funcțional (poziția cuvîntului în limbă), cu cel semantico-onomasiologic și cu cel istorico-social. Aplicarea acestor criterii diferă de la caz la caz în funcție de originea presupusă a cuvintelor analizate. De aceea am considerat util să prezentăm diversele probleme ale etimologiei românești în funcție de

straturile etimologice : latin, traco-dac, slav, maghiar, grec, turcic, romanic, german. În partea finală comparăm aceste straturi etimologice între ele din punctul de vedere al criteriilor menționate.

Cuvinte de origine latină

Între diversele cuvinte latinești moștenite sau posibil latinești distingem patru categorii, la fiecare categorie intervenind criterii diferite în stabilirea sau acceptarea etimologiei latinești :

a) cuvinte pentru care s-au propus diverse etimoane, toate latinești ;

b) cuvinte considerate de unii ca provenind din latină, de alții ca formații pe teren românesc ;

c) cuvinte considerate de unii ca moștenite din latină, iar de alții ca împrumuturi din latina savantă ;

d) cuvinte pentru care s-a dat o etimologie latină, dar s-a susținut și proveniența lor din alte limbi.

a) În cazul cuvintelor considerate unanim moștenite din latină, dar ca provenind din etimoane diferite, criteriul de bază în optarea pentru un etimon sau altul rămîne comparația cu restul Romaniei, în cazul cînd ambele soluții corespund din punct de vedere fonetic și semantic. Astfel, rom. *sprînceană*, moștenit sigur din latină, a primit două explicații : cei mai mulți (B. P. Hasdeu, S. Pușcariu, H. Tiktin, W. Meyer-Lübke, I.-A. Candrea) îl consideră un cuvînt provenind din lat. *supercilium*, cu transformări fonetice provocate de *geană*, în timp ce alții (T. Cipariu, A. Cihac, A. Cioranescu) cred că trebuie pornit de la **supercenna*, în loc de **supergenna*. Comparația cu celelalte limbi romanice ne permite să considerăm că ultima soluție este mai plauzibilă, dat fiind că spaniola are un termen *sobreceño*, cu același sens, provenind tot de la **supercenna* (Cioranescu, DER 8102). O observație similară se poate face cu privire la rom. *cumpăt*, considerat unanim moștenit din latină. Cei mai mulți (A. Philippide, L. Șăineanu, I.-A. Candrea—O. Densusianu, A. Cioranescu) îl consideră ca provenind din lat. **compĭtum* „calcul, socoteală", variantă populară al lui *computum*, în timp ce S. Pușcariu, urmat de W. Meyer-Lübke, pornește de la lat. *compĭtum* „răscruce, răspîntie". A. Cioranescu, DER 2676, arată că propunerea lui S. Pușcariu se bazează pe o evoluție semantică improbabilă, și anume pornește de la expresia rară *a sta în cumpăt* „a oscila". La remarca lui Cioranescu adăugăm faptul că lat. *compĭtum* nu este reprezentat în Romania apuseană (REW 2099), în timp ce *computus* este bine reprezentat (REW 2109).

Aceste exemple sînt dintre cele mai simple. Există însă cuvinte de origine latină certă, cu o deosebită varietate de soluții etimologice, pentru care nici comparația cu celelalte limbi romanice nu este edificatoare. Diversele soluții etimologice nu întrunesc condițiile fonetice sau/și semantice, astfel că trebuie să le considerăm cuvinte de origine latină, dar cu etimologia nerezolvată. Ilustrăm acest tip de cuvinte vechi, cu răspîndire mare (unele există și în dialectele românești sud-dunărene) și importante din punct de vedere funcțional, cu verbul *arăta*, discutat de I. I. Russu (DR XI, 1948, p. 218—222 cu luarea în considerare a tuturor propunerilor anterioare), care a fost explicat prin lat. *recte* (P. Maior în *Lexiconul Budan*), lat. **arrectare* (A. Cihac, admis de Laurian—Massim, H. Tiktin, L. Șăineanu, A. Philippide, S. Pușcariu, G. Weigand, A. Byhan), lat. *arrepto* (B. P. Hasdeu), lat. **adrectare* și **adreptare* (H. Tiktin în TDRG, A. Scriban), lat. *elato* (W. Meyer-Lübke, admis cu rezerve de Al. Philippide și integral de I. I. Russu), lat. **adratare*, **arratare* (I.-A. Candrea, I. Popovici), lat. **erectare* (W. Domaschke), lat. **erettare* (G. Pascu), lat. *reiterare* (I.-A. Candrea), lat. *arrectus* (W. Meyer-Lübke), lat. *ratare* (A. Cioranescu). Se constată că unii lingviști și-au modificat în cursul anilor părerea cu privire la etimonul propus ; pe de altă parte, este de semnalat faptul că despre aceeași etimologie părerile pot fi opuse, ca în cazul etimonului *elato*, propus de W. Meyer-Lübke (ZRPh XIX, 1895, p. 574), despre care S. Pușcariu (PEW 108) afirmă că, „dacă sensul ar fi clar, etimologia ar fi perfectă", iar O. Densusianu („Revista critică literară" III, 1895, p. 334) îl respinge din motive fonetice (v. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 219). Comparația cu limbile romanice este operantă în cazul lat. *reiterare* și *arrectus*, dar etimoanele nu corespund din punct de vedere semantic.

Există cazuri cînd comparația cu celelalte limbi romanice nu poate fi invocată pentru că termenii presupuși a sta la baza cuvîntului românesc nu s-au transmis decît limbii române (o listă a acestor termeni există la Rosetti, ILR, p. 173—180, și la I. Fischer, în ILR II, p. 116—122). De exemplu, așa cum rezultă din Cioranescu, DER 4789, rom. *lepăda* a fost explicat prin lat. *lapidare* (S. Pușcariu, H. Tiktin, Iorgu Iordan, Th. Capidan, I.-A. Candrea), cu dificultăți de ordin semantic, sau prin lat. **liquidare* (E. Herzog, W. Meyer-Lübke), cu dificultăți de ordin fonetic, subliniate de Rosetti, ILR, p. 174, sau prin lat. **lepidare* (N. Drăganu, Al. Graur). Nici unul dintre cele trei cuvinte nu s-a transmis celorlalte limbi romanice, deci criteriul comparației cu celelalte limbi romanice nu poate fi folosit. La fel stau lucrurile cu rom. *frămînta*, pentru care s-au propus, așa cum arată Cioranescu, DER 3471, lat. *fermentare* „a dospi" (A. Byhan, G. Giuglea, Al. Rosetti, A. Cioranescu), cu unele dificultăți formale,

dar plauzibil din punct de vedere semantic, lat. *fragmentare* „a sfărîma, a fărămița" (S. Pușcariu, I.-A. Candrea, O. Densusianu, W. Meyer-Lübke, Th. Capidan), cu evoluție semantică neclară, și, recent, lat. **frementare* < *frementum* „sfărîmare", „fărămițare" (I. Fischer, SCL XXIX, 1978, p. 533), cu bază filologică nu prea solidă, dar înlăturînd dificultățile etimologiilor anterioare. Nici de această dată nu avem urmași în limbile romanice ai celor trei termeni latinești, deci criteriul comparării cu limbile romanice nu este operant. În aceste condiții, cînd fiecare dintre etimoanele propuse prezintă dificultăți formale sau semantice și nici unul nu s-a transmis celorlalte limbi romanice, este preferabilă soluția care prezintă cele mai puține dificultăți de acest fel, în cazul nostru **lepidare*, respectiv **frementare*. Este posibil ca cercetările viitoare care vor urmări variantele dialectale sau variantele vechi ale unor limbi romanice să descopere alte cuvinte care să fie continuatoare ale unuia sau altuia dintre etimoanele menționate. Rezultă de aici necesitatea de a stărui în viitor într-o comparație cu limbile romanice mai aprofundată, care să depășească stadiul cunoștințelor bazate pe dicționarul etimologic al limbilor romanice al lui W. Meyer-Lübke.

În condițiile în care nu avem cunoștință ca unul dintre termenii latinești propuși ca etimon să fi fost transmis limbilor romanice este necesar să intervină un alt criteriu, și anume statutul funcțional al cuvîntului în latină (era frecvent sau nu) și structura sa semantică (sensurile și relațiile dintre acestea). O problemă specială a cuvintelor din această categorie este cea a importanței atestării cuvîntului în latină. Există mulți romaniști care susțin că nu trebuie să se recurgă la reconstrucție și că, atunci cînd sîntem în prezența a două etimologii, cea care pornește de la o formă atestată ar fi totdeauna mai bună. Al. Graur a atras atenția în urmă cu peste o jumătate de secol, într-un articol bine cunoscut, *Mots «reconstruits» et mots attestés* (BL II, 1934, p. 11—20), asupra exagerărilor de acest tip, dar a citat cazul lat. *cicuta*, atestat, care nu poate explica formele cu *cu-* din română și din dialectele franceze, menționate în REW 1909. Pentru a le explica trebuie să se pornească de la **cucuta*, formă foarte veche, așa cum o dovedește nealterarea lui *c* urmat de *i*. Situații similare, în care forma neatestată este sprijinită de faptele romanice, sînt cazurile termenilor **baba* (> rom. *bală*) și **oblitare* (> rom. *uita*), cuvinte neatestate, dar păstrate în toate limbile romanice (REW 853, 6015).

b) Cuvintele pentru care s-a propus ca explicație fie originea latină, fie formarea pe teren românesc sînt, evident, toate derivate (cu sufixe, prefixe sau formații postverbale). Marius Sala s-a ocupat de această categorie de cuvinte într-un articol scris împreună cu Jana

Balacciu-Matei (SCL XXXIV, 1983, p. 311—313). S-a arătat că opţiunea pentru considerarea unui astfel de cuvînt ca moştenit din latină trebuie să ţină seama, în cazul cînd există concordanţe fonetice şi semantice între forma latinească şi cea românească, de alte două criterii, şi anume răspîndirea cuvîntului în limbile romanice şi atestarea lui în latină. În funcţie de aceste două criterii au fost stabilite trei categorii de derivate moştenite din latină (certe, plauzibile şi îndoielnice).

Astfel, atestate în latină şi bine reprezentate în aria romanică, ar putea fi derivate certe moştenite din latină cuvinte ca : *apos* < lat. *aquosus* (it. *acquoso*, v. fr. *eveux*, oc. *aigos*, sp., ptg. *aguoso* REW 588), *arătură* < lat. *aratura* (it. *aratura*, log. *aratura*, engad. *aradūra*, v. fr. *areure*, cat., sp., ptg. *aradura* REW 602a), *arboret* < lat. *arboretum* (it. *alboreto*, log. *arburedu*, v. fr. *arbroi*, sp. *arboleda*, ptg. *arvoredo* REW 607), *arma* < lat. *armare* (it., log. *armare*, engad. *armer*, friul. *armá*, fr. *armer*, oc., cat., sp., ptg. *armar* REW 651) etc. Am ales exemple care în unele lucrări anterioare au fost considerate formate pe teren românesc : *apos* (Al. Graur, BL V, 1937, p. 88 ; CDDE 60 trimite la formele romanice fără să dea etimonul latin, ceea ce înseamnă că îl consideră derivat românesc), *arătură* (Al. Graur, *loc. cit.*), *arboret* (Al. Graur, *op. cit.*, p. 89 ; Cioranescu, DER 374), *arma* (Al. Graur, *loc. cit.*, Cioranescu, DER, 412).

Ar putea fi considerate, ţinînd seama de cele două criterii menţionate, ca derivate plauzibile moştenite din latină, deci cu un grad mai redus de certitudine, cuvintele atestate în latină şi prezente doar în română, de felul lui *bălţat* < lat. *balteatus*, *blîndeţe* < lat. *blanditia*, *cepar* < lat. *ceparius*, *curătură* < lat. *curatura* etc. Şi acestea au fost considerate formate pe teren românesc în lucrările anterioare : toate de Cioranescu, DER 651, 1612, 2694, *blîndeţe* şi *cepar* de Al. Graur (BL V, 1937, p. 90—92) ; celelalte două, *bălţat* şi *curătură*, nu apar ca articole separate în REW şi de aceea nu avem părerea lui Al. Graur din cunoscutul articol în care a corectat etimologiile româneşti din REW. Pentru *blîndeţe*, Al. Graur (*loc. cit.*) atrage atenţia asupra neconcordanţei semantice dintre forma latină şi cea românească, motiv pentru care înclină spre interpretarea lui ca o formaţie românească. În aceeaşi categorie a cuvintelor susceptibile de a fi fost moştenite din latină am inclus cuvintele neatestate în latină, dar bine reprezentate în aria romanică, de felul de lui *afunda* < lat. **affundare* (it. *affondare*, v. fr. *afonder*, sp. *afondar*, ptg. *afundar* REW 269), considerat derivat românesc de Al. Graur (BL V, 1937, p. 87 şi Cioranescu, DER 3518). Un exemplu de acest fel oferă şi Coseriu *Estudios*, p. 194, prin *îngrăşa*, considerat moştenit din lat. **ingrassiare* (REW 4427), bazîndu-se pe existenţa altor verbe romanice (fr.

engraisser, oc. *engraisar*, cat. *engreixar*, ptg. *engraixar*), care face mai probabilă moştenirea latină decît derivarea pe teren românesc de la *gras*, propusă de Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 8). Formarea în întregime analoagă a acestor verbe şi coincidenţa de sens cu greu pot fi considerate întîmplătoare.

A treia categorie de derivate, considerate îndoielnice, este constituită, pe baza celor două criterii menţionate mai sus, din cuvinte neatestate în latină şi slab reprezentate în aria romanică : *păduros* < lat. **padulosus*, existent numai în dialectul toscan, *paduloso* (vezi REW 6179 *paludosus*, care nu exclude posibilitatea de a avea a face cu creaţii romanice), şi din cuvinte neatestate în latină şi reconstruite numai pe baza limbii române : *albeaţă* < lat. **albitia* (CDDE 38 ; inexistent în REW şi PEW, considerat derivat românesc de Cioranescu, DER 176), arom. *adunîtor* < lat. **adunator* (Pascu, *Suf.*, p. 130, contestat de Hristea, *Probl. etim.*, p. 23), *ferecător* < lat. **fabricatorius* (CDDE 573, dar contestat de Hristea, *loc. cit.*).

Am insistat asupra diverselor grade de probabilitate pentru că, ţinînd seama de aceste criterii, vom evita afirmaţii categorice cu privire la formarea pe teren românesc a unor derivate care pot fi moştenite din latină. De altfel, chiar Al. Graur se exprimă nuanţat în critica pe care o face dicţionarului lui W. Meyer-Lübkes vezi *apos* („peut avoir été fait en roumain sur *apă*") şi *arătură* („est attesté au XVIe s., mais cela ne veut pas forcément dire qu'il est ancien"), faţă de *cepar* („est sûrement fait en roumain sur *ceapă*"). Folosirea celor două criterii ne permite să fim mai puţin categorici decît Hristea, *Probl. etim.*, p. 23, care susţine că termeni bine reprezentaţi în aria romanică, ca *fioros* (arom. *h'ivros*) < lat. **febrosus* (v. it. *febbroso*, sard. *frebbosu*, fr. *fiévreux*, oc., cat. *febros*, ptg. *febroso* CDDE 594), *mărunţel* < lat. **minutellus* (v. it. *minutello*, sard. *minudeḍḍu*, v. fr. *menuel*, sp. *menudillo*) şi alţii, sînt termeni „asupra cărora nu avem nici o îndoială că s-au format în interiorul limbii române". Dintre derivatele considerate de Th. Hristea ca formaţii sigure pe teren românesc, pentru că n-au lăsat urmaşi în nici o altă limbă romanică, există unele care au totuşi reprezentanţi romanici (*aflătură* < lat. *afflatura*, care există în dalmată şi în dialectul calabrez CDDE 19 ; *dreptate* < lat. **directatem*, care există în retor. *drechiadad*, v. fr. *droiteté* CDDE 513 ; *nepoţel* < lat. **nepotellus*, existent în dialecte italiene CDDE 1225).

În legătură cu unul dintre cele două criterii, cel al atestării cuvîntului în latină, de remarcat că în cazul nostru trebuie să distingem între neatestarea unui derivat, a unei formaţii cu un anumit procedeu, şi neatestarea unei variante formale — fonetice sau morfologice — care poate sta direct la baza cuvîntului românesc. Astfel,

**prandire* este neatestat numai ca verb de conjugarea a IV-a, fiindcă latina (clasică) avea derivatul *prandere*, care stă la baza unor derivate romanice (dalm. *prandár*, log. *prandere*). De altfel, REW 6728, care dă aceste forme, le menționează alături de *prînzi* (Al. Graur, BL V, 1937, p. 110, îl consideră derivat pe teren românesc). Același lucru se poate spune despre **blestematio*, etimonul lui *blestemăciune*, neatestat numai cu acest fonetism, deoarece un derivat de la *blasphemare* asemănător celui propus pentru română, dar cu alt fonetism, este înregistrat în *Thesaurus Linguae Latinae* (*blasphematio*). Dacă ținem seama și de acest aspect, includerea unui cuvînt într-o categorie sau în alta poate suferi unele nuanțări, cu atît mai mult cu cît limitele dintre cele trei categorii sînt evident greu de precizat, așa cum arată și cazul lui *geamăt* (considerat de PEW 703, CDDE 727, REW 3722, DA ca moștenit din lat. *gemitus*, în timp ce Cioranescu, DER 3649, admite și posibilitatea derivării pe teren românesc), care există numai în italiană și s-ar situa la limita dintre moștenirile certe și cele plauzibile.

Pentru a arăta cît de complicată este problema, trebuie să remarcăm că între derivatele neatestate în latină și existente numai în română este necesar să distingem o subcategorie formată din cele care există atît în dacoromână, cît și în dialectele sud-dunărene; pentru acestea ori presupunem că derivatul este moștenit din latină, ori îl considerăm apărut în epoca de comunitate a celor patru dialecte, cunoscută sub numele de româna comună. Cu alte cuvinte, apelăm aici la criteriul răspîndirii geografice. Astfel, *fecior*, existent în toate cele patru dialecte, considerat în mod curent ca moștenit din lat. **fetiolus* (PEW 593; CDDE 561; DA), este explicat de Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 94) ca un diminutiv al lui *făt*; aceeași explicație la REW 3273 și Cioranescu, DER 3302. Tot așa *sărbătoare*, considerat de Pascu, *Suf.*, p. 151, și de O. Densusianu, GS II, 1925, p. 310, ca moștenit din lat. **servatoria*, dar ca derivat pe teren românesc de Cioranescu, DER 7595, și de Hristea, *Probl. etim.*, p. 23, există și în aromână și în meglenoromână. În alte situații compararea cu dialectele sud-dunărene poate întări mai mult explicarea păstrării unui derivat latinesc în română. *Mioară* este considerat moștenit din lat. **agnelliola* (*mior* < lat. *agnelliolus*) de unele dicționare (CDDE 1101; PEW 1093; CADE), în timp ce DLR; TDRG; Cioranescu, DER 5320; Al. Rosetti, BL V, 1937, p. 36—37; Hristea, *Probl. etim.*, p. 23, îl consideră derivat de la *mia* + sufixul *-ioară*. În aromână și meglenoromână (*mil'ióară* și *mil'ior*) cuvintele sînt considerate moștenite, deoarece sufixul *-ior* (*-ioară*) este astăzi în ambele dialecte complet neproductiv (Capidan, *Aromânii*, p. 516; idem, *Meglenoromânii* I, p. 191) și, pe de altă parte, mai important este faptul că aromâna

nu are o formă corespunzătoare drom. *mia*; există numai *ńeală* sau *ńeauă*, de la care nu poate fi derivat *mil'ioară* (N. Saramandu, SCL XXXIV, 1983, p. 320).

În majoritatea cazurilor prezentate mai sus nu putem apela la alte criterii dintre acelea care uneori pot fi luate în considerare cu rezultate satisfăcătoare. Cele mai multe dintre aceste cuvinte sînt curente, denumind noțiuni uzuale, deci au putut exista dintotdeauna în limba română, încă din latină. Există între ele un termen, *cepar*, inclus de noi în categoria moștenirilor plauzibile (este atestat în latină și păstrat în română), care nu răspunde la un criteriu suplimentar, și anume la criteriul istorico-social. Este exemplul clasic, alături de *apar* < lat. *aquarius* (PEW 92 și EW 572), dat de Al. Graur în diverse studii (*Nom d'agent*, p. 90; BL II, 1934, p. 18, 19; BL V, 1937, p. 88, 92) pentru derivate care sînt atestate în latină foarte bine (lat. *aquarius*) sau slab (lat. *ceparius*). Argumentul invocat de Al. Graur în ambele cazuri este faptul că este greu de presupus că, în epoca de început a istoriei lor, românii au avut vînzători de ceapă sau de apă (ei s-au așezat totdeauna în preajma unor surse de apă).

Ca un criteriu suplimentar, care să dovedească moștenirea unui derivat din latină, poate fi invocat raportul dintre derivat și cuvîntul presupus a sta la baza acestuia. Atunci cînd raportul dintre cele două cuvinte nu este motivat semantic, în română derivatul poate fi considerat moștenit din latină. Un exemplu clasic este cel oferit de Al. Graur („Romania" LI, 1925, p. 5'5): *iepar* nu are nici o legătură cu termenul *iapă*, de la care aparent este derivat, fiindcă *iepar* înseamnă „păzitor de cai", nu *„păzitor de iepe", și nu s-ar explica de ce s-ar fi recurs la derivarea de la feminine dacă numele generic este masculin (*cal*). Din aceste motive, Al. Graur îl consideră moștenit din lat. *equarius*, termen care stă și la baza sp. *yegüero*.

Din discuția referitoare la *cepar* rezultă că, în cazul derivatelor atestate în latină, un criteriu suplimentar poate fi statutul funcțional al derivatului în latină. Al. Graur (BL II, 1934, p. 19) atrage atenția asupra faptului că *ceparius* apare numai de două ori (Lucilius, sec. III î.e.n., și într-o glosă). Aceeași observație se poate face cu privire la *trăgaci* < lat. *trahax*, *-acis* (Pascu, *Suf.*, p. 199), care apare, așa cum arată Al. Graur (*loc. cit.*), într-un singur pasaj din Plaut, deci nu avem probe că ar fi fost folosit în latină, chiar dacă este atestat. De altfel, *trăgaci* este contestat de Al. Graur și pentru că are consoana *g*, care nu poate veni decît din verbul *trag* (Pascu, *loc. cit.*, reconstituie o formă **tragax*, *-acis*, gîndindu-se probabil că nici forma cerută de limbile romanice, **tragere*, pentru lat. clas. *trahere*, nu este atestată). Într-o situație asemănătoare este rom. *tun*, consi-

derat moștenit din lat. *tonus* (PEW 1643). Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 159–160) arată că *tonus* este un cuvînt rar în latină (apare o singură dată, la un scriitor, Caecina, din secolul I î.e.n.), fapt care ne determină să considerăm, la fel ca Al. Graur (*loc. cit.*), că rom. *tun* nu este moștenit din latină, ci este un postverbal de la *tuna*. De remarcat că nici o limbă romanică nu păstrează lat. *tonus*.

Un argument suplimentar pentru considerarea unui derivat ca moștenit din latină îl poate oferi în cazul derivatelor panromanice existența derivatului respectiv în albaneză. Într-un caz ca *timor* > *temoare* (PEW 1723; TDRG; REW 8738), considerat în română, fără nici o motivație specială, ca derivat de la *a teme* (Cioranescu, DER 8612), în dezacord cu faptul că se admite originea latină a lui *duroare* < lat. *dolor* (PEW 562; CDDE 528; REW 2724; Cioranescu, DER 3127), *sudoare* < lat. *sudor* (PEW 1673; REW 8427; Cioranescu, DER 8324) și *lucoare* < lat. **lucor* (PEW 989; CDDE 1010; REW 5144; Cioranescu, DER 4930), existența lui în albaneză poate fi un argument ce pledează pentru păstrarea lui și în regiunea orientală a Romaniei, așa cum a demonstrat Mioara Avram în comunicarea *L'ancien roumain et les autres langues romanes*, prezentată la congresul de lingvistică și filologie romanică de la Trier (1986).

Problema „derivate sau moștenite?", așa cum a fost prezentată mai sus, a fost rezolvată de lingvistica românească în funcție de preferința pentru explicarea prin moștenire latină, ilustrată de PEW, CDDE, sau de preferința pentru explicarea prin formații interne, ilustrată de Al. Graur și de Cioranescu, DER. Situația aceasta nu este de altfel caracteristică numai pentru lingvistica românească. Sînt cunoscute exemplele din lingvistica spaniolă, unde Y. Malkiel și V. García Diego sînt adepții ipotezei moștenirii unor derivate, în timp ce J. Corominas, în dicționarul său etimologic, este adeptul formării lor pe teren romanic.

c) Distincția dintre cuvintele moștenite și împrumuturile savante din latină este adesea mai greu de făcut în română decît în celelalte limbi romanice, cu excepția italienei, deoarece în cuvintele moștenite nu s-au produs modificări care să facă totdeauna posibilă distincția dintre aceste cuvinte și cele împrumutate din latină. Astfel, datorită nesonorizării consoanelor surde intervocalice, rezultatul românesc normal al lat. *pratum*, *ruta*, *vipera* este *prat*, *rută*, *viperă*, ca și cum termenii respectivi ar fi fost împrumutați ulterior din latină. Din această cauză, o serie de termeni au fost considerați de unii lingviști, fără o demonstrație riguroasă, ca împrumuturi din latina savantă: *prat* moștenit după PEW 1369, REW 6752, dar construit de latiniști în secolul al XIX-lea după Cioranescu, DER 6760, *rută* moștenit după PEW 1489 sau împrumut cultural din

latină în secolul al XVII-lea după Cioranescu, DER 7297, *viperă* moștenit din latină la PEW 1904; CADE; Cioranescu, DER 9286, dar TDRG nu crede în caracterul său tradițional. Categoria cuvintelor considerate de unii ca împrumuturi din latină și de alții ca moștenite se îmbogățește cu o serie de termeni a căror continuitate de la latină este dovedită de apariția lor în texte vechi românești. Recent, Mioara Avram, în comunicarea citată, a arătat cum cuvinte considerate pînă acum împrumuturi din latina savantă s-ar putea să fie moștenite în limba noastră. Argumentul hotărîtor oferit de Mioara Avram este faptul că toate cuvintele respective (*prat*, *rută*, *viperă*) se găsesc în texte vechi românești. Deci, în cazul cuvintelor din această categorie, criteriul de bază este vechimea cuvîntului în limba scrisă, alături de comparația cu situația din restul Romaniei, care în comunicarea menționată era implicită, întrucît termenii respectivi fuseseră anterior incluși în categoria „panromanic cu excepția românei".

Criteriul vechimii poate fi luat în considerare și în alt fel. Al. Graur (BL V, 1937, p. 99) crede că lat. *furtum* s-a păstrat în limba română pentru că altfel nu s-ar fi putut forma derivatul *furtișag*, care este vechi în limbă. Acest criteriu nu trebuie absolutizat. Există cuvinte moștenite cu siguranță, care nu au fost înregistrate în vechile texte datorită naturii conținutului acestor texte. Cuvinte ca *nalbă*, *nap*, *neg*, *neted* etc. sînt atestate abia în secolul al XVIII-lea.

Comparația cu limbile romanice și vechimea atestării nu sînt singurele criterii pentru cuvintele din această categorie. Prezența unui cuvînt în dialectele sud-dunărene poate fi un indiciu în plus pentru un cuvînt moștenit, fiindcă acestea nu au elemente latinești savante. Astfel, *aer*, cuvînt considerat de unii panromanic cu excepția românei, înregistrat în toate dialectele sud-dunărene, este, după părerea noastră și a altora (PEW 43; REW 240; DA; Cioranescu, DER 101) un cuvînt moștenit, chiar dacă apare tîrziu în texte.

În sfîrșit, în cazul acestor cuvinte se pot invoca și alte criterii, ca bogăția semantică sau/și puterea de derivare, fără ca ele să fie decisive.

d) În ultima categorie, cea a cuvintelor pentru care s-a propus o etimologie latină printre alte etimologii, se folosesc mai multe criterii, în general toate cele invocate pînă acum. Există însă unele limitări ale folosirii criteriilor menționate. În cazul cuvintelor pentru care s-a propus o etimologie latină alături de una traco-dacă, criteriul semantico-onomasiologic și cel istorico-social nu sînt pertinente, fiindcă domeniile bine reprezentate de termenii autohtoni, așa cum este, de exemplu, terminologia păstorească, sînt bine reprezentate și de elementele moștenite din latină. Folosind deci diverse

criterii (comparația cu limbile romanice, vechimea, existența cuvîntului în dialectele sud-dunărene, domeniul semantico-onomasiologic, condițiile istorico-sociale, bogăția semantică și puterea de derivare), cu limitările menționate mai sus, se poate opta pentru o etimologie latină într-o serie de cazuri pe care le prezentăm în cele ce urmează.

Dintre cuvintele pentru care s-au propus o etimologie tracodacă și una latină menționăm cazul lui *mură* „stomac de animal rumegător", existent în dacoromână și aromână (v. DLR, s.v.), pentru care DLR și Brâncuș, *Voc.*, p. 143–144, trimit la alb. *mullë*, cu același sens. La fel procedează și Th. Capidan (DR II, 1921–1922, p. 455), considerînd că termenul există numai în aromână, ca și REW 5724. Rom. *mură* corespunde însă din toate punctele de vedere unei etimologii corecte pornind de la lat. **mūla* „stomac" (DDA). Sensul este identic, iar *l* intervocalic devine *-r-*, conform legilor de transformări fonetice ale limbii române. Cf. și I. I. Russu, CL XXIX, 1984, p. 158, care se îndoiește de originea traco-dacă a lui *mură*. De remarcat că termenul românesc are și corespondenți romanici în istrorom. *moula* „Blutwurst", fr. *mule* (REW 5724), iar sub forma de masculin în foarte multe limbi romanice (REW 5742). Faptul că etimologia din latină a cuvîntului albanez prezintă dificultăți formale, semnalate de REW 5724 și Brâncuș, *loc. cit.*, nu interesează etimologia cuvîntului românesc, explicabil prin latină; ea este o problemă a lexicului albanez. Există și alte cuvinte considerate împrumuturi din traco-dacă care pot fi mai degrabă considerate, utilizînd criteriile menționate mai sus, ca elemente moștenite din latină, cu un grad mai mare sau mai redus de probabilitate. Ele sînt prezentate pe larg în secțiunea consacrată elementului traco-dac.

Pentru cuvintele care au primit explicații prin latină sau printr-o limbă slavă am reținut ca exemplu pe *cumătru*, cu două soluții etimologice: unii (Philippide, OR II, p. 637; S. Pușcariu, DR III, 1923, p. 395, 822; P. Skok, RESl X, p. 188; E. Petrovici, DR VII, 1931–1933, p. 356; Al. Graur, BL V, 1937, p. 94; Al. Rosetti, BL VIII, p. 160–162; DA; G. Mihăilă, SCL XXXI, 1980, p. 69–70) cred că are la bază lat. *commater*, după care s-a făcut o formă *cumătru*, alții (Cihac II, p. 86; REW 2082; CADE; DU; Cioranescu, DER 2669) îl consideră împrumutat din sl. *kъmotrъ*. Problema a fost reluată de Al. Graur (*Alte etim.*, p. 41–43), care precizează că ambele soluții prezintă dificultăți de ordin fonetic sau gramatical (discutate și de Al. Rosetti, *loc. cit.*). Ipoteza slavă are în plus împotrivă faptul că termenul în discuție aparține unui domeniu onomasiologic, cel al numelor de rudenie, în care majoritatea elementelor provind din latină: *bunic, cumnat, cuscru, fin, fiu, frate, ginere, mamă, mătușă, naș, nepot, noră, nun, soră, tată, unchi, văr* (Al. Rosetti, *op. cit.*,

p. 161 ; Al. Graur, *Alte etim.*, p. 41), fiind slavi numai unii termeni laterali, ca *maică*, *maştehă* (Al. Graur, *loc. cit.* ; Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 120–130). Din aceste motive, Al. Graur (*Alte etim.*, p. 41–43) optează în cele din urmă pentru etimonul latin, fiindcă aspectul fonetic al cuvîntului poate fi explicat pe teren românesc, la fel ca în cazul altor doi termeni din acelaşi domeniu onomasiologic – *cumnat* şi *cuscru* – despre care nimeni nu a afirmat că nu ar fi latini în română.

În cazul lui *mortăciune*, derivat din lat. *morticina* (PEW 1111 ; CDDE 1177 ; REW 5694) datorită variantei vechi *mortăcină*, devenită *mortăciune* prin analogie cu derivatele în *-ciune* (faţă de *mort*, ca *deşteptăciune* faţă de *deştept*), Al. Graur (SCL VII, 1956, p. 273) crede că ar fi putut să aibă un rol, în crearea sau păstrarea cuvîntului românesc, v.sl. *mrъtvičina*, *mrъtvьčina* „cadavru”, explicat prin v.sl. *mrъtvьcь* „mort”. Credem că invocarea influenţei slave în acest caz nu este necesară, mai ales dacă observăm că urmaşii lui *morticinus* „hoit” există în multe limbi romanice (it. *lana morticina*, cat. *mortehi*, sp. *mortecino*, ptg. *mortezinho* REW 5694 ; Cioranescu, DER 5436).

Cît priveşte elementele maghiare pentru care s-a propus şi o etimologie latină ne oprim la *talpă*, care a fost discutat de Marius Sala într-un articol special (SCL XXXI, 1980, p. 151–160). Etimologia curentă în studiile de istorie a limbii române cu caracter general (Densusianu, ILR I, p. 239 ; Rosetti, ILR, p. 382 ; Drăganu, *Românii*, p. 596 ; Puşcariu, LR I, p. 299, şi DR VIII, 1934–1935, p. 344) sau în cele care tratează probleme de vocabular (Tamás, EW ; Şăineanu, *Încercare*, p. 248), ca să nu cităm decît cîteva titluri, este magh. *talp*. Ea este aproape curentă şi în dicţionarele etimologice, româneşti sau străine, ca şi în dicţionarele explicative cu indicaţii etimologice (Cihac II, p. 530 ; TDRG ; CADE ; Scriban ; REW 8545 ; FEW s.v. **talpa*). În ultimul timp au fost formulate unele rezerve în legătură cu această etimologie : Cioranescu, DER 8482, o consideră îndoielnică şi trimite la două forme dialectale romanice (una italiană şi alta retoromană) care ar presupune o formă **talpa* în latină. DLRM şi DEX trimit cu cf. la magh. *talp*, iar M. Iliescu (SCL XXVIII, 1977, p. 184) consideră cuvîntul de origine preromană. În articolul citat s-a arătat că forma **talpa* presupusă pentru friulană şi dialectul comelic este sprijinită de numeroase fapte din domeniul galo-romanic (franceză, franco-provensală), unde, aşa cum rezultă din FEW, diversele cuvinte care continuă forma neatestată din latină înseamnă „labă”, „pată”. Această formă poate fi şi la baza rom. *talpă*, pentru că lat. **talpa* ar fi ajuns fără nici o dificultate fonetică

la forma românească, iar din punct de vedere semantic rom. *talpă* este foarte apropiat de cuvintele romanice menţionate mai sus, care înseamnă „labă", „mînă mare", „talpă" (în friulană există chiar sensul acesta, identic cu cel din română). Cuvîntul este atestat într-un document din Suceava datînd din 1490 sub forma unui nume de persoană, *Talpă*, şi în primele texte româneşti *(Psaltirea Hurmuzaki)*. Este interesant de remarcat că un sens dezvoltat sigur pe teren românesc („corvoadă pentru cherestea") apare la începutul secolului al XVI-lea. Dat fiind decalajul istoriceşte verificat între data contactului dintre două populaţii şi manifestarea în limbă a a acestui contact, atestările de acest tip constituie şi ele un argument împotriva explicaţiei prin maghiară. Cuvîntul face parte dintr-un domeniu semantico-onomasiologic — cel al terminologiei corpului omenesc — în care elementul latin este preponderent, iar pentru cel maghiar nu există nici un alt cuvînt în afară de ipoteticul *talpă* (Puşcariu, LR I, p. 193—194 ; vezi şi cele spuse mai sus despre *cumătru*) şi este bine reprezentat în onomastică (antroponomie şi toponimie), cum nu este cazul nici unui alt element de origine maghiară. S-a arătat, în articolul citat, pe baza DLR şi a altor surse, că *talpă* are 37 de sensuri, intră în compunerea a 16 cuvinte compuse şi în 18 expresii. Nici unul dintre cele 27 de cuvinte de origine maghiară din fondul principal de cuvinte al limbii române stabilit de Al. Graur (*Fond. pr.*, p. 48—55) nu are o astfel de încărcătură semantică şi un număr aşa de mare de compuse şi de expresii. Ilustrativ pentru ceea ce vrem să subliniem este faptul că un termen presupus de origine maghiară dintr-o sferă semantică apropiată, *labă*, are, după DA, numai 6 sensuri, 6 compuse şi expresii. În schimb, unele cuvinte latineşti (*cap*, *picior*, *mînă*) prezintă situaţii asemănătoare cu cea a lui *talpă*. S. Puşcariu (*Etudes*, p. 47) arată că termenii împrumutaţi răspîndiţi în toată ţara au o dezvoltare semantică săracă în raport cu a celor moşteniţi din latină (*a găsi* după unii din vechea slavă, *a bănui* din maghiară şi *a se bucura* din substrat ocupă în DA de la o coloană şi jumătate la două coloane, în timp ce *a ajunge* are 5 coloane, *a bate* 13, *a avea* 14 şi *a face* 40). Această proporţie între vechimea termenilor şi bogăţia semantică se repetă cu o regularitate perfectă, astfel că un cuvînt ca *a băga*, a cărui etimologie este necunoscută (s-au propus etimoane latineşti, din substrat, din limbi vechi germanice, din limbile slave, v. Cioranescu, DER 595), dar care ocupă 13 coloane, putem fi aproape siguri că este un cuvînt foarte vechi. O observaţie similară cu cea referitoare la sensuri face S. Puşcariu şi cu privire la derivate : *alb*, de origine latină, are nu mai puţin de 40 de derivate înregistrate în DA, în timp ce *sur* numai 7. Şi *talpă* are 40 de derivate, deci un număr mare, care situează cuvîntul în seria termenilor cu

multe derivate, de felul lui *alb*, în timp ce raportul dintre numărul derivatelor şi cel a cuvîntului de bază este, după calculele lui D. Macrea (*Probleme de lingvistică română*, Bucureşti, 1961, p. 44), pentru elementele maghiare de abia 1,5/1. Merită să reţină atenţia prezenţa unor derivate în antroponimie atestate în secolul al XV-lea. La argumentele care privesc situaţia cuvîntului în română se adaugă situaţia neclară a presupusului etimon maghiar în limba maghiară însăşi. Într-un articol consacrat diverselor păreri cu privire la originea magh. *talp*, Zolnai Béla („Magyar Nyelv" LI, 1955, p. 100—102) arată că s-au propus numeroase soluţii, care pot fi grupate în trei ipoteze: fino-ugrică, germană şi latino-romanică. Opinii asemănătoare sînt formulate şi în dicţionarul etimologic al limbii maghiare (*A magyar nyelv története-etimologiai szótára* vol. III, Budapesta, 1976, s.v. *talp*). În timp ce în română deci cuvîntul poate fi explicat prin latină, limbă pe care cea dintîi o continuă, fără nici o dificultate de ordin fonetic sau semantic, în maghiară etimologia cuvîntului este nesigură, acesta neputînd fi explicat mulţumitor prin limba-bază. De aceea explicaţia din latină a rom. *talpă* este principial preferabilă.

Am prezentat mai pe larg cazul rom. *talpă* pentru că am atras în discuţie toate criteriile folosite în stabilirea unei etimologii. Un alt exemplu de cuvînt sigur moştenit din latină este *afin*, despre care s-a spus că ar proveni din lat. *daphne* (iar acesta din gr. δάφνη) — E. Herzog, RF I, 1927, p. 99—104, şi Cioranescu, DER 110, sau din lat. *acinus* (S. Puşcariu, DR VII, 1931—1933, p. 103—105, şi Scriban). Cuvîntul există în aromână (deci este exclus să fie un împrumut din maghiară, ucraineană sau dialectul săsesc, idiomuri în care există termenul) şi a fost înregistrat în Munţii Apuseni şi în varianta cu *r* (*afiră*), ceea ce este o probă sigură a latinităţii lui. Oricare din cele două etimologii latineşti prezintă dificultăţi formale—pentru eliminarea lor s-a apelat la contaminare (S. Puşcariu DR VII, 1931—1932, p. 105) — şi dificultăţi semantice, explicabile pe teren românesc. Aceste dificultăţi nu sînt atît de importante încît să acceptăm etimologia lui Cihac II, p. 475, care îl derivă din magh. *áfonya*. Cuvîntul maghiar este împrumutat din română (Bakos, *Román elem.*, p. 156, 249), aşa cum sînt şi cuvintele din ucraineană şi săsească.

Un cuvînt pentru care s-au propus mai multe etimologii, dintre care una latinească, este *lăpuş* „brusture". S. Puşcariu (DR III, 1923, p. 832), N. Drăganu (DR IV, 1924—1925, p. 1133), DA şi CADE cred că *lăpuş* este slav (bulg. *lapúh, lopúh*), iar G. Weigand (BA I, 1925, p. 19) şi TDRG văd în el un împrumut din magh. *lapú*. Per. Papahagi (*Notiţe etimologice*, Bucureşti, 1907, p. 128) şi REW 4903 îl explică din lat. *lappa* + *-uş*. Marius Sala a arătat (SCL XXXI,

1980, p. 621—624) că există toate motivele ca *lăpuș* să fie format pe teren românesc de la un termen dispărut, continuator al lat. *lappa* „brusture", cu sufixul *-uș(ă)*, întocmai ca alte cuvinte terminate în *-uș* (*auș* < lat. *avus* + *-uș*, *cătușă* < lat. *cattus* + *-ușă*, *căuș* < lat. *cavus* + *-uș*, *mătușă* < lat. *amita* + *-ușă*, *păpușă* < lat. *pappus* + *-ușă*, *părătuș* < lat. *palatum* + *-uș*). Sensurile lui *lăpuș* se referă la diverse plante cu frunze late, între care și „brusture", iar singurul sens al variantei *lapuc* (< lat. *lappa* + *-ucus*) este „brusture"; deci la nivel semantic există identitate între lat. *lappa* „brusture" și *lăpuș*, *lapuc*. Etimologia din latină nu întîmpină nici dificultăți fonetice, pentru că obiecția lui Al. Graur (BL V, 1937, p. 103) — după care explicația prin lat. *lappa* a lui *lapuc* nu este posibilă din cauza lui *a* conservat și netrecut la *ă* — poate fi evitată, dacă ne gîndim la posibilitatea ca această variantă să reprezinte fenomenul, normal în unele graiuri, de trecere a lui *ă* protonic la *a*. Păstrarea lat. *lappa* numai sub forma unor derivate nu este un fapt izolat în Romania. În italiană, *lappa* este termenul savant, iar forma curentă este *lappola*. Cf. și *lampazo* < lat. *lappaceus*, de asemenea forma cea mai frecventă în spaniolă. Numărul derivatelor romanice de la *lappa* este foarte mare. Atragem atenția asupra formelor galo-romanice *lapuc*, *lapük* „brusture" (FEW), care coincid și ca formație cu rom. *lăpuc*. Spre deosebire de *talpă*, discutat mai sus, *lăpuș* este bine reprezentat în dialectele sud-dunărene (arom. *lipuș*, megl. *lăpu(ș)*), ceea ce exclude posibilitatea unui împrumut din maghiară.

O situație mai complicată în cazul cuvintelor considerate de unii ca moștenite din latină și de alții ca formații pe teren românesc sau împrumuturi este cea în care nici unul dintre criteriile menționate pînă acum nu este pertinent. Un astfel de exemplu este *farmec*, *a fermeca*, discutat de Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 93). Explicațiile date acestor cuvinte diferă de la un dicționar la altul. Cele mai multe le consideră pe amîndouă moștenite din latină, din forme reconstruite: **pharmacum*, **pharmacare* (PEW 583, CDDE 551, 552, CADE, DLRM; CDDE 551 îl dă ca atestat pe *pharmacum*); același punct de vedere îl are DA, dar pentru *fermeca* admite și posibilitatea derivării în românește, TDRG și REW 6462 explică pe *farmec* prin greacă, iar pe *fermeca* ca moștenit din lat. **pharmacare* (TDRG) sau derivat românesc (REW 6462). Analizînd vocalismul verbului românesc, Al. Graur (SCL IX, 1958, p. 314) arată că lat. **pharmacare* trebuia să devină *fărmăca*. Existența formelor cu *e* este o dovadă că acest verb este format în română, cu atît mai mult cu cît **pharmacare* nu s-a păstrat în celelalte limbi romanice. Substantivul **pharmacum* a trebuit să ajungă la *farmăc*, cu pluralul *farmăce*, devenit *farmece*, și apoi s-a refăcut un singular *farmec* (așa cum se susține în CDDE 551).

În sfîrşit, există o serie de cuvinte care sînt moştenite din latină, dar au fost ulterior şi împrumutate din limbile romanice. Dintre acestea, unele nu prezintă nici o deosebire formală între forma moştenită şi cea împrumutată, distincţia dintre cele două cuvinte realizîndu-se pe plan semantic. Un astfel de caz este *tramă*. Cu sensul de „urzeală", „categorie inferioară de fibră textilă" provine din lat. *trama*, iar cu înţelesul figurat de „intrigă" este împrumutat din fr. *trame* (Ioana Anghel, CL XXVIII, 1983, p. 132–133), unde cuvîntul a evoluat la sensul de astăzi după secolul al XVI-lea. O situaţie similară prezintă rom. *luced*, cuvînt rar, discutat de V. Bogrea (DR IV, 1924–1925, p. 830), dublet popular al neologismului *lucid*. Termenul *luced* apare în *Ţiganiada* lui I. Budai-Deleanu în versul *Mai lucedă dă* [= decît] *steaua dă seară*. Proba moştenirii din latină o face V. Bogrea – prin derivatul *lucezit* „strălucitor", înregistrat într-un colind din Maramureş în versurile *Lucezit-o lucezit* / *Un lucer mîndru galbăn*. Deci alături de *limpede–limpezi*, *lînced–lîncezi*, *muced–mucezi*, *putred–putrezi*, a căror descendenţă latină directă nimeni nu o contestă, există şi în *luced–lucezi* un reflex normal şi autentic al lat. *lucidus*, al cărui dublet neologic este *lucid* < fr. *lucide*.

Din prezentarea problemelor celor patru categorii de cuvinte moştenite din latină rezultă că există un criteriu comun de verificare : comparaţia cu limbile romanice. În cazul cuvintelor panromanice cu excepţia românei, categorie analizată de I. Fischer (RRL IX, 1964, p. 595–602), folosirea acestui criteriu poate pune într-o lumină nouă originea unor cuvinte româneşti care, din motive variate, n-au fost considerate moştenite. Mioara Avram, în comunicarea amintită, citează exemple de cuvinte care la o analiză mai atentă a etimologiei pot fi considerate ca moştenite şi în română. În această situaţie sînt *zestre* < lat. *dexter*, *străin* < lat. *extraneus*, *piez* < lat. *pies* etc.

Am discutat pînă acum numai problema moştenirii din latină a unor cuvinte ca unităţi lexicale. Observaţii similare se pot face şi cu privire la sensul unor cuvinte de origine latină : în ce măsură sensurile acestor cuvinte sînt moştenite din latină sau sînt dezvoltări pe teren românesc. Şi de această dată criteriul fundamental este comparaţia cu limbile romanice, aşa cum a arătat Marius Sala (LR XXXIV, 1985, p. 246–248).

Cînd este vorba de un sens existent în latină şi în română, nimic nu ne împiedică să considerăm sensul românesc ca o continuare a sensului din latină. Iată de ce considerăm, împreună cu E. Coseriu (*Estudios*, p. 199), că sensul „a ruina, a distruge" al rom. *a pierde*, atestat în latină, nu este necesar să fie explicat, cum face Al. Graur (BL VI, 1938, p. 167), ca un calc după sl. *pagubiti*, care înseamnă în acelaşi timp „a pierde" şi „a distruge, a omorî". Nu există nici un

motiv pentru a presupune acest calc, deoarece româna coincide atît cu latina, cît și cu celelalte limbi romanice (it. *perdere* „mandare in rovina", fr. *perdre* „ruiner, causer une ruine", sp. *perder* „ocasionar a uno ruina o daño en la honra o en la hacienda"). Acest sens este vechi, fiind bine înrădăcinat în latină, astfel că s-ar putea nota doar că în română s-a păstrat mai fidel decît în celelalte limbi romanice. E. Coseriu (*loc. cit.*), care face aceste precizări, constată că în română *a pierde* înseamnă „a distruge, a ruina" numai în al doilea rînd, în timp ce verbul slav înseamnă în primul rînd „a distruge, a ruina". Fac excepție cazurile unor sensuri rare, atestate izolat în latină, cînd posibilitatea de a fi în prezența unui sens moștenit este mai mică, deși nu exclusă. Astfel, într-o inscripție latină din Pannonia : *hic quescunt duas matres, duas filias, numero tres facunt* CIL 3551 „aici odihnesc două mame, două fiice, la număr fac trei", apare sensul „a fi egal" al lui *a face* din terminologia matematică actuală, care este puțin probabil să se fi continuat din latină pînă în română. Situația aceasta își găsește o paralelă în cele spuse despre derivatul *tun* <*tuna*, al cărui corespondent (*tonus*) apare în latină o singură dată.

Pentru sensurile românești neatestate în latină distingem două categorii, în funcție de răspîndirea sensului respectiv în aria romanică : sensuri existente și în alte părți ale Romaniei și sensuri care apar numai în română. Prima categorie poate fi ilustrată prin cuvinte ca lat. *facies* cu sensul nou „parte principală a unui obiect sau a unui lucru și care, de obicei, se prezintă vederii", existent în română, italiană, retoromană, franceză, catalană, spaniolă, portugheză ; lat. *capra* „mașină de ridicat greutăți, macara, scripete" (română, italiană, franceză, occitană, spaniolă, portugheză) și „suport de lemn cu patru picioare pe care se taie lemnele cu ferăstrăul" (română, italiană, franceză, occitană, catalană, spaniolă — regional). Astfel de sensuri din română credem că trebuie explicate ca rezultatul unor evoluții romanice.

Cît privește sensurile dezvoltate în română care nu există în alte limbi romanice, compararea cu faptele romanice este posibilă totuși și necesară, din mai multe motive :

α) Există o serie de cuvinte ale căror corespondente din limbile romanice au sensuri foarte apropiate de cel existent numai în română, ca în cazul rom. *barbă* „vîrful trupiței la plug", care poate fi apropiat de sp. *barba* „vîrful ascuțit întors înapoi al săgeții", sau în cazul rom. *cățel* „instrument sau parte a unui instrument (coasă, ușă)", ale cărui corespondente denumesc în catalană și italiană instrumente asemănătoare.

β) Dezvoltarea semantică din română găsește sprijin în evoluția semantică a unor sinonime romanice. Astfel, pentru sensul

regional „a culege” al rom. *ajunge* (*ajunge-mi cîteva prune din pom*), discutat de S. Pușcariu (*Etudes*, p. 383), se pot găsi paralele în sp. *alcanzar* „a ajunge” și „a culege un lucru întinzînd mîna” și în it. *raggiungere* „arrivare a cogliere” (Coseriu, *Estudios*, p. 184); sensul lui *auzi!* „écoute!”, discutat de același S. Pușcariu (*loc. cit.*) există în sp. *¡oye!*, it. *senti!* (Coseriu, *Estudios*, p. 187); sensul dialectal „arătător la ceas” al lui *brîncă* < lat. *branca*, explicat de S. Pușcariu (*Etudes*, p. 396—397) prin comparație cu ceasul din turnul din Brașov, care are arătătoarele ca niște mîini, își găsește corespondentul în denumirile curente ale arătătoarelor de la ceas din sp. *las manecillas* (*del reloj*) și cat. *les manetes* (*del rellotge*) (Coseriu, *Estudios*, p. 188).

γ) Fără a avea valoarea explicativă a exemplelor precedente, compararea cu situația din restul Romaniei poate da unele indicații generale cu privire la structura semantică a unui cuvînt. Ne referim la faptul că unele cuvinte moștenite de limbile romanice au o pletoră semantică deosebită (*capra*, *facies*, *pilus* etc.), în timp ce altele (ca *vinum*, *formica* etc.) nu au dezvoltat sensuri noi. Apariția unui sens nou la un cuvînt moștenit din latină care are numeroase sensuri și în alte limbi romanice este mai puțin surprinzătoare decît apariția unui nou sens la un cuvînt cu puține sensuri în restul Romaniei.

În discuția precedentă nu am ținut seama de faptul dacă sensurile noi există sau nu în limbi neromanice învecinate cu limbile romanice. Urmează să vedem dacă comparația propusă mai sus rămîne valabilă și cînd sensul nou al unui cuvînt latin moștenit de română există și într-o limbă neromanică. În cazul cînd sensurile cuvintelor există și în alte limbi romanice, la fel ca în cazul derivatelor discutat înainte, opțiunea etimologică pentru o dezvoltare semantică romanică nu poate fi, în general, afectată de existența sensului și în limbi învecinate. Astfel, sensul de „religie” al lui *lege*, considerat de obicei un calc semantic sub influența sl. *zakonъ* (Șăineanu, *Încercare*, p. 77), există în sp. *ley* „religie, credință, fidelitate”, galic. *lei* „credință”, fr. *loi* „religie” (Cioranescu, DER 4770), ceea ce ne permite să considerăm acest sens o evoluție romanică. În sfîrșit, cînd avem a face cu sensuri neatestate în latină și existente numai în română, opțiunea pentru explicația internă sau pentru împrumut semantic nu trebuie să fie aceeași în toate cazurile. La cuvinte de felul lui *inimă* cu sensul de „stomac”, considerat calc semantic în română după veche slavă, noul sens coincide și cu sensul fr. *cœur* și gr. καρδία „parte superioară a stomacului”. În celelalte cazuri, fără nici un suport romanic evident, este necesară cunoașterea aprofundată a structurii semantice a cuvintelor romanice corespunzătoare (inclusiv a sensurilor din dialectele romanice).

Identificarea cuvintelor românești provenite din traco-dacă este o operație dificilă, datorită faptului că nu este cunoscută tracodaca; informațiile directe despre această limbă sînt foarte reduse (mai ales nume de persoane sau de locuri din inscripții și din izvoare narative) și transmise în transcrieri latinești și grecești. Absența aproape totală a unor informații directe a făcut ca cercetătorii acestui domeniu să apeleze la diverse procedee pentru a stabili fondul autohton lexical al limbii române (ne referim la lingviști, nu la cei ce consideră, la fel ca în epoca romantică a filologiei, că orice element de origine necunoscută este din limba traco-dacă). Aceste procedee se pot grupa în două categorii :

a) compararea românei cu albaneza ;

b) reconstrucția unor elemente traco-dace pe baza comparației cu o serie de limbi indo-europene vechi.

Compararea românei cu albaneza, practicată de Fr. Miklosich, G. Weigand, C. Treimer, Kr. Sandfeld, S. Pușcariu, Al. Rosetti, Gr. Brâncuș și alții, cu deosebiri de la un cercetător la altul, este un mijloc mai puțin nesigur pentru identificarea cuvintelor din substratul traco-dac al limbii române decît reconstrucția tipurilor indoeuropene.

Între diversele cuvinte comune românei și albanezei — aproximativ 80, la Brâncuș, *Voc.*, sînt 132 — trebuie să se distingă mai întîi cele cu aceeași formă și cu același sens în română și albaneză (*buză* : alb. *buzë*, *călbează* : *këlbazë*, *ciucă* : *çukë*) și care au fost explicate greșit uneori prin împrumut (Th. Capidan, DR II, 1922—1923, p. 445—487 : Sandfeld, *Ling. balk.*, p. 65—67). Nu există criterii pentru a determina dacă termenii de acest fel provin dintr-o limbă în alta (Rosetti, ILR, p. 240) și de aceea se poate presupune că provin în ambele din aceeași limbă vorbită odinioară în Peninsula Balcanică.

A doua grupă este constituită de cuvintele care se aseamănă în cele două limbi, fără ca forma și/sau sensul lor să fie identice. Ele nu pot fi împrumuturi. Diferitele deosebiri de formă dintre cuvintele albaneze și cele românești aparținînd ultimei grupe au fost sistematizate în tabele de corespondențe fonetice. Se constată că unui sunet albanez îi corespund uneori în română mai multe sunete, ca în cazul alb. *th*, căruia îi corespund *s* (*tharbët* : *sarbăd*), *ț* (*thark* : *țarc*), *č* (*thump* : *ciump*), *f* (*thërimë* : *fărîmă*), sau în cazul alb. *sh*, căruia îi corespund în română *ș* (*moshë* : *moș*), *s* (*shkrumb* : *scrum*), *č* (*shut* : *ciut*). Aceste corespondențe au rolul criteriului fonetic din etimologiile unor cuvinte care pornesc de la o formă atestată într-o limbă

dată. O listă completă a acestor corespondențe există la Rosetti, ILR, p. 244—255, și la Brâncuș, *Voc.*, p. 11—15. Este important de precizat că orice comparație de acest fel între română și albaneză trebuie făcută între formele vechi ale celor două limbi (româna comună și albaneza comună), și nu între stadiile contemporane ale celor două limbi (Brâncuș, *Voc.*, p. 15). O listă a cuvintelor comune românei și albanezei prezintă Brâncuș, *Voc.*, care le împarte în cuvinte autohtone sigure (89, p. 28—129) și probabile (43, p. 130—151). O analiză a listei la I. I. Russu, CL XXIX, 1984, p. 155—159.

Cealaltă metodă, practicată de A. Philippide, G. Pascu, Th. Capidan, G. Giuglea, I. I. Russu, G. Reichenkron, A. Vraciu, G. Ivănescu, care este de fapt o reconstrucție, se referă și la cuvintele moștenite în albaneză. S-au folosit mai multe feluri de comparații cu o serie de limbi indo-europene pentru a reconstrui, pornind de la română, cuvintele traco-dace care ar sta la baza unor cuvinte românești. Astfel s-au făcut comparații cu vechile limbi balcanice (macedoneana, ilira, vechea greacă), cu limbile baltice și armeana, cu oricare altă limbă indo-europeană veche sau modernă din care româna n-a putut împrumuta, direct sau indirect (în acest caz trebuie păstrate regulile de corespondență fonetică pe plan indo-european). Și pentru această categorie au fost identificate între 80 și 100 de cuvinte la fondul de elemente probabile din substrat (o listă a lor la Russu, *Elemente*), cu grade diferite de probabilitate. Și mai puțin sigură este metoda reconstrucției unor cuvinte traco-dace prin referire la rădăcini reconstruite și afixe indo-europene, nu la cuvinte atestate în diverse limbi indo-europene. Este evident că în acest caz cele două criterii fundamentale ale etimologiei (fonetic și semantic) nu se pot aplica cu aceleași rezultate ca în cazul comparației cu albaneza, fiindcă unul dintre cei doi membri, necesari în orice comparație, nu există. De aceea, refacerea unei forme traco-dace în aceste condiții este foarte dificilă și mai totdeauna nesigură (Al. Rosetti, SCL XXI, 1970, p. 513—515). Al. Rosetti (*op. cit.*, p. 514) a atras atenția asupra faptului că cei ce practică reconstrucția au încercat să găsească o origine autohtonă pentru cuvinte care primiseră înainte explicații satisfăcătoare prin latină (*arunca*, *codru*, *rînă*, *sat*) sau prin alte limbi. Sînt alese pentru a fi explicate prin această metodă — arată Al. Rosetti — cuvinte despre care se afirmă că sînt vechi, fără să se facă proba științifică. Și, ceea ce este mai important din punct de vedere metodologic, apropierile de acest tip fac abstracție de condițiile istorico-sociale care ne pot explica evoluția cuvîntului românesc.

La fel ca în capitolul consacrat cuvintelor latinești moștenite, distingem și în acesta diverse categorii, la fiecare intervenind criterii

diferite în stabilirea sau acceptarea etimologiei traco-dace :

a) cuvinte pentru care s-au propus numai etimologii traco-dace ;

b) cuvinte pentru care s-au propus fie o etimologie traco-dacă, fie o explicație prin împrumut din albaneză ;

c) cuvinte după unii cu etimologie traco-dacă, după alții moștenite din latină ;

d) cuvinte considerate de unii ca provenind din traco-dacă, de alții formații pe teren românesc ;

e) cuvinte cu etimologii diverse, dintre care una traco-dacă.

a) Cuvintele din prima categorie sînt puțin numeroase. Între ele sînt unele (*barză*, *bîlc*, *brad*, *buc*, *mal*, *viezure*) considerate ca autohtone pe baza comparației între română și albaneză, dar *bîlc*, *buc* nu sînt incluse în lista elementelor autohtone stabilită de Russu, *Elemente*. Pentru altele (*druete*, *mazăre*) unii cercetători au făcut dovada originii autohtone pe baza atestării lor în unele limbi vechi balcanice, în timp ce alții au folosit tot comparația dintre română și albaneză. În toate aceste cazuri se folosesc criteriul fonetic și cel semantic, precum și criteriul onomasiologic, care uneori este implicit (sînt cuvinte care aparțin terminologiei referitoare la om, la natură și la raportul dintre om și natură).

b) Printre cuvintele românești comune cu albaneza formează o categorie destul de importantă cele considerate de unii ca moștenite din limba care a fost stratul limbii albaneze și substratul limbii române, iar de alții ca împrumuturi albaneze în română. Așa cum am arătat mai sus, nu există un criteriu sigur pe baza căruia să se poată stabili totdeauna dacă astfel de cuvinte sînt împrumuturi sau sînt moștenite din limba de substrat. În unele cazuri particulare, S. Pușcariu, LR I, p. 264—265 a adus ca argument pentru statutul de împrumut al unui cuvînt fapte fonetice : *ghionoaie* și *ghiuj* ar fi împrumuturi pentru că au consoana *ǵ*, și nu *j*, ca în celelalte elemente de substrat (*jumătate* : *gjymës*), la fel *gogă* pentru că nu are *ó* diftongat, iar *noian* pentru că nu prezintă transformarea în *î* a lui *a* accentuat urmată de *n*, ca în elementele latinești moștenite și în celelalte elemente de substrat. Pentru a vedea cît de complicată este analiza acestor elemente, menționăm că din cele patru cuvinte discutate de S. Pușcariu și admise în fondul autohton de Al. Rosetti (ILR, p. 249—252) și de Gr. Brâncuș (*Voc.*, p. 79—81, 105—106, 141), trei (*ghiuj*, *gogă*, *noian*) nu apar la Russu, *Elemente*, iar cu privire la al patrulea, deși inclus în listă, se spune că „ar putea fi cazul unui împrumut din albaneză'' (Russu, *op. cit.*, p. 168). Pe de altă parte, coincidența formală și semantică a cuvintelor românești cu cele albaneze a fost considerată de unii ca o probă pentru explicația prin împrumut. Dacă avem *buză* — alb. *buzë*, *călbează*, *găl-*

bează — alb. *këlbazë*, *gëlbazë*, *cioc* — alb. *çok*, aceasta ar fi o probă că este vorba de un împrumut dintr-o limbă în alta, în timp ce cu formele mult diferite (*brîu* — alb. *bres*, *brez*; *curpen* — alb. *kulpër*, *kurpul* și *kurpën*; *mînz* — alb. *mës*) ar fi dovada unor cuvinte mai vechi, tratamentul diferit din cele două limbi fiind proba unor evoluții fonetice ulterioare din albaneză și română.

c) Cuvintele pentru care s-au propus un etimon traco-dac și unul latinesc au diferite grade de probabilitate de a aparține fondului autohton moștenit de română. Am arătat, în capitolul consacrat elementelor latinești, că un cuvînt ca *mură* „stomac de animal rumegător" are etimologie latină certă. Cît privește presupusul etimon din substrat pe care îl avem în vedere pornind de la un termen albanez, este important ca termenul albanez să fie din limba preromană pe care o continuă albaneza. Termenii albanezi a căror origine a fost explicată prin latină nu pot fi luați în considerare ca termeni de substrat ai limbii române. În cazul cuvintelor explicate prin latină sau traco-dacă criteriul semantico-onomasiologic și cel istorico-social nu sînt pertinente, deoarece domeniile bine reprezentate de termenii autohtoni — așa cum este, de exemplu, terminologia păstorească — sînt bine reprezentate și de elementele moștenite din latină.

Trecînd la discutarea unor exemple, începem cu cele pentru care etimonul termenului albanez este chiar cuvîntul latinesc care stă și la baza cuvîntului românesc considerat a fi moștenit din substrat. Originea autohtonă a unor astfel de termeni nu poate fi acceptată. Astfel, rom. *codru* < lat. **quodrum* <*quadrum* (CDDE 384; REW 6921; DA; Cioranescu, DER 2228; Densusianu, ILR I, p. 58; Rosetti, ILR, p. 103; I. I. Russu, CL XXIX, 1984, p. 158), considerat ca provenit din substrat de unii (Hasdeu, EMR II, p. 289, și Philippide, OR II, p. 708), este explicat în albaneză ca provenind din lat. *quadrus* (Brâncuș, *Voc.*, p. 136—137). Cioranescu, DER 2228, crede că alb. *kodrë* este chiar împrumut din româna comună. Într-o situație asemănătoare sînt și alți termeni, ca *sarică*, *cruța*, *fluture*, pentru care în română s-au propus, pe lîngă etimologia latină sau de substrat, și alte etimologii (vezi mai jos).

Există situații cînd, pe lîngă etimonul latin, cuvîntul albanez a fost explicat recent ca rezultatul unei evoluții interne. Astfel, pînă nu demult alb. *dërmoj* „a fărîma, a îmbucătăți, a distruge", cu care se compară rom. *dărîma* (Brâncuș, *Voc.*, p. 139—140), a fost explicat prin lat. **deramare*, termen latinesc care stă și la baza rom. *dărîma* (Cihac I, p. 226; TDRG; REW 2578; CADE; Scriban; Cioranescu, DER 2789; Graur, BL V, 1937, p. 95; Giuglea, LL I, 1940, p. 158). Dar în ultimul timp, corespondentul albanez este considerat derivat al substantivului *dromë* „fărîmă" (Brâncuș, *op. cit.*, p. 139). Tot

astfel, alb. *njegull(ë)*, care corespunde rom. *negură*, a fost explicat prin același cuvînt latin (*nebula*) care stă la baza termenului românesc, pînă cînd s-a dat o nouă explicație termenului albanez (considerat variantă a lui *mjegull* „ceață"). Și în aceste cazuri nu avem de ce să renunțăm la etimologia latină a termenului românesc, care este satisfăcătoare din punct de vedere fonetic și semantic ; în plus, termenii latinești în discuție au continuatori romanici (REW 2578, 5662).

Dintre cuvintele explicate prin traco-dacă sau prin latină și care sînt cu mai mare grad de probabilitate de origine autohtonă reținem pe rom. *sarbăd* „(mai ales despre lapte) acru, fad", care nu provine din lat. *exalbidus*, ca omonimul său *sarbăd* „palid" (PEW 1521), ci dintr-un cuvînt autohton care stă și la baza alb. *tharbët* cu același sens (Brâncuș, *Voc.*, p. 110–111). Cioranescu, DER 7651, este de părere că relația dintre *sarbăd* și alb. *tharpët* nu este clară.

Există o categorie pentru care nici etimologia traco-dacă, nici cea latinească nu este edificatoare, ambele prezentînd dificultăți de ordin fonetic și/sau semantic. Este, de exemplu, cazul lui *arichiță* „ceea ce rămîne din zer după ce se extrage urda", comparat cu alb. *ajkë*, *alkë* „smîntînă, caimac ; unsoarea lînei de pe oaie" (Brâncuș, *Voc.*, p. 132) sau explicat prin lat. *alica* „bob de orz sau de grîu" (Per. Papahagi) sau prin diminutivul *alicula* (> **ariche*) cu sufixul *-iță* (B. P. Hasdeu).

d) Categoria cuvintelor explicate prin substrat, dar care au și o explicație pe teren românesc este reprezentată de cuvinte care au primit, pe lîngă etimologia traco-dacă și cea românească, și alte soluții etimologice. Le prezentăm aici (v. și *arichiță* mai sus), deși ele ar putea fi tot atît de bine prezentate în categoria care urmează. Aparțin acestei categorii cuvinte de felul lui *căpușă*, derivat din *cap* + *-ușă* (Pascu, *Suf.*, p. 361 ; S. Pușcariu, DR II, 1922–1923, p. 592–594 ; REW 1668 ; Philippide, OR II, p. 703 ; Drăganu, *Românii*, p. 75 ; Scriban ; Cioranescu, DER 1396), care a fost comparat cu alb. *këpushë* (Th. Capidan, DR II, 1922–1923, p. 528 ; Rosetti, ILR, p. 247 ; Russu, *Elemente*, p. 146–147 ; Brâncuș, *Voc.*, p. 56–58). Nu interesează pentru discuția de față etimologia lui G. Giuglea (*Concordance linguistique entre le roumain et les parlers de la zone pyrénéenne*, Cluj, 1937, p. 3–6), care reconstruiește un postverbal latin **capa* al verbului *capere* „a agăța". Dintre celelalte două etimologii este preferabilă prima, conform căreia *căpușă* se explică din punct de vedere fonetic și chiar semantic în cadrul limbii române, în timp ce forma albaneză este explicată fie din sîrbocroată (Meyer : scr. *krpuša*, ap. Russu, *op. cit.*, p. 146), fie din verbul *kap* „a agăța, a prinde" + *-ushë*, așa cum precizează Brâncuș (*op. cit.*,

p. 57); această derivare prezintă dificultăți, fiindcă *-ushë* nu se atașează la teme verbale.

Alături de acest termen poate fi menționat *noian*, considerat derivat din *noiu* + *-an* (I. I. Russu, DR XI, 1948, p. 180, etimologie menționată și de Rosetti, ILR, p. 252); cuvîntul de bază a fost comparat cu alb. *ujë* „apă", *ujanë* „ocean" (TRDG; S. Pușcariu, DR III, 1924—1925, p. 387; idem, LR I, p. 265; Rosetti, ILR, p. 252) și explicat de Hasdeu (CB I, 1878, p. 295) dintr-un **oian*, cu aglutinarea lui *n* din construcții ca *un oian*. Gr. Brâncuș (*Voc.*, p. 105) arată că „nu se poate admite că rom. *noian* provine din alb. *ujanë*", acesta din urmă fiind o creație livrescă relativ recentă. Deși este dat la categoria cuvintelor autohtone sigure, Brâncuș (*op. cit*, p. 106) declară: „cu mai multă probabilitate se poate susține explicarea lui *noian* dintr-un *noi(u)* cu suf. *-an*", printre altele și pentru faptul, semnalat de S. Pușcariu, că *noian* are fonetismul *-án*, care exclude ideea unui cuvînt străvechi.

În cazul lui *abur* s-au propus etimologii latinești (*vapor*, **vapulus*, **albulus*; bibliografia la Cioranescu, DER 28), care prezintă dificultăți de ordin fonetic și, uneori, chiar semantic, și alta traco-dacă (comparație cu alb. *avull* „fum, abur", pentru care vezi Brâncuș, *Voc.*, p. 28—30), ultima, la rîndul ei, cu probleme de ordin fonetic și cu neclarificarea originii alb. *avull*. În aceste cazuri am putea considera că avem a face cu o etimologie nesigură, dacă n-ar exista și posibilitatea explicării lui pe teren românesc ca postverbal de la *aburi* < lat. pop. **abburire* sau **abbulire* (O. Densusianu, „Romania" XXV, 1896, p. 130—131), de la *abura* < lat. **abburare* (PEW 108; REW 15) sau de la *abura* < *boare* < gr. βορεάς (E. Petrovici, CL X, 1965, p. 257—258).

e) Ultima categorie, aceea a cuvintelor pentru care, pe lîngă etimologia traco-dacă, s-au propus și alte soluții etimologice, este cel mai bine reprezentată. Ilustrăm categoria numai cu unele dintre cuvintele pentru care s-au propus o origine traco-dacă, una latină și alte diverse surse. *Sarică* „haină țărănească lungă și mițoasă pe dinafară", cunoscut în aromână, a fost comparat cu alb. *sharkë* „idem"; atît alb. *sharkë*, cît și rom. *sarică* au fost explicate prin lat. **sarica* (Brâncuș, *Voc.*, p. 146). G. Rohlfs, a cărui părere o împărtășește Al. Rosetti (ILR, p. 213), explică termenul românesc prin ngr. σάρικα „haină de iarnă", iar E. Çabej (ap. Brâncuș, *loc. cit.*) crede că în română și greacă este vorba de un împrumut din albaneză. Credem că în acest caz explicarea prin latină se justifică însă prin răspîndirea romanică a lat. **sarica* < *serica* „mătase" (REW 7848), ca și prin satisfacerea criteriilor fonetic și semantic (după Corominas, DCELC s.v. *jerga*, în textele latine din secolul al VI-lea apare cu

sensul de „tunică, fustă"). De altfel, alb. *sharkë* a fost explicat el însuşi prin latină (vezi mai sus). Într-o situaţie asemănătoare sînt rom. *fluture* şi alb. *fluturë*, explicate ca formaţii de la cîte un verb (*flutura*, respectiv *fluturoj* „a zbura"), care provin de la acelaşi verb latinesc **fluctulare* (v. Brâncuş, *Voc.*, p. 140). De remarcat că atît pentru română, cît şi pentru albaneză s-a propus o origine onomatopeică, pentru care vezi Brâncuş, *loc. cit.* ; I. Fischer, în ILR II, p. 117, crede că e mai verosimil ca verbul să fie un derivat al lui *flutur(e)* < lat. **flutulus*.

Este interesant cazul adjectivului *mare*, explicat prin lat. *mas*, *maris* „bărbat", cu o evoluţie semantică descrisă de CDDE 1048 : ideea de „mărime" a fost asociată cu aceea de „virilitate", două noţiuni apropiate, mai întîi cînd a fost vorba de animale. Această explicaţie a fost acceptată de numeroşi cercetători, chiar dacă termenul latinesc nu are corespondenţi romanici (PEW 1027 ; CDDE 1048 ; TDRG ; CADE ; Cioranescu, DER, 5091 ; Puşcariu, *Études*, p. 478, nota. Fischer, *Lat. dun.*, p. 142, presupune că schimbarea de sens a cuvîntului latinesc s-a produs din cauza asemănării cu un cuvînt autohton). Tot din latină, şi anume de la substantivul *mare* „mer", este considerat de L. Spitzer (MRIW I, 1914, p. 294) şi de G. Bonfante (în „Bolletino dell'Istituto di Lingue Estere", Genova, V, 1957, p. 3—9). Cuvîntul românesc a fost apropiat, de alţi cercetători, de o formă dialectală albaneză, *malle*, a alb. *madhe*, adjectiv feminin „mare", de la o formă refăcută veche albaneză **maze* (Brâncuş, *Voc.*, p. 93). Nu interesează celelalte etimologii (se trimite la celticul *mer* sau tracul *-maros*), care sînt fanteziste. Ilustrativ pentru dificultatea problemei este faptul că Al. Rosetti îl discută pe *mare* la elementele latine moştenite (ILR, p. 179), dar îl dă şi la elementele comune cu albaneza (ILR, p. 271), probabil datorită expresiilor comune românei şi albanezei în care apare : *mare lucru* etc. Este mai simplu de explicat schimbarea semantică dacă acceptăm oricare dintre etimoanele latineşti ; problemele de ordin fonetic şi semantic care se pun dacă acceptăm etimologia traco-dacă nu pot fi soluţionate. De remarcat că în cazul lat. *mare* „mer" evoluţia semantică din română se explică prin sensul „mare cantitate", existent şi în alte limbi romanice. Adjectivul *mare* nu apare între elementele de substrat date de Russu, *Elemente*.

Cuvinte de origine slavă

Împrumuturile slave ale limbii române nu constituie o masă nediferenţiată, ci pot fi grupate în funcţie de două criterii : limbile din care provin şi epoca în care au pătruns. Există cele mai vechi

împrumuturi slave, care provin din slava veche (numită și bulgara veche), și altele mai noi, din diverse limbi și dialecte moderne, fie pe cale orală (din bulgară, sîrbocroată, ucraineană, rusă), fie pe cale scrisă, cărturărească (din slavona mediobulgară, precum și din cea sîrbocroată sau ruso-ucraineană, din polonă și din rusa modernă).

Ca și în cazul capitolelor precedente, și în acesta distingem diverse categorii, în funcție de explicațiile date pînă în prezent:

a) cuvinte pentru care s-au propus diverse etimoane slave moderne;

b) cuvinte considerate ca împrumuturi fie din slava veche, fie din slavonă;

c) cuvinte explicate de unii prin împrumuturi din limbile slave, iar de alții ca formate pe teren românesc;

d) cuvinte care după unii provin din limbile slave, dar pentru care s-au propus și etimoane din alte limbi.

a) Pentru a se preciza care este limba slavă din care a putut să fie împrumutat un cuvînt considerat unanim slav se operează cu diverse criterii. Pentru început discutăm termenii care au aceeași formă și același înțeles în limbile slave din care se presupune că provin. În astfel de cazuri criteriul de bază pentru stabilirea etimologiei corecte este cel al răspîndirii geografice. Cuvintele răspîndite în întreaga arie a dacoromânei sau în cea mai mare parte a ei (adesea ele se găsesc în aceeași formă și în dialectele aromân, meglenoromân și istroromân), de felul lui *babă*, *lopată*, sînt cuvinte vechi slave sau vechi bulgare (Mihăilă, *Studii*, p. 10). De aceea, într-un caz ca cel al verbului *năclăi*, cuvînt popular și foarte răspîndit, etimonul este v. sl. *naklejvam* „coller, entoiler, encoller" (DLR, s.v.; Coseriu, *Estudios*, p. 199) și nu trebuie să se invoce rus. *nakleit'* „a lipi" (DLRM, CADE și Cioranescu, DER 5557, trimit la ambele cuvinte). Răspîndirea geografică în sudul teritoriului dacoromân este un indiciu că avem a face cu un termen care provine din bulgară sau din sîrbocroată, iar existența unui cuvînt slav în nordul aceluiași teritoriu poate fi o probă pentru originea ucraineană, rusă sau polonă.

Criteriul geografic poate ajuta la separarea cuvintelor slavobulgare de cele sîrbocroate, ultimele fiind răspîndite în Banat și, parțial, în vestul Olteniei, sudul Crișanei și sud-vestul Transilvaniei. Termenul *paviț* cu sensul de „viță de vie" poate fi explicat la fel de bine prin scr. *paviț*, ca și prin bulg. *pavit*, atît din punct de vedere fonetic, cît și semantic (transformarea în *ț* a lui *t* final se explică prin influența lui *viță*, la care se trimite și în DLR). Răspîndirea geografică a cuvîntului (sud-vestul Olteniei) l-a determinat pe Andrei Avram (LR XXI, 1972, p. 424) să opteze pentru etimologia sîrbocroată. Același criteriu geografic ne permite să considerăm, împreună cu

G. Mihăilă (*Studii*, p. 87), că *mătrăși*, *motroși*, *potroși* sînt de origine bulgară (*potroša* „a frînge, a rupe, a cheltui (bani)") pentru că aceste cuvinte sînt răspîndite numai în Oltenia, Transilvania și Moldova; ele nu pot fi considerate împrumuturi din scr. *potròšiti* „a cheltui, a consuma" (DLRM; DLR; Scriban) nefiind înregistrate în Banat, cum ar fi fost de așteptat dacă limba-sursă ar fi fost sîrbocroata.

Există cazuri cînd nu se poate face distincția între originea bulgară sau sîrbocroată a unor termeni din română datorită faptului că ei nu prezintă nici o particularitate fonetică sau semantică specific bulgărească sau sîrbocroată și sînt răspîndiți atît în aria în care sînt de obicei termenii bulgari, cît și în aria unde există de obicei termeni sîrbocroați. În astfel de cazuri, ca, de exemplu pentru *cocină* „coteț de porci" (Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 84) sau *cîrstaș* „grămadă făcută pe cîmp, de obicei, din 13 snopi", ultimul discutat de G. Mihăilă (LR XXXIV, 1985, p. 220), se poate admite o dublă origine: în aria din sudul țării termenii amintiți pot avea origine bulgară, iar în cea de vest să fie un împrumut din sîrbocroată. Tot așa, termenul *cupă* „grămadă de struguri" în Moldova poate proveni din ucr. *kupa* „grămadă", iar în Banat din scr. *kupa* „grămadă", cum precizează C. Reguș (LR XVII, 1968, p. 516). Același lucru se poate spune cu privire la termenul *plav* „plaur", care circulă în Dobrogea și care poate veni atît din ucraineană, cît și din rusă (V. Nestorescu, LR XVIII, 1969, p. 268). Absența unor informații cu privire la răspîndirea cuvîntului ne împiedică să stabilim o etimologie sigură: în cazul lui *sapă* „crupă (la cai sau, mai rar, la alte animale)", nu putem ști dacă termenul provine din bulg. *sapa* sau din scr. *sápa*, amîndouă cuvintele cu sensul din română (V. Nestorescu, LR XVIII, 1969, p. 268).

Criteriul geografic este fundamental și pentru cuvintele românești a căror rădăcină este slavă, dar care nu sînt atestate, cu forma din română sau cu o formă asemănătoare, în nici o limbă slavă. Asupra lor a atras atenția G. Mihăilă (*Studii*, p. 73–74), care, folosind criteriul răspîndirii geografice, consideră că avem a face cu împrumuturi vechi slave ale limbii române, întrucît cuvintele în cauză sînt răspîndite pe tot teritoriul dacoromân. În această situație este *mlaștină*, mai răspîndit decît *mlacă* „loc băltos, mocirlă", înregistrat în sudul țării și împrumutat din bulg. *mlaká*; în bulgară există o serie de derivate (*mlakáva*, *mlaklíva* etc.), dar nici unul nu este identic cu forma românească. Rom. *mlaștină* presupune o formă slavă **mlaktina*, care trebuie să fi dat în dialectele slavo-bulgare **mlaština*. Dat fiind că este răspîndit pe tot teritoriul dacoromân, *mocirlă*, a cărui rădăcină a fost recunoscută de toți etimologii care s-au ocupat de elementele slave ale limbii române (v. Cioranescu,

DER 5378), nu poate fi considerat de origine poloneză, așa cum credea O. Densusianu (ILR I, p. 246); cuvîntului trebuie să i se atribuie origine slavo-bulgară (Mihăilă, *Studii*, p. 74—75). În acest ultim caz se poate invoca și criteriul statutului cuvîntului în limba română, și anume faptul că este un cuvînt popular, ceea ce nu se întîmplă de obicei cu cuvintele de origine poloneză.

Există o serie de cuvinte ce au curs în limbile slave răsăritene, apusene sau în sîrbocroată și slovenă, dar a căror răspîndire geografică și ale căror trăsături fonetice ne determină să le considerăm în română ca împrumuturi vechi slavo-bulgare, așa cum precizează G. Mihăilă (*Studii*, p. 71—73). De exemplu, *pernă* (în Transilvania și Moldova *perină*) are o răspîndire generală în română, ceea ce este o probă că avem a face cu un termen vechi slavo-bulgar, deși varianta *perină* corespunde exact scr. *pèrina*, ucr. *perýna*, rus. *perina* și deși bulgara nu păstrează astăzi decît o formă diminutivală *pernica* „pernă". În aceeași situație este *pleată* (care corespunde scr. *pléta* „cosiță", „gard", „cusătură"), răspîndit în Transilvania, fără regiunile apusene (ALR I, v. I, h. 14), dar neînregistrat în Banat, ceea ce arată că foarte probabil nu este un împrumut din sîrbocroată, ci un termen slavo-bulgar; în bulgară există și de această dată numai forme cu sufix (*pletka* „cosiță, pleată", *pletica*).

Tratamentul sunetelor vechi slave care indică originea bulgărească (eventual veche sau mediobulgară) a cuvintelor avînd aceste sunete a fost sistematizat de Rosetti, ILR, p. 304—317, E. Petrovici, LR IX, 1960, p. 82, și Mihăilă, *Studii*, p. 27, 77—78.

Există, pe de altă parte, o serie de fenomene fonetice care caracterizează limba ucraineană, astfel că prezența unei particularități care reflectă un astfel de fenomen este un indiciu sigur al originii ucrainene a cuvîntului. Lui *g* inițial din cuvinte sud-slave îi corespunde *h* în regiunile cu influență ucraineană (cf. Petrovici, *Studii*, p. 297). Deci varianta *hreabăn* a lui *greabăn* <v. sl. *grebenъ* indică o origine ucraineană (ucr. *hrebinъ*), la fel ca *horodiște* (ucr. *horodište*), față de *grădiște* <v. sl. *gradište*. Ultimul exemplu prezintă și un alt fenomen tipic pentru ucraineană, și anume polnoglasia (grupul *oro* și *olo* față de grupurile sud-slave *ra*, *la*: *holo(a)tă* (<ucr. *holata*), față de *gloată* <v. sl. *glota*.

Pe lîngă cuvintele care prezintă una sau mai multe dintre particularitățile menționate mai sus, există altele cărora nu le poate fi aplicat criteriul fonetic, neprezentînd nici un fenomen caracteristic pentru o anumită limbă slavă: *babă*, *lopată*, *rană*.

Criteriul fonetic combinat cu cel geografic poate ajuta la stabilirea originii unor dublete etimologice. E. Petrovici (DR X_1, 1941, p. 35—36) a arătat că *tigvă*, cu varianta *tidvă*, *tivdă*, *tivgă*, răspîndit

în Muntenia, Moldova și Bucovina, provine din bulg. *tikva*, în timp ce *ticfă*, înregistrat în Banat, este un împrumut din scr. *tikva*, care într-un grai sîrbesc din Banat a cunoscut asimilarea *kv* > *kf*.

Și criteriul semantic poate servi la precizarea originii unor termeni românești, mai ales cînd este vorba de cuvinte sud-slave (mai exact slavo-bulgare). De exemplu, numai bulg. *griža* are sensurile „grijă, îngrijire", „neliniște, teamă", pe care le are și termenul românesc *grijă*, ceea ce ne determină să-l considerăm pe acesta împrumut mai vechi din bulgară, și nu din altă limbă slavă. O remarcă asemănătoare se poate face cu privire la *zăpadă*, care prezintă o situație mai complicată, datorită faptului că în limbile slave nu există un cuvînt corespunzător celui românesc. Trebuie să se pornească, așa cum precizează G. Mihăilă (*Împrumuturi*, p. 239–240), de la un verb slav *za-pasti*, *za-padati* care s-a transmis românei (*a zăpădi* „a acoperi cu zăpadă, a troieni"). De la *a zăpădi* s-a format un substantiv *zăpadă*, după cum de la *a trudi*, *a pofti* s-au format substantive ca *trudă*, *poftă*. De altfel, *zăpadă* este răspîndit numai în sudul țării, așa cum rezultă din harta analizată de Pușcariu, LR I, p. 214.

Criteriului geografic i se pot asocia și alte criterii, nu numai cel fonetic și/sau cel semantic. Astfel, la cuvintele răspîndite în partea orientală și de nord a teritoriului daco-român care provin dintr-o limbă slavă răsăriteană (ucraineană sau, mai rar, rusă) sau din polonă, un argument în favoarea originii ucrainene îl poate constitui prezența cuvîntului în graiurile ucrainene (învecinate cu graiurile românești), cu un fonetism și un semantism identice sau foarte asemănătoare cu cele din română, precum și existența termenului în graiurile maghiare din Transilvania. G. Mihăilă (*Studii*, p. 102) menționează cazul rom. *nototă* „brădișor, cornișor (de munte)", răspîndit în Maramureș și în partea de nord-est a Transilvaniei, care nu are la origine pol. *nietota* (Cihac II, p. 217 ; TDRG), ci provine din graiurile ucrainene, unde cuvîntul are forma *nitota* și același sens ca în română.

Un criteriu important în opțiunea pentru una sau alta dintre etimologiile slave este statutul funcțional, poziția cuvîntului în limba slavă presupusă a sta la baza termenului românesc. Atragem atenția asupra unor etimoane ale unor cuvinte românești care nu se găsesc decît în variante dialectale ale unor limbi slave; absența lor din dicționarele curente ale limbilor respective nu elimină posibilitatea unei explicații prin variantele dialectale menționate. Problema este asemănătoare cu cea a cuvintelor latinești care există numai în variantele dialectale romanice insuficient cunoscute și a căror cunoaștere poate arunca o lumină nouă asupra unor fapte românești păstrate din latină și nesprijinite suficient de alte fapte romanice. Este clar

însă că atît faptele dialectale slave, cît și cele romanice trebuie să se explice prin criterii interne ale limbilor respective, adică să continue sau să dezvolte fapte vechi slave sau latinești : formele împrumutate din alte limbi de dialectele respective nu pot fi luate în considerație (vezi cele spuse la c) și d) în acest capitol). Numeroase etimologii ale unor cuvinte care au corespondente în graiurile bulgare din țara vecină și de la noi dă G. Mihăilă (*Studii*, p. 61—79) ; etimologii ale unor cuvinte care au corespondente în graiurile ucrainene se află în diversele articole semnate de I. Robciuc. Între exemplele discutate de G. Mihăilă sînt unele care reprezintă cuvinte pierdute din bulgară și păstrate în română ; acestea se aseamănă, pînă la un anumit punct, cu cuvintele neatestate din latină transmise românei și limbilor romanice. Exemplul clasic dat de G. Mihăilă (*Studii*, p. 21, 70) este *scovardă* „un fel de plăcintă" < sl. **skovorda*, **skovarda*.

Am discutat despre alegerea pe care trebuie să o facem între diversele origini slave posibile atunci cînd este vorba de un cuvînt ca o unitate. Criteriul geografic este la fel de important și cînd este vorba de sensurile unui cuvînt. Sensul „a grăbi" al lui *a păzi*, înregistrat în Maramureș, trebuie explicat printr-o influență ucraineană, deși sensul respectiv există nu numai în ucraineană, ci și în bulgară.

b) Distincția între elementele slavone și cuvintele vechi slave intrate pe cale populară este mai greu de făcut din lipsa unor criterii riguroase. De altfel, dicționarele românești nu fac totdeauna o deosebire clară între cele două categorii de cuvinte de origine veche slavă, populare și de origine cultă (slavone), ambele fiind tratate ca „vechi slave" (v. sl.). Abia *Dicționarul limbii române*, începînd de la fascicula a 7-a a volumului al VI-lea (litera *M*), face sistematic, pe urmele indicațiilor lui B. P. Hasdeu și E. Petrovici, distincția între cele două categorii de cuvinte (Mihăilă, *Studii*, p. 135, nota 1).

În stabilirea originii slavone a unui termen s-au propus diferite criterii, dintre care mai importante sînt apartenența cuvîntului la o anumită clasă onomasiologică și criteriul fonetic (Mihăilă, *Studii*, p. 125). Sînt considerate slavonisme cuvintele care fac parte din terminologia religioasă (*pravoslavie*, *gheenă*, *pristol* etc.), din terminologia administrativă (*vornic*, *stolnic*, *pravilă*, *zapis* etc.) sau din terminologia culturală (*bucoavnă*, *sbornic* etc.). Dacă multe dintre aceste slavonisme au aparținut terminologiilor menționate și au caracterizat limba română veche, există altele care au pătruns și în vorbirea populară (*rai*, *iad*, *duh*, *sfînt*), unde au căpătat uneori și noi sensuri. Cîteodată slavonismele au rămas în expresii, ca *nici o cirtă* „nici o iotă, nimic" sau *într-o cirtă* „într-o clipă, imediat", unde *cirtă* provine din slavon. *črъta* „accent, semn deasupra unui cuvînt" (Pușcariu, LR I, p. 296). Rezultă că nu este suficient crite-

riul onomasiologic pentru precizarea originii slavone a unui termen. De remarcat, în plus, că există și termeni ca verbul *a hrăni*, la care sensul „a păzi", folosit în textele vechi românești, traduceri după originalul slavon, corespunde slavon. *chraniti* „a păzi", în timp ce sensul „a nutri", cel mai frecvent astăzi, este împrumutat pe cale populară (Pușcariu, LR I, p. 296—297).

Nici criteriul fonetic nu este totdeauna suficient pentru a preciza originea slavonă a unui termen, deoarece el funcționează numai pentru un număr redus de cazuri. Se știe că, dacă un termen vechi slav păstrează un *h* la finala cuvîntului, el este slavon, spre deosebire de termenii populari, care l-au prefăcut pe *h* în *f*. Sînt deci slavone cuvinte ca *duh*, *văzduh*, dar sînt de origine slavă veche transmise pe cale populară cuvinte ca *năduf*, *praf*, *vîrf*, *vătaf*, *puf*, *vraf*, *zăduf*. Un alt tratament diferențiator între cele două categorii de cuvinte îl constituie aspectul fonetic al unor cuvinte românești care prezintă trăsături datorate cu siguranță pronunțării literare, artificiale, a slavonei (fonetismul cunoscut sub numele de vocalizarea ierurilor în poziție neintensă din slavonă), în opoziție cu tratamentul popular al acelorași termeni împrumutați din slava veche pe cale neliterară : *săvîrși*, *sobor* sînt slavonisme, în timp ce *sfîrși*, *sbor* (*zbor*) „adunare" sînt aceleași cuvinte transmise pe cale populară (Mihăilă, *Studii*, p. 125). Sînt de origine slavonă și cuvintele care prezintă un fonetism (grupul inițial format dintr-o velară și nazală) ce contravine foneticii graiurilor populare. E. Petrovici (DR X_2, 1943, p. 348—350) a arătat că termeni cu *cn* inițial (*cneaz*, *cnezie*, *cnezat*) sînt slavonisme frecvente în textele vechi românești influențate de slavonă. La fenomenele menționate poate fi adăugat și cazul sufixelor *-anie* și *-enie*, care, sub această formă, sînt slavonisme, așa cum a demonstrat E. Petrovici („Balcania" I, 1938, p. 83—87). Sînt deci slavonisme cuvinte ca *citanie*, *cazanie*, *dihanie*, *blagoveștenie*, *vedenie*, *spăsenie*, spre deosebire de *claie* <v. sl. *kladnja*, *copaie* <v. sl. *kopanja*, în care sufixul nici nu este analizabil în română. Cele două sufixe au fost detașate în română și s-au aplicat și la teme românești, astfel că *petrecanie*, *împărtășanie* sînt cuvinte formate pe teren românesc, și nu trebuie interpretate ca slavonisme.

Și criteriul geografic poate fi folosit pentru delimitarea slavonismelor de cuvintele vechi slave, populare, dar numai într-o oarecare măsură și indirect. Prezența unui cuvînt vechi slav în dialectul aromân este o dovadă sigură a originii populare a termenului respectiv și, invers, absența unui termen vechi slav din aromână poate fi un indiciu că este posibil să fie un slavonism în dacoromână, datorită faptului că limba liturgică la aromâni a fost greaca, și nu slavona. Astfel *sfînt* și *a citi* sînt slavonisme, pentru că ele nu există în aro-

mână, lor corespunzîndu-le *ayiu*, respectiv *ǵuvăescu*, amîndouă cuvinte de origine greacă (pentru „a citi" aromâna are și *aleg* < lat. *legere*). Și acest criteriu trebuie aplicat cu prudență, fiindcă există termeni ca *icoană*, care există atît în dacoromână, unde este slavonism, cît și în aromână, unde este împrumutat din greacă (din greacă îl are și vechea slavă). Deci existența aceluiași termen și în aromână nu este totdeauna un indiciu contra originii slavone a termenului din dacoromână.

Mai pot fi folosite și alte criterii auxiliare pentru stabilirea originii slavone a unui cuvînt românesc. Unul dintre acestea este comparația cu situația din alte limbi slave, mai exact din rusă, care ne permite într-o oarecare măsură să detectăm cuvintele slavone din română. E. Petrovici a demonstrat că sufixele *-anie*, *-enie* sînt de origine slavonă (deci culte) și în rusă.

Fără a avea valoare la fel de probantă cum au criteriile prezentate mai sus, poate fi adusă în discuție și comparația cu situația din celelalte limbi romanice. În general, se constată că dacă unor cuvinte de origine slavă din română le corespund în limbile romanice occidentale cuvinte latinești savante avem a face în română cu slavonisme, deci cu cuvinte pătrunse pe cale savantă.

c) În cazul derivatelor de la teme slave cu sufixe sau prefixe slave și care există atît în română, cît și în limbile slave opțiunea poate fi făcută folosindu-se criteriul răspîndirii geografice, la fel ca în cazul categoriei precedente. Dacă un derivat presupus că ar fi împrumutat din ucraineană este răspîndit în Banat sau Oltenia, unde influența ucraineană nu s-a manifestat, îl putem considera cu mai multă probabilitate o formație pe teren românesc. Astfel *lainic* „vagabond", pe care unii îl consideră derivat de la ucr. *lan* „vagabond, leneș" (DA), este mai degrabă un derivat de la *laie* „ceată de țigani" (Scriban ; Iorgu Iordan, BIFR IX, 1942, p. 147) ; în favoarea ultimei explicații pledează răspîndirea lui în Oltenia. La polul opus este *pîndar*, cuvînt existent nu numai în dacoromână, ci și în aromână și în meglenoromână, precum și în albaneză, care are foarte multe șanse să fie împrumut (v. sl. *pǫdarь*), cu atît mai mult cu cît în aromână nu există baza (*pîndi*) de la care să fi fost derivat. Este mai greu de presupus ca în toate cele trei dialecte termenul să fi fost derivat independent, chiar dacă am presupune că și aromâna ar fi avut verbul *a pîndi*. Situația lui *pîndar* seamănă cu aceea a termenilor de tipul *fecior*, *mioară*, de origine latină, pentru care am invocat de asemenea dialectele sud-dunărene.

Între aceste două situații extreme există numeroase cazuri în care probabilitatea de a avea a face cu un derivat pe teren românesc sau cu un împrumut diferă de la caz la caz, mai ales dacă forma și/

sau sensul derivatului în limba presupusă de origine și în română nu sînt identice. Astfel, *ceasornicar*, presupus de Pascu, *Suf.*, p. 91, ca venind din bulgară (*časovnikar*), are puține șanse să fi fost împrumutat, pentru că însuși termenul de bază, *ceasornic*, nu este considerat ca luat din bulgară : Cihac II, p. 47, și DA îl explică prin rus. *časovnik*, modificat sub influența lui *ornic*, iar S. Pușcariu (DR VIII, 1934–1935, p. 111) susține că este format pe teren românesc prin contaminarea dintre *ceas* și *ornic* ; numai Th. Hristea (*Probl. etim.*, p. 31–32) îl crede din bulg. *časovnik*, modificat sub influența lui *oră*. Deci în *ceasornicar* avem a face foarte probabil cu un derivat românesc, mai ales dacă ținem seama și de condițiile istorico-sociale în care s-a dezvoltat meseria de ceasornicar la noi. Din seria cuvintelor care pot fi considerate cu un mai mare grad de probabilitate ca derivate pe teren românesc face parte și *pomană*, considerat împrumut din v. sl. *poměnъ* (Cihac, II, p. 275 ; Cioranescu DER 6629), dar care este foarte probabil un postverbal de la *pomeni* (Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 146 ; Graur, *Alte etim.*, p. 70), la fel ca în multe alte cazuri : *dojană* < *dojeni*, *goană* <*goni* etc. Ipoteza derivării pe teren românesc are confirmarea, după Al. Graur (*loc. cit.*), în faptul că *pomană* a fost împrumutat din română în bulgară, sîrbocroată, ucraineană (*pomana*).

Rezultă din cele spuse pînă aici că este necesară o deosebită prudență în aprecierea situațiilor de felul celor semnalate. Această prudență este necesară cu atît mai mult, cu cît în cazul unui derivat de felul lui *jabrac* „om de nimic, ticălos", considerat de DA și DLRM ca derivat cu sufixul *-ac* de la *jabră*, variantă a lui *javră*, iar de I. Robciuc (LR XVIII, 1969, p. 87) împrumut din ucraineană, lucrurile sînt mai complicate, existînd argumente în favoarea sau împotriva fiecăreia dintre cele două soluții. Astfel, pentru formarea pe teren românesc trebuie să se țină seamă că varianta *jabră* este înregistrată numai cu sensul „cal bătrîn" în cîteva localități din nord-estul teritoriului dacoromân (S. Pop, DR VII, 1931–1933, p. 206), nu în apropierea județului Suceava, unde a fost notat termenul *jabrac*. Explicația prin împrumut din ucraineană, propusă de I. Robciuc, are împotriva ei faptul că termenul *žebrak* a fost înregistrat cu sensul din română numai în graiuri ucrainene din nordul Moldovei aflate în contact cu graiuri moldovenești (în ucraineana literară cuvîntul are numai sensul de „cerșetor", „pomanagiu") și, în al doilea rînd, că prezintă fonetismul *e* pentru *a*. În orice caz, criteriul ariei de răspîndire a cuvîntului nu este, așa cum crede I. Robciuc, un argument contra unei explicații pe teren românesc ; el poate fi un indiciu pentru luarea în considerare și a originii ucrainene a lui *jabrac*. Comparînd argumentele în favoarea sau împotriva celor două soluții, considerăm

că cele pentru originea românească sînt suficiente ca să nu se renunțe la etimologia din DA și DLRM, cu atît mai mult cu cît însăși proveniența în ucraineană a termenului de bază este pusă sub semnul îndoielii de Candrea, *Elemente*, p. 405, și DA : „dacă cumva în ruteneşte cuvîntul nu-i împrumutat de la noi".

O situație similară prezintă *șmirac* „om neglijent, care nu-și păzește hainele de murdărie", „derbedeu, pușlama", înregistrat în partea de vest a fostului județ Rădăuți. I. Popescu (LR XX, 1971, p. 341) consideră că este un derivat cu sufixul *-ac* de la *șmir* „unsoare pentru căruță", cuvînt răspîndit în Bucovina și nordul Moldovei și care provine din germ. *Schmiere*. DLR s.v. îl consideră, la fel ca I. Lobiuc (LR XXII, 1973, p. 500—501), un împrumut din ucr. *šmirak* „persoană care vinde unsoare pentru căruță". Nici una dintre cele două soluții nu rămîne fără semne de întrebare în legătură cu semantismul cuvîntului : derivării în română pare a i se opune faptul că în această limbă nu au fost înregistrate sensurile presupuse a fi inițiale : „persoană care unge roțile carului" sau „persoană care vinde șmir, dohot", care există în ucraineana dialectală ; cealaltă explicație nu concordă cu constatarea că sensul de „persoană murdară" al derivatului românesc se regăsește în ucraineană numai în graiurile ce sînt în contact cu limba română. De această dată în opțiunea pentru una dintre cele două soluții ar putea fi invocat un alt criteriu, menționat și de I. Lobiuc, și anume poziția sufixului *-ac* în limba română, care formează mai rar substantive nume de agent (v. și Finuța Asan, SMFC VI, 1972, p. 45). Problema rămîne deschisă, cu atît mai mult cu cît chiar DLR, care propune un etimon ucrainean pentru derivatul *șmirac*, dă un etimon german pentru cuvîntul bază (*șmir*), răspîndit în aceeași arie, deși în ucraineană există și termenul *șmir*, fără să fi fost luat vreodată în discuție pentru originea rom. *șmir*.

Nu mai puțin complicate sînt lucrurile în cazul lui *duhlí* „a puți", *duhlit* „puturos", „cu miros greu, neplăcut", considerate de CADE și de Cioranescu, DER 3095, derivate pe teren românesc de la *duh*, cu sufixe expresive, explicație contestată recent (LR XXVIII, 1979, p. 595), pentru a se pune cuvîntul respectiv în legătură cu ucr. *dóhlyj* „fetid". Obiecțiile de natură semantică sau formală contra derivării pe teren românesc nu sînt decisive. Termenul în discuție există alături de alte cuvinte cu același sens ce pot fi considerate derivate de la *duh* (*duhlui*, *duhni*) și de alte derivate care înseamnă „miros greu", de felul lui *duhoare*, pus de CADE și de S. Pușcariu (DR VII, 1931—1933, p. 469) în legătură cu *putoare* < lat. *putor*. De altfel, sensul „miros" apare și în alte limbi slave, nu numai în ucraineană.

Situații similare există și în cazul derivării cu prefixe. Spre exemplificare prezentăm un caz cu prefixul *înă-*, care provine din

v. sl. *na-*. Cuvîntul *năsoci* „a merge greu, prin noroi, prin iarbă mare etc." este considerat de Florica Ficșinescu (SMFC VI, 1969, p. 10) ca derivat pe teren românesc cu prefixul *nă-* de la *sogi* „a frămînta aluatul", etimologie contestată pe bună dreptate de Andrei Avram (LR XXII, 1973, p. 194), care arată că este vorba de un împrumut din bulg. *nasoča se* „a se îndrepta, a merge spre ceva". Criteriul de bază în respingerea derivării pe teren românesc pe care își bazează argumentația Andrei Avram este cel al răspîndirii geografice, mai exact al răspîndirii geografice a derivatului și a cuvîntului-bază. Se observă că derivatul a fost înregistrat în Oltenia, în timp ce verbul *sogi* „a frămînta aluatul", de la care s-a presupus că ar fi fost derivat *năsogi*, este răspîndit numai în Năsăud, așa cum rezultă din harta ALR II, SN II, h. 1056, și din articolul lui S. Pop (DR VII, 1931–1933, p. 86–87) consacrat acestui cuvînt.

Din exemplele precedente pe baza cărora am insistat asupra importanței criteriului geografic a rezultat că un rol deosebit îl au și în aceste cazuri cele două criterii de bază, cel fonetic și cel semantic. Menționăm în cele ce urmează un cuvînt, *a isca* „a provoca subit, a apărea, a se manifesta subit", considerat împrumut din bulg. *iska mi se* „a dori" (CADE ; DA ; Cioranescu, DER 4506), care prin folosirea exclusivă a celor două criterii, fonetic și semantic, poate fi interpretat ca derivat în română de la *iască* (TDRG). M. Ferrand (CL XXII, 1977, p. 159–161) a arătat că proveniența cuvîntului din bulgară este contestabilă din punct de vedere semantic, iar din punct de vedere fonetic nu se poate explica varianta *iesca*, bine reprezentată și, se pare, mai veche decît *isca*. În plus, același autor observă că verbele în *-a* nu provin în română din slavă. De aceea, credem că explicația prin derivarea pe teren românesc (*iască* > **iesca* „a aprinde") este mai acceptabilă ; acestei explicații nu i se pot aduce obiecții de natură formală sau semantică.

d) În cazul cuvintelor pentru care s-a propus o etimologie slavă, dar și alte etimologii, criteriul de bază, alături de cel fonetic și semantic, este răspîndirea geografică. Termenul *buiede* „buruiană de leac", înregistrat în Banat și în sudul Olteniei, a fost explicat de Iorgu Iordan (BIFR I, 1934, p. 120–122) ca provenind din scr. *bujad* tocmai pornind de la răspîndirea geografică a termenului, împotriva soluției date de DA, care îl explica prin *buiagă* adj. substantivat din (*buruiană*) *buiacă*.

Răspîndirea geografică (Țara Hațegului, Banat și Mehedinți) este un element important pentru a considera că termenul *ariuș* „soi de mere timpurii" nu provine din magh. *erös* „tare, vînjos", cum susține DA. N. Drăganu (DR V, 1927–1930, p. 328–329) a propus

ca etimon scr. *jaruh* „de primăvară", etimon care corespunde mai bine și din punct de vedere semantic (merele timpurii sînt primăvăratice); evoluția formală este explicată de N. Drăganu (*loc. cit.*).

Același criteriu al răspîndirii geografice poate fi un argument pentru a distinge două cuvinte, dintre care unul slav, acolo unde se vorbea de un singur cuvînt. E. Petrovici (DR X_2, 1943, p. 347—348) a demonstrat că *mur* „temelie", înregistrat într-un singur punct din Maramureș pentru ALR (v. ALR II, v. I, h. 223, p.c. 353), nu este termenul latinesc *murus*, păstrat în aromână, și nici termenul latinesc folosit în literatură pînă în secolul al XIX-lea (P. Maior, I. Heliade-Rădulescu, Gh. Asachi, G. Barițiu, M. Eminescu), ci un împrumut din ucraineană (a fost înregistrat tot în ALR în punctul 366 — Brodina — localitate cu vorbitori de limbă ucraineană). Deși nu interesează în mod direct etimologia termenului regional românesc, precizăm că în ucraineană, la fel ca în alte limbi slave occidentale sau orientale (polonă, bielorusă, slovacă, sorabă), cuvîntul este luat din germană, care, la rîndul ei, l-a împrumutat din latină (*murus*).

Ținînd seama de diverse criterii (răspîndirea geografică, criteriul semantico-onomasiologic, statutul cuvîntului în limba din care se presupune că s-a împrumutat) se poate opta mai ușor pentru una sau alta dintre etimologii. E. Petrovici (DR X_1, 1941, p. 26—32) a demonstrat că termenul *cir* „terci (de mămăligă)" nu poate fi împrumutat din ucraineană, cum spun DA, TDRG, Scriban, pentru că aria cuvîntului nu se aseamănă cu ariile elementelor de origine ucraineană (ea amintește mai degrabă ariile unor cuvinte latinești ca *moare*, *curechi*, fiind aproape general dacoromân). În ucraineană există numai dialectal, în vecinătatea graiurilor românești, de la care ucraineana a împrumutat și alți termeni care țin de cultivarea porumbului și de prepararea mămăligii: *kukurudz*, *popušoja* „porumb", *prašuvaty* „a prăși", *balmus* „balmoș", *kuleša*, *mamaliga*, *malaj* „mălai", deci *cir* este în ucraineană un împrumut din română. Aceste fapte l-au determinat pe E. Petrovici să propună o altă etimologie, și anume v. gr. χυλός, care a intrat ca termen de bucătărie și de medicină în latina populară orientală și s-a păstrat, la fel ca alți termeni latinești, numai în anumite regiuni ale teritoriului dacoromân.

Prin aria de răspîndire și prin sens, cuvîntul *palhă*, „pală, cantitate de iarbă sau de păioase", răspîndit în Transilvania, Maramureș și nordul Moldovei, poate fi considerat ca provenind din ucr. *palha* „lespede". Probabil că sensul inițial al lui *palhă* a fost „cantitate de fîn în formă de lespede sau placă", așa cum presupune Andrei Avram (LR XXIV, 1975, p. 290—291), care arată că etimonul maghiar propus (*pálha*, Pașca, *Glosar*, p. 46, acceptat de Tamás, EW, s.v.

palhă[2]) este un cuvînt dialectal, răspîndit numai în graiurile maghiare din nord-vestul țării noastre. Dacă se pornește de la termenul ucrainean, se poate explica atît cuvîntul românesc, cît și cel maghiar (dacă termenul maghiar nu este chiar din română).

Criteriul fonetic și cel semantic au fost invocate pentru acceptarea etimologiei slave a cuvîntului *bodogăni*, stabilită de V. Bogrea (DR II, 1921–1922, p. 899) și de Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 62). Explicațiile anterioare nu pot fi reținute. Originea onomatopeică (*bodogăni* < *bodrogăni* < *bodorogăni*), dată de DU, nu rezistă la critică fiindcă, așa cum arată Al. Graur (*loc. cit.*), nu există nici un verb de cinci silabe cu sufixul *-ăni*; din motive semantice și pentru că finala *-ni* din maghiară devine *-ui* în română nu poate fi reținut nici magh. *dobogni* „a bocăni" (DLRM). Termenul se poate explica prin compusele slave cu *bogъ*, din care au rezultat forme ca *bogodan*, *bogodarenie* etc. Vorbitorul român care nu înțelegea ce spune popa în slavonește a luat crîmpeie de frază slavonă ca simbol al vorbirii neînțelese (V. Bogrea, DR IV_1, 1924–1926, p. 795). În forma *bogodan* s-a petrecut metateza lui *d* și s-a ajuns la *bodogan* și *bodogăni* cu finala *-ăni*, sufix al verbelor onomatopeice.

Criteriul fonetic poate fi el singur un argument serios pentru acceptarea unei etimologii slave. Termenul regional *trușcă* „curcă", înregistrat în Maramureș, a fost explicat prin germ. *Truthenne*, explicație ce prezintă dificultăți din punct de vedere formal, dar și prin ucr. *truška*, diminutiv al lui *trjucha*; ultima explicație, dată de I. Robciuc (LR XV, 1966, p. 580), corespunde atît din punct de vedere formal, cît și semantic. Termenul *șurui* „a curăți podele, a freca", înregistrat în județul Suceava, corespunde din punct de vedere formal ucr. *šuruvati*, și nu magh. *súrolni*, care a dat în graiurile românești din Transilvania *șurlui* (I. Lobiuc, LR XXII, 1973, p. 502–503).

Criteriul semantic poate fi și el hotărîtor în opțiunea pentru una dintre etimologiile propuse. De exemplu, pentru *bocăneț* „pîinișoară care se face din răzuiturile de pe albie", „aluat nedospit", răspîndit în nordul Moldovei, explicația lui Scriban prin raportarea la *boghineț* „porcoi, grămăjoară de fîn mai mică decît o căpiță", pentru care se trimite la magh. *boglya*, scr. *baglja*, nu corespunde nici din punct de vedere semantic, nici din punctul de vedere al răspîndirii geografice. De aceea este de preferat etimonul ucrainean *bochuneć* „pîinișoară", propus de C. Reguș (LR XVIII, 1969, p. 270).

Un criteriu de care se poate ține seama în acceptarea sau respingerea uneia dintre soluțiile etimologice este cel onomasiologic. Explicat de Tamás, EW, prin magh. *pahárnok*, *paharnic*, este considerat de toate dicționarele românești împrumut din slavon. *pacharъnikъ*

(Cihac II, p. 238 ; TDRG ; Cioranescu, DER 6015). Înregistrat încă în documentele slavo-române din secolul al XIV-lea, *paharnic* face parte dintr-un domeniu onomasiologic – cel al numelor de dregătorii – în care sufixul *-nic* apărea în cuvinte slavone (*ceașnic* < slavon. *časъnikъ*, *postelnic* < slavon. *postelъnikъ*, *sfetnic* < slavon. *sъvětinikъ*, *vornic* < slavon. *dvorъnikъ*) care denumeau diverse dregătorii. Este un indiciu că s-ar putea să avem a face cu un împrumut din slavonă (N. Drăganu, DR VII, 1931–1933, p. 212–213), dacă nu este un derivat pe teren românesc de la *pahar* + sufixul *-nic* (DEX).

Același criteriu onomasiologic poate fi aplicat în cazul unor cuvinte din alte terminologii, cum este cea marină, unde dintre două sau mai multe etimologii alegerea se face ținînd seama de ansamblul terminologiei respective. Numele de pești marini din română provin din greacă sau turcă (mai rar din graiurile lipovenești), așa cum rezultă din ancheta pentru *Atlasul lingvistic mediteranean* (v. Marius Sala, LR IX, 1960, p. 32). În această situație, etimologia bulgărească pentru *hamsie* (TDRG ; DA) nu poate fi reținută și trebuie acceptată etimologia greacă (ngr. χαμψί), dată de CADE ; Scriban ; Cioranescu, DER 4004.

Există o categorie de cuvinte pentru care nici unul dintre criteriile invocate pînă acum nu este pertinent și pentru care s-au propus diverse etimologii, între care și una slavă. Le discutăm aici pentru că unele sînt sigur slave, deși prezintă dificultăți de explicare. O prezentare a lor grupată într-un capitol consacrat stratului arhaic slav din română se găsește la Mihăilă, *Studii* p. 16–23, lucrare la care ne vom referi și în continuare. Cuvintele din această categorie nu sînt toate în aceeași situație. Origine sigură are *șchei*, sing. *șchiau*, care este, cum a arătat E. Petrovici (RRL XI, 1966, p. 313–316), primul și cel mai sigur element slav (*slověninъ*), pătruns în latina orientală. Atestat din secolul al VI-lea sub forma *sclauus* (sau *sclauenus*, *sclauinus*), el a devenit element al limbii latine, așa cum cuvintele vechi grecești, despre care va fi vorba mai departe, au intrat în latina balcanică și au devenit pentru limba română elemente latinești (de altfel, REW 8003a consideră că termenul slav a intrat în latină prin intermediu grecesc). Aceeași interpretare – cuvinte slave pătrunse în latina balcanică – o dă E. Petrovici (*op. cit.*, p. 316–321) și pentru *jupîn*, *stăpîn*, *stînă*, *smîntînă*, *măgură*, *mătură*, deși originea presupuselor cuvinte slave care au intrat în latina balcanică nu este clară nici pentru limbile slave. Datorită acestui fapt, ca și dificultăților de ordin fonetic semnalate de Mihăilă, *Studii*, p. 16–20, aceste cuvinte pot fi considerate ca aparținînd unui strat vechi. Pentru Brâncuș, *Voc.*, p. 95 (*măgură*), p. 142 (*mătură*), p. 147 (*stăpîn*), p. 149

(*stînă*) ele sînt elemente autohtone; unele sînt considerate autohtone probabile și de Mihăilă, *loc. cit.* Rosetti, ILR, p. 251, reține ca autohton numai pe *măgură*, iar pe *jupîn, smîntînă, stăpîn, stîncă* (p. 309) le explică prin vechea slavă. Problema originii acestor cuvinte este una dintre cele mai dezbătute chestiuni ale etimologiei românești fără o rezolvare sigură. Mult discutată este și originea lui *sută*, considerat slav, traco-dac, iranic (Cioranescu, DER 8408), fără ca argumentele pentru una sau alta dintre etimologii să fi convins deplin, deși cele mai multe păreri înclină spre originea slavă (Rosetti, ILR, p. 309; I. Pătruț, CL XII, 1968, p. 87—89). Un grup de patru cuvinte (*gard, baltă, daltă, scovardă*) discutate de Mihăilă, *Studii*, p. 20—21, au ca trăsătură comună faptul că nu prezintă metateza lichidelor în presupusele etimoane slave. Din discuția lui G. Mihăilă rezultă că ar fi slave numai *daltă* și *scovardă*, celelalte două — *gard, baltă* — putînd fi considerate și ca elemente autohtone, așa cum de altfel le explică și Brâncuș, *Voc.*, p. 35—37 (*baltă*), 76—77 (*gard*); Rosetti, ILR, p. 313, le tratează ca elemente slave. Și de această dată se poate afirma că argumentele în favoarea uneia sau alteia dintre etimologii nu sînt în măsură să răspundă la toate dificultățile existente.

Cuvinte de origine maghiară

Între diversele cuvinte maghiare pătrunse în română trebuie să distingem, împreună cu S. Mîndrescu (*Elemente ungurești în limba română*, București, 1892; cf. și F. Király, LR XVI, 1967, p. 407) două categorii, în funcție de epoca în care au intrat în limba română și de răspîndirea lor geografică: unele mai vechi, împrumutate începînd din secolul al XI-lea — al XII-lea și pînă în secolul al XIV-lea, și altele mai noi. Această distincție este necesară pentru că elementele mai vechi maghiare prezintă o serie de particularități fonetice de care trebuie să se țină seama. Este necesar, de exemplu, să se știe că, așa cum a arătat E. Petrovici (SCȘt Cluj V, 1954, p. 439—469), în epoca împrumuturilor mai vechi *v* maghiar se pronunța bilabial și că de aceea unui astfel de *v* urmat de *a* îi corespunde în română un *u̯*, care prin contopire cu vocala următoare poate să și dispară (magh. *város* > *oraș*), în timp ce *v* din elementele mai recente s-a păstrat ca atare (magh. *vályog* > rom. dial. *văiugă* „cărămidă de argilă nearsă, chirpici"). Acest fapt l-a determinat pe E. Petrovici (*op. cit.*, p. 464) să considere că *vamă*, cuvînt mai vechi, atestat încă la începutul secolului al XIV-lea în documentele

slavo-române, nu provine direct din magh. *vám*, ci a pătruns prin slavonă ; dacă ar fi fost împrumutat din maghiară, *ų* ar fi devenit *o*, la fel ca în elementele vechi maghiare. Arom. *varoş(e)* „suburbie" nu poate proveni din maghiară, ci din scr. *varoš* (DDA). De altfel, în dialectele sud-dunărene nu s-a semnalat nici un element maghiar, astfel că din acest fapt se poate trage o concluzie importantă în etimologie : un cuvînt care există şi în dialectele sud-dunărene nu poate avea o etimologie maghiară. Prin urmare soluţia etimologică propusă de Cihac II, p. 475, pentru *afin* (< magh. *áfonya*) nu poate fi reţinută, datorită existenţei termenului şi în aromână. Cuvintele mai vechi maghiare au şi o răspîndire geografică diferită de cea a elementelor recente : în timp ce cuvintele vechi de felul lui ***belşug***, *neam* sînt răspîndite pe tot teritoriul dacoromân, cuvintele mai recente (*dărab*, *holdă*, *nemeş*, *secheres* etc.) sînt folosite în mod curent numai în Transilvania.

Discutăm în cele ce urmează două tipuri de cuvinte :

a) cuvinte pentru care s-au propus etimon maghiar şi derivare pe teren românesc ;

b) cuvinte explicate prin maghiară, dar şi prin alte limbi.

a) Problema „împrumut sau derivat pe teren românesc?" se pune şi în cazul elementelor de origine maghiară. Există o serie de cuvinte analizabile care au acelaşi sens şi forme foarte asemănătoare sau chiar identice în maghiară şi română (*hămişag* „înşelăciune, vicleşug" — magh. *hamisság* „idem", *găzdăşag* „bogăţie" — magh. *gazdagság* „idem") şi pentru care criteriul fonetic şi cel semantic nu sînt pertinente. Nici criteriul răspîndirii geografice nu ne poate ajuta, fiindcă atît cuvintele-bază (*hamiş*, *gazdă* „bogat"), cît şi derivatele sînt răspîndite în aceleaşi regiuni. De obicei aceste cuvinte sînt considerate împrumutate (Cioranescu, DER 4003, 3625), neexistînd argumente pentru formarea lor în română.

În unele cazuri, concordanţa formală nu este susţinută şi de o concordanţă semantică. N. Drăganu (DR VII, 1931—1933, p. 132) arată că rom. *cioplaş* corespunde din punct de vedere formal magh. **csaplás* (din **csapalni* pentru *csapni* „a izbi"), dar din punct de vedere semantic corespondenţa este numai parţială, şi anume se referă la sensul „stropi [de ploaie] mari, unde şi unde, rari". Celelalte sensuri ale rom. *cioplaş*, „înfieratul arborilor printr-o tăietură în trunchiul larg", „cioplitură (cu toporul) într-un copac ca să nu rătăcim drumul prin pădure" şi cel colectiv de „lemnele cioplite în pădure", sînt ale unui cuvînt derivat în româneşte de la *ciopli* + sufixul ***-aş***.

Există situaţii cînd dificultăţi formale se opun interpretării ca împrumut din maghiară pentru unele derivate. Astfel, ***jecmăni***, considerat de DLRM ca împrumutat din magh. *zsákmányolni*, ar fi

trebuit să aibă forma **jecmănălui*. De aceea, Th. Hristea (*Probl. etim.*, p. 286) și Fr. Király (CL XVIII, 1973, p. 251) susțin, cu dreptate, că *jecmăni* este format de la *jăcman* „jaf mare" și sufixul *-i*. În cazul lui *ademeni*, etimonul maghiar (*adományozni*) ar fi dat în română **adămănzi* sau **ademenzi* ; de aceea credem că este preferabilă derivarea pe teren românesc de la *adămană* „lăcomie, camătă" și sufixul *-i* (Fr. Király, CL XVIII, 1973, p. 251). Tot așa, *feșteli* nu poate proveni din magh. *festeni*, neputîndu-se explica *l* pentru *n*, fapt care l-a determinat pe R. Todoran (SCȘt Cluj II, 1951, p. 348–349) să-l considere format pe teren românesc de la *feșteală*, care, la rîndul lui, este derivat de la *feşti* (< magh. *fest*) + sufixul *-eală*.

O situație asemănătoare, dar mai complicată, prezintă termenii *haită*–*hăitui*, analizați de Fr. Király (CL XVIII, 1973, p. 253–254). Dicționarele românești consideră că *hăitui* este format de la *haită*, iar acesta ar proveni din magh. *hajta*. Dar termenul magiar nu există (el nu apare nici în bogatul dicționar al lui Tamás, EW). De fapt, se pare că lucrurile se prezintă, așa cum arată Fr. Király, invers : *haită* este un derivat postverbal din *hăitui*, care este un împrumut din magh. *hajt* (Tamás, EW). Situația este mai complicată, arată Király, dacă se analizează și derivatul *hăitaș* „acțiune de stîrnire a vînatului", împrumutat din magh. *hajtás* „idem", ce trebuie separat de *hăitaș* „gonaci", derivat pe teren românesc de la *haită* + *-aș* (româna n-a împrumutat nume de agent în *-aș* din maghiară și, pe de altă parte, magh. *hajtó* „gonaci" a dat în românește *haitău*). În sfîrșit, există alte două cuvinte, *hăitaș* „botul saniei" (Hunedoara) și *hăitaș* „dig" (Năsăud), care, deși incluse în dicționarul lui L. Tamás, prezintă probleme care pun sub semnul îndoielii faptul că ar fi împrumuturi din maghiară : în ambele cazuri, așa cum precizează Tamás, etimonul maghiar presupus, *hajtás*, nu are sensurile românești ; în ultimul caz putem avea a face cu un derivat pe teren românesc de la *hait* „stăvilar, zăgaz de apă necesar pentru plutărit", „apa care pornește odată din stăvilar" (Moldova, Maramureș) și care provine din ucr. *hatъ* (DLRM).

b) În cazul cuvintelor care au primit o explicație prin maghiară, dar și explicații prin alte limbi, criteriul de bază este, alături de cel fonetic și de cel semantic, răspîndirea geografică. E. Petrovici (DR XII 1948, p. 192–193) a dovedit că *leancă* „alergătoare, unealtă pe care se pun mosoarele cînd se urzește pe pari", considerat de DA ca un cuvînt de origine sîrbocroată, iar mai recent de Cioranescu, DER 4575, o variantă a lui *leancă* „haină uzată", nu este un cuvînt răspîndit în regiunile în care se găsesc termeni sîrbocroați (Banat și regiunile învecinate), ci numai în Transilvania, mai exact în regiunile limitrofe cu cea în care se vorbesc graiuri secuiești. Această răspîndire

geografică l-a determinat pe E. Petrovici să stabilească o altă etimologie, şi anume una maghiară. Există o serie de variante dialectale maghiare (*leányka*, *lejánka*, *lijanka*) cu sensul „alergătoare", care pot explica forma românească.

Termenul *doscă*, *doască* „bucată mare de lemn uscat, de trunchi despicat, scîndură", înregistrat pentru Oltenia de CADE şi explicat prin trimitere la scr. *daska*, bulg. *dăska*, rus. *doska*, a fost pus de Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 91) în legătură cu ucr. *doška* „scîndură", pentru că a găsit atestări pentru cuvîntul respectiv în nord-vestul ţării, în Bihor. Etimoanele propuse de CADE nu corespund : scr. *doska* este de fapt *dàska*, forma bulgară nu corespunde cu cea românească din punctul de vedere al vocalismului, iar cea rusească, recentă, nu se potriveşte în ce priveşte accentul. Nici forma ucraineană, precizează Al. Graur, nu corespunde din punctul de vedere al consonantismului şi de aceea propune, pentru explicarea lui *s* în loc de *ş*, să se admită fie că împrumutul este vechi, de pe vremea cînd ucraineana avea pe *s*, fie că *doscă* este refăcut din plural (la fel ca *ploscă*, pl. *ploşti*). E. Petrovici (CL VIII, 1963, p. 294) aduce numeroase atestări din Crişana, Transilvania şi Banat pentru *doască* „scoarţă", „bucată de scîndură", şi pornind de la această răspîndire geografică sugerează o etimologie maghiară : magh. dial. *doszka*, lit. *deszka* „scîndură", formă atestată în 1545 şi care în maghiară provine din slava veche. Etimonul propus de E. Petrovici are avantajul de a corespunde din punctul de vedere al formei şi al sensului.

Exemplul următor este interesant pentru că ambele soluţii etimologice (maghiară şi ucraineană) au fost sugerate de acelaşi cercetător, E. Petrovici (CL VIII, 1963, p. 299). *Zulfă* „guturai" este răspîndit în trei arii : una mai mare (jud. Satu Mare şi Sălaj) şi două mai mici (Turda şi Sebeş-Alba). Poziţia geografică a ariilor sugerează fie o origine maghiară, fie una ucraineană, cu precizarea că existenţa cuvîntului în Munţii Apuseni ne obligă să acceptăm prima soluţie. E. Petrovici propune magh. *zaha* „arsură la stomac sau esofag ; senzaţie neplăcută în faringe", răspîndit în regiunea Seghedin şi în comitatul Szabolcs, din vecinătatea ariei mai mari din română. Sensul românesc s-a dezvoltat din acela de „arsură" > „faringită" > „guturai". Cît priveşte fonetismul, epenteza lui *l* este obişnuită în elementele maghiare (*bőség* > *belciug*, *búcsú* „pelerinaj" > *bîlci*) ; din **zalhă* s-a ajuns la *zalfă* (ca în magh. *marha* > *marfă*). Pentru originea maghiară pledează şi faptul că în estul Maramureşului cuvîntul pare a fi recent ; informatorii pentru *Atlasul lingvistic român* au precizat că nu demult se zicea *guturai*, iar astăzi *zulfă*, iar în alte locuri au dat termenul *zulfă* numai după ce le-a fost sugerat.

Din harta reprodusă de E. Petrovici rezultă că *zulfă* s-a răspîndit dinspre vest spre est, în jumătatea de răsărit a Maramureşului el nefiind înregistrat.

Un alt exemplu este termenul dialectal *a chertălui* „a o lua la sănătoasa", pus în legătură cu magh. *kirándulni* „a face o excursie" (Graur, *Etim. rom.*, p. 153), dar explicat de E. Petrovici (CL VIII, 1963, p. 264) ca un derivat pe teren românesc de la interjecţia *chertai*, care provine de la germ. *kehrt euch* „la stînga-mprejur" + sufixul *-ălui*, ca în *mărşălui* din *marş*. Răspîndirea verbului în Moldova şi fonetismul *a* pentru *ă*, tipic graiului moldovenesc, pledează pentru această soluţie etimologică.

Criteriul răspîndirii geografice nu trebuie absolutizat, pentru că există o serie de cuvinte maghiare care, după ce au fost împrumutate de graiurile româneşti din Transilvania, au fost duse de mocani în diversele regiuni ale ţării, unde nu s-a manifestat o influenţă maghiară directă. Un exemplu interesant este *coştei* „casă", înregistrat în Ialomiţa, a cărui origine maghiară este contestată de Al. Graur (BL IV, 1936, p. 75) pe motivul că nu pot exista cuvinte maghiare în Ialomiţa. Această părere a fost corectată de acelaşi autor (Graur, *Alte etim.*, p. 39), care arată că a întîlnit termenul şi în Maramureş şi că este posibil să fi fost adus de colonişti transilvăneni în Ialomiţa. S. Puşcariu (LR I, p. 312) atrage atenţia asupra unor cuvinte de origine maghiară (*cimotie*, *hitioan* etc.) care sînt astăzi mai frecvente în Moldova decît în Transilvania.

Există numeroase cazuri care prezintă dificultăţi datorită faptului că nu sînt suficiente criteriile folosite în mod curent pentru delimitarea elementelor de diverse origini. Una dintre aceste dificultăţi este problema etimologiei directe a unor termeni maghiari consideraţi de alţii ca pătrunşi în română printr-o limbă slavă. S. Puşcariu (DR VIII, 1934—1935, p. 344; LR I, p. 299) şi Al. Rosetti (SCL I, 1950, p. 89—90; idem, ILR, p. 383) afirmă că două cuvinte româneşti, *bumb* şi *gînd*, explicate, în general, prin magh. *gomb* şi magh. *gond*, par a fi ajuns în română printr-un intermediar slav (**gǫbъ*, **gǫdъ*), care ar explica evoluţia fonetică din română **gǫbu* > *bumb* (cu asimilarea *g* — *b* > *b* — *b*) la fel ca v. sl. *skǫpъ* > *scump*, **gǫdъ* > *gînd*, la fel ca v. sl. *pǫditi* > *pîndi*. Acelaşi S. Puşcariu (*loc. cit.*), la fel ca Ov. Densusianu (ILR I, p. 241) şi Al. Rosetti (SCL I, 1950, p. 88—90, idem, ILR, p. 383), crede că verbele în *-ui* la cuvintele maghiare de tipul *bîntui*, *cheltui*, *mîntui* provin în română tot printr-un intermediar slavon, pentru că alipirea lui *-ui* (slav. *-ovati*) nu se poate explica decît admiţînd pentru aceste cuvinte o mijlocire slavonă. E. Petrovici (DR XI, 1948, p. 188—190) dă însă altă explicaţie apariţiei lui *-ui* la verbele de origine maghiară: el crede că acest

sufix *-ui*, extras dintr-o mulţime de verbe de origine slavă, a devenit un sufix pentru verbe străine de felul celor semnalate de Al. Graur (BL II, 1934, p. 11—20) şi a fost aplicat verbelor împrumutate din maghiară.

Unele etimologii maghiare nu se pot susţine din motive fonetice şi/sau semantice, ceea ce ne determină să optăm pentru cealaltă soluţie (în ambele exemple, origine românească). *Dologit* „muncit de lucru", „obosit" a fost considerat un derivat de la magh. *dolog* „lucru, muncă", cu sufixul participial *-it* (MCD, p. 21). Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 89) arată că din punct de vedere semantic această etimologie nu se poate susţine, iar din punct de vedere formal magh. *dolgozni* „a munci" (existent chiar în MCD s. *dolgozi*) nu poate deveni *dologi*, iar un substantiv *dolog*, din care să fi fost derivat *dologi*, nu există în română. În aceste condiţii, se poate presupune că *dologi* s-a format pe teren românesc de la *ologi* cu *d-* prepus ca în alte cazuri.

Explicarea lui *falce* „bucată", „măsură de pămînt" din magh. *falka* „bucată" (H. Dunke, WJb XIX—XX, p. 76—77; Rosetti, ILR, p. 384) este greşită, fiindcă ar fi trebuit să dea în română **falcă* şi, în al doilea rînd, termenul maghiar nu înseamnă „bucată, măsură de pămînt" decît în compuse cu *föld* „pămînt": *földfalka* „bucată de pămînt". De altfel, Tamás, EW, nu-l include între elementele maghiare ale limbii române, deşi îl acceptase în „Ungarische Jahrbücher" IX, 1929, p. 290—291. Acestea sînt motive suficiente pentru a accepta ideea lui N. Drăganu (DR VII, 1931—1932, p. 214) că *falce* este corespondentul lat. *falx, -cem* „seceră", cu evoluţia semantică la „măsură de pămînt (cît se poate secera într-o zi)", cunoscută atît latinei populare, cît şi limbilor romanice.

Un exemplu deosebit de interesant din punct de vedere metodologic este cel discutat de E. Petrovici (CL VIII, 1963, p. 291—293). Este vorba de un termen rar, apărut în literatura noastră veche (în textele măhăcene), şi anume de *alămojnă* cu sensul de „pomană, milostenie", considerat de origine slavonă (DA, TDRG; ambele dicţionare îl compară şi cu o formă maghiară). E. Petrovici face o analiză amănunţită a presupusului etimon slav şi constată că nu apare decît în dicţionarul lui Fr. Miklosich, unde se arată că termenul se găseşte în texte glagolitice, fără a specifica în care anume, ceea ce înseamnă că nu în textele vechi glagolitice, ci în texte glagolitice croate mai recente. Or, bogatul dicţionar al limbii sîrbocroate publicat de Academia din Zagreb arată că termenul *almužno*, menţionat de Fr. Miklosich, este atestat abia în secolul al XV-lea, exclusiv în texte croate, şi că este de origine germană. Din germană cuvîntul a fost împrumutat şi în alte limbi slave din zona de influenţă a bisericii catolice (slovenă, cehă, slovacă, poloneză, sorabă inferioară,

sorabă superioară), pentru că termenul grec ἐλεημοσύνη n-a fost tradus în slavonă, ci împrumutat din latina ecleziastică. În slavona bisericii ortodoxe termenul grecesc a fost tradus și a devenit ulterior *milostynja*, păstrat în slavonele de diferite redacții (bulgară, sîrbă, rusă), de unde a pătruns și în limbile populare slave din zona Bizanțului și în română (*milostenie*). Deci *alămojnă* nu putea să provină din slavonă, cum susțin DA și TDRG, deoarece nici una dintre diversele redacții ale slavonei cu care a intrat în contact româna nu avea un astfel de termen. Cum cuvîntul există numai în Transilvania, este sigur că provine din magh. *alamozsna*, unde este un împrumut din latină.

Exemplul tratamentului magh. *v* în română dat în introducerea acestui capitol este interesant și pentru a sublinia ideea că, datorită caracterului popular al multor împrumuturi din maghiară, în stabilirea etimologiilor cuvintelor de această origine trebuie să se țină seama, la fel ca la elementele slave, despre care am vorbit în capitolul precedent, de faptul că la baza cuvintelor românești pot sta forme dialectale maghiare care să explice fonetismul sau/și semantismul cuvintelor românești. Tamás, EW, dă adesea, alături de forma literară maghiară, și forme dialectale, ca în cazul lui *chip*, care, pe lîngă forma literară *kép*, are indicată și varianta dialectală *kíp*. Aceste forme dialectale trebuie însă interpretate corect, fiindcă altfel se dau etimologii greșite. În cazul lui *gingaș*, DA, DLRM dau ca etimon magh. dial. *dsingás*, dar Fr. Király (LR XVI, 1967, p. 407—409) a arătat că în graiurile maghiare din Transilvania variante asemănătoare cu cea indicată de DLRM și DA sînt împrumutate din română, forma românească fiind „prototipul" variantelor maghiare *dzsingás*, *zsingás*, *gyingás* „năzuros, dificil la mîncare, mofturos". Etimonul maghiar al termenului românesc aici în discuție este *zsengés* (*zsenge* + *-és*) „fraged, plăpînd", explicat atît din punct de vedere fonetic, cît și semantic de Fr. Király (*loc. cit.*). Acest exemplu este ilustrativ și pentru a sublinia importanța cunoașterii statutului funcțional al cuvîntului în limba din care se consideră a fi împrumutat cuvîntul românesc. Dacă avem a face cu cuvinte maghiare cu o arie limitată și aparținînd unor domenii onomasiologice în care există și alte elemente românești putem presupune că procesul împrumutului a putut să aibă un sens invers, și anume cuvintele maghiare presupuse a sta la baza unor cuvinte românești să fie de fapt cuvinte românești împrumutate de maghiară. Fr. Király (LR XVI, 1967, p. 409) a demonstrat că *tocană* nu provine din magh. *tokány* (DLRM), ci, invers, cuvîntul maghiar a fost împrumutat din română. *Balmoș*, termen tipic pentru viața pastorală, considerat de unii cercetători împrumut maghiar (DA ; Cihac II, p. 478), este atestat în maghiară abia în secolul al

XVII-lea. Ţinînd seama de aceste considerente, îl putem socoti, împreună cu Bakos, *Román elem.*, p. 99, şi Fr. Király (LR XVI, 1967, p. 409—410), împrumut român în maghiară. Numeroase exemple de cuvinte considerate în general maghiare în română sînt interpretate de F. Bakos (*op. cit.*) şi în diverse articole ale lui Fr. Király ca împrumuturi din română în maghiară.

Un aspect important de care trebuie să se ţină seama în stabilirea corectă a etimologiei cuvintelor presupuse a fi de origine maghiară în română este faptul că există numeroase cazuri cînd cuvintele din maghiară, limbă aglutinantă, au pătruns cu anumite desinenţe (de acuzativ, de plural etc.) datorită întrebuinţării lor în anumite sintagme. Asupra acestui aspect a atras atenţia N. Drăganu în etimologiile publicate în DR, problema fiind prezentată într-o sinteză clară de Emese Kis, *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic al limbii române*, Bucureşti, 1975 : *haiduc* < magh. *hajduk* <*haidu* + semnul pluralului -*k* (p. 134), *căput* „poartă" <magh. *kaput* <*kapu* „idem" + desinenţa acuzativului -*t* (p. 132). Lucrarea lui Emese Kis este importantă şi pentru problema enunţată în titlu, adaptarea împrumuturilor maghiare la sistemul morfologic al românei, aspect important mai ales dacă observăm că genul feminin al unor cuvinte maghiare de felul lui *seamă*, *vamă* a fost considerat de N. Drăganu (*Românii*, p. 596) şi de S. Puşcariu (DR VIII, 1934—1935, p. 344; LR I, p. 299) ca un argument pentru un presupus intermediar slavon.

Cuvinte de origine greacă

Elementele de origine greacă din limba română pot proveni din diferite epoci, care corespund celor trei mari perioade ale istoriei limbii greceşti : greaca veche (pînă în secolul al VI-lea), greaca medie sau bizantină (secolele VII — XIII) şi neogreaca. Dar elementul vechi grecesc, pentru cei care fac etimologie directă, aşa cum este cazul autorilor acestei cărţi, nu interesează limba română, deoarece el a intrat prin latină. De aceea se poate vorbi doar de o influenţă veche greacă asupra limbii latine tîrzii, care s-a manifestat fără întrerupere începînd cu primele contacte greco-romane (mult înaintea apariţiei textelor lierare, cf. Sebastiana Popescu-Fischer, SCL XXXIV, 1983, p. 314). E. Coseriu (*Estudios*, p.152—167) discută o serie de fapte romanice, dintre care unele atestate în latină, care sînt puse pe seama influenţei vechi greceşti. Dintre exemplele care privesc şi româna reţinem evoluţia semantică a rom. *anţărţ*, *cuminte*, *a se duce*,

a lucra, a aprinde, a ține, uscat „pămînt”. Dintre cuvintele vechi grecești pătrunse în latina dunăreană la o dată greu de precizat și neatestate în limbile romanice occidentale amintim pe *broatec, cir, ciumă* „umflătură”, *frică, jur, plai, stup, stur* (v. Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 46—65; Fischer, *Lat. dun.*, p. 142—144).

Discutăm, la fel ca în capitolul precedent, două tipuri de cuvinte:

a) cele pentru care s-a propus etimon grecesc și derivare pe teren românesc;

b) celelalte, explicate prin greacă sau prin etimoane de altă origine.

a) Dintre cuvintele care au fost explicate prin împrumut din greacă și ca derivate pe teren românesc menționăm două cu un grad mai mare de probabilitate de a fi fost împrumutate din greacă. Astfel, *economicos*, considerat ca derivat de la *economic* + sufixul *-os* (DLRM), este mai degrabă ngr. οἰκονομικός (DEX), derivat cu sufixul *-ikós*, existent în rom. *politicos, plicticos, tacticos, simandicos* (Graur, *Etim. rom.*, p. 92), deoarece *-os* se folosește mai ales pentru formarea adjectivelor de la substantive (adjectivele formate de la adjective sînt rare; singurul exemplu pare a fi, după Al. Graur, *sterpos*). Forma veche a cuvîntului, *iconomicos*, a devenit *economicos* o dată cu împrumutarea neologismului *economic*. Și mai clară este situația lui *firet*, explicat în DA, DLRM și DEX ca derivat din *fir* + sufixul *-et*. V. Bogrea (DR IV, 1924—1926, p. 814) a arătat dificultățile de natură semantică pe care le întîmpină această etimologie și de aceea propune ca etimon. ngr. φιρέτο „șnur”, care corespunde atît semantic, cît și fonetic.

b) În legătură cu termenii explicați prin greacă, dar care au primit și alte etimologii, Al. Graur a remarcat, în diverse ocazii, că de multe ori cei ce au propus alte etimologii nu au respectat condițiile formale sau/și semantice necesare unei etimologii corecte. În exemple ca *icter* și *pocher*, caz în care CADE și DLRM propun etimoane franțuzești pentru ambele (*ictère, poker*), DEX și Cioranescu, DER 6601, numai pentru *pocher*, Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 103, 129) observă că accentul din română este diferit de cel din franceză și identic cu cel din ngr. ἴκτερος, respectiv πόκερ și că deci pare mai probabilă originea neogreacă. Un argument asemănător a fost adus de Al. Graur (*op. cit.*, p. 130) pentru *portofoliu*, considerat împrumut din fr. *portefeuille* (CADE; DLRM), fără să se explice de ce același cuvînt francez are două reflexe diferite în română (*portofel* și *portofoliu*). Forma cea mai apropiată de *portofoliu* este oferită de ngr. πορτοφόλι (DEX dă ca etimon it. *portafoglio*, care nu explică al doilea *o*). *Monedă*, despre care CADE spune că este împrumutat din

lat. *moneta*, este mai apropiat din punct de vedere formal de ngr. μονέδα (Al. Graur, BL IV, 1936, p. 103 ; Ivănescu, ILR, p. 497). În etimologia rom. *mapamond*, interpretat ca împrumut din fr. *mappemonde* (CADE ; Scriban ; DLRM ; Cioranescu, DER 5073), pe lîngă neconcordanța fonetică (*a* pentru *e*), există și o neconcordanță morfologică (genului feminin din franceză îi corespunde neutrul în românește), astfel că Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 113) propune un etimon grecesc μαππαμόνδο, care corespunde atît semantic, cît și din punct de vedere formal.

În cazul verbului *a se pichirisi* „a se simți atins, înțepat de o vorbă", considerat împrumut din fr. *se piquer* (TDRG ; CADE), în afară de criteriul formal (terminația nu poate fi explicată), trebuie să se țină seama de nivelul de limbă în care apare cuvîntul respectiv, și anume de faptul că el este folosit de oameni care au avut educație grecească. De aceea, Al. Graur (BL IV, 1936, p. 108) îl explică prin ngr. πιχρίζω. Este posibil ca varianta *picarisi* să fie influențată de fr. *se piquer* (Cioranescu, DER 6347). Aceleași criterii le-a folosit Al. Graur (BL VI, 1938, p. 142—143) pentru etimologia termenului *condră* „ceartă, neînțelegere", care nu este o variantă populară a lui *contra*, așa cum crede CADE, ci ngr. κοντρα „opoziție". Apariția lui *condră* la scriitori ca Anton Pann și C. Stamati, la care influența greacă este vizibilă, și fonetismul *d* sînt argumentele aduse pentru originea greacă a lui *condră*.

Criteriul semantic poate determina opțiunea pentru o etimologie greacă, așa cum arată soluția dată rom. *mangosit* „inutil, neapt". Explicat ca derivat de la *mangosi*, și acesta de origine necunoscută (DLR), a fost atașat familiei lui *a mangli* (Cioranescu, DER 5061), pus în legătură cu sloven. *manjkav* „imperfect" (Cihac II, p. 185) sau explicat prin ngr. μαγκεύω (TDRG), fără ca vreuna din aceste etimologii să corespundă din punct de vedere semantic și fonetic. Etimologia lui Al. Graur (BL IV, 1936, p. 99—100), care corespunde perfect din punct de vedere formal (ngr. μαγγόνω, aorist ἐμάγγωσα „presser, épuiser"), a părut nesatisfăcătoare din punct de vedere semantic lui L. Gáldi (*Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 207), dar E. Coseriu (*Estudios*, p. 195—196) arată că ea este exactă și din acest punct de vedere, dacă observăm că termenul în discuție face parte dintr-o serie de verbe peiorative de origine greacă, al căror sens vag admite diverse interpretări. Cuvinte ca *apelpisit*, *fandosit*, *paraponisit*, *sclifosit*, cu sens peiorativ mai mult sau mai puțin nedeterminat, s-au îndepărtat, prin această particularitate, de sensul lor etimologic.

Etimologia din greacă pentru rom. *mirosi* (gr. μυρόνω, aorist ἐμίρωσα „a parfuma") dată de Al. Graur (BL IV, 1936, p. 102),

corespunde din punct de vedere formal și semantic (româna cunoaște și sensul etimologic „a parfuma") și de aceea nu este necesară explicația prin slavon. *mirosati* (TDRG ; CADE). Un argument suplimentar contra etimologiei din slavonă este faptul că în slavonă termenul este atestat pentru întîia oară într-un text din secolul al XVI-lea și așteaptă el însuși o explicație (gr. μυρίζω ar fi trebuit să aibă în slavonă forma *mirisiti*, atestată în bulgară și sîrbocroată). Pe de altă parte, forma românească apare de la primele texte și este răspîndită pe tot teritoriul dacoromân (v. ALR I, v. I, h. 77), la fel ca în cazul cuvintelor vechi slave. „Filiera" slavă nu este considerată o ipoteză necesară nici de Cioranescu, DER 5334. Al. Graur (*loc. cit.*) este de părere că forma slavă *mirosati* poate fi rezultatul unei influențe românești.

Cuvîntul precedent aparține unei mari categorii de cuvinte pentru care s-au propus un etimon grec și unul slav. În multe cazuri nici criteriul formal, nici cel semantic nu ne pot oferi nici un fel de indiciu pentru a putea opta în favoarea uneia sau alteia dintre etimologii. Lucrurile sînt mai complicate în cazul unor cuvinte existente în toate limbile balcanice, inclusiv în turcă și albaneză, cum este, de exemplu, *pită*. La unele cuvinte balcanice, în opțiunea pentru una sau alta dintre soluții, poate interveni criteriul semantico-onomasiologic. Astfel se știe că o serie de termeni grecești referitori la religie au pătruns în slavonă și că româna i-a luat din această limbă (*icoană*, *liturghie*, *călugăr* etc.), chiar dacă forma și sensul acestor cuvinte coincid cu cele din greacă.

Cuvinte de origine turcică

Elementele turcice din română au pătruns în epoci diferite și de aceea se face în mod curent distincția între împrumuturile vechi turcești, constituite din presupusele cuvinte de origine cumană (și tătară) de pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea, numite preosmanlii, și cuvintele mai recente, din turca osmanlie. Cuvintele din turca osmanlie au pătruns în limba română fie direct, fie prin intermediul limbilor slave meridionale (bulgară și sîrbocroată) ; acestea din urmă, conform principiului etimologiei directe adoptat de autorii acestei cărți, sînt pentru română elemente bulgărești, respectiv sîrbocroate. Astfel, de exemplu, *cămgie* (*chimgie*) „bici, biciușcă cu pleasnă la vîrf", existent în Banat și Hațeg, este cuvînt care provine din sîrbocroată (< scr. *kàmdžija*), chiar dacă la origine este turc. *kamcı* „bici" (E. Suciu, LR XXIX, 1980, p. 553).

Cuvintele care au primit un etimon turc și alte etimoane pot fi împărțite în trei grupe :

a) cuvinte de origine turcică pentru care s-au propus o etimologie preosmanlie (cumană) și o etimologie turcă osmanlie ;

b) cuvinte considerate împrumuturi din turcă sau derivate pe teren românesc ;

c) cuvinte cu mai multe etimologii, dintre care una turcă.

a) Distincția dintre elementele turcești preosmanlii și cele turcești osmanlii este greu de făcut, în primul rînd pentru că sursele de cunoaștere a pecenegei și cumanei sînt foarte reduse (pecenega este cunoscută prin cîteva nume proprii, iar cumana mai ales printr-un text mai amplu, *Codex cumanicus*, o culegere de texte religioase traduse din latină, care datează din 1330). Nu se cunosc prea bine nici condițiile istorico-sociale în care a avut loc contactul dintre poporul român și vorbitorii de pecenegă și cumană. Cea mai mare dificultate constă în faptul că, deși cumana face parte din alt grup de limbi turcice (grupul chipceac sau de nord-vest) decît turca osmanlie (grupul de sud-vest), ea a avut un fond de cuvinte foarte asemănător cu cel din turca osmanlie, cu sensuri și fonetisme foarte apropiate. Numai o mică parte dintre cuvintele comune celor două limbi și împrumutate de română prezintă sunete vechi turcice care au avut un tratament diferit în cumană și în turca osmanlie. Între acestea din urmă se citează *Teleorman* din cuman. *Teli orman* „pădure nebună" (adică deasă) față de turc. *Deliorman*, cu *d* corespunzător cuman. *t* (Pușcariu, LR I, p. 315). În afara termenului *beci*, unanim considerat din cuman. *beč* „(loc) întărit" (DA ; CADE ; Pușcariu, LR I, p. 315 ; Ivănescu, ILR, p. 347 ; Cioranescu, DER 760), pentru cuvintele românești de felul lui *baltag*, *boi* „statură", *casap*, *catîr*, *toi*, care pot fi puse în legătură cu cuvinte turcice existente atît în cumană cît și în turca osmanlie, au fost admise, în general, ambele surse, cea cumană și cea turcă osmanlie (Cioranescu, DER 693, 976, 1504, 1552, 8814), deși unii cercetători le consideră, totuși, pe unele ca sigur cumane (*toi*, Pușcariu, LR I, p. 315 ; Ivănescu, ILR, p. 437 ; sigur cuman după S. Pușcariu este și *dușman*, existent cu această formă în *Codex cumanicus*). Pușcariu, *loc. cit.*, consideră că un criteriu pentru recunoașterea cuvintelor de origine cumană este cel geografic. Un cuvînt răspîndit în Transilvania, unde nu există cuvinte turcești, cu excepția celor transmise prin mijlocire slavă, ar fi o dovadă a originii cumane (o parte a cumanilor s-au refugiat în Transilvania după ce au fost înfrînți de tătari în 1239). O părere asemănătoare are și Șăineanu, *Infl. or.*, I, p. XVI. Heinz F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen* (Berlin, 1960), consideră greșit preosmanlii

multe cuvinte recente, fapt demonstrat în ampla recenzie a lui Vl. Drimba (RRL IX, 1964, p. 99—109).

b) Între cuvintele explicate ca împrumuturi din turcă sau derivate pe teren românesc există, la fel ca în cazul celorlalte categorii, cuvinte cu un grad mai mare sau mai mic de probabilitate de a fi împrumutate din turcă. În opţiunea pentru o soluţie sau alta ne poate ajuta situaţia din turcă. Un cuvînt ca *mahalagiu*, considerat de Pascu (*Suf.*, p. 411) împrumut din turcă, deşi nu are un corespondent turc (Pascu dă o formă reconstruită, **mahalatgiu*), este mai puţin probabil să fie un împrumut, chiar dacă atît cuvîntul-bază (*mahala*), cît şi sufixul *-giu* sînt de origine turcă. Este foarte probabil ca *barcagiu*, considerat de Pascu, *Suf.*, p. 412, împrumut din turcă, să fie format pe teren românesc, aşa cum este considerat în dicţionare (DA; DEX; Cioranescu, DER 690), chiar dacă îl înregistrează izolat în turcă Kahane—Tietze, *Lingua franca*, p. 92 (*barkacı*). Cu un grad mai redus de probabilitate de a fi format pe teren românesc este *cîrmîziu*, considerat derivat în română de DLRM, DEX, sau împrumut din turcă de alţii (DA; Cioranescu, DER 2031; Graur, *Alte etim.*, p. 35 : turc. *kırmızı*). Între aceste două limite există diverse grade de probabilitate ca un derivat de la o temă de origine turcă cu sufix turcesc să fie format pe teren românesc. Al. Graur (*Alte etim.*, p. 35—36) crede că numele de culori de felul lui *cîrmîziu*, *liliachiu* sînt mai curînd formate în turcă decît pe teren românesc, în timp ce pentru Cioranescu, DER : *cîrmîziu* 2031, *fistichiu* 3408 sînt considerate împrumuturi, iar *liliachiu* 4829, *naramziu* 5605, *pătlăginiu* 6207 derivate pe teren românesc, fără explicaţii. DEX consideră formaţii româneşti pe *cîrmîziu*, *liliachiu*, dar împrumuturi din turcă pe *fistichiu*, *pătlăginiu* (*naramziu* nu apare în DEX). Nu există criterii, în cazul numelor de culori, pentru respingerea explicaţiei prin împrumut la toate exemplele.

Un argument interesant aduce Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 51—52) pentru a susţine că *advocatlîc* este un împrumut, în ciuda părerii generale că ar fi o formaţie pe teren românesc (DA; CADE şi TDRG nu dau nici o etimologie, ceea ce înseamnă că îl consideră format pe teren românesc). Argumentul constă în faptul că, pe lîngă turcă (*avukatlık*), cuvîntul există şi în alte limbi balcanice (ngr. αὐοκατλυκ', bulg. *advokatlăk*), ceea ce face mai greu de acceptat ideea formării în română.

c) Cuvintele cu etimologie turcă pentru care s-au propus şi alte etimoane sînt destul de numeroase. Cu ajutorul criteriului fonetic, I. Lobiuc (SCL XXIV, 1973, p. 455—456) separă în două cuvinte pe *becher* : *bécher*, cu sensul de „om de nimic care trăieşte din înşelăciune", înregistrat în Bucovina, şi *bechér* „holtei, burlac", care

circulă mai ales în Muntenia. Primul este un termen împrumutat din ucraineană (*báhir*), iar celălalt este cuvînt turcesc, așa cum arată deosebirea de accent. Din motive de ordin fonetic, o serie de termeni marinărești din română pot fi considerați ca împrumutați din turcă, și nu din franceză sau italiană, așa cum se admite de obicei în dicționarele românești. Unul dintre exemplele ilustrative este *provă* (în limbajul marinăresc *prova*), pe care toate dicționarele (CADE; DLRM; DEX; Cioranescu, DER 6922; DLR), inclusiv *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, îl tratează ca variantă a lui *proră*, cuvînt pentru care s-au propus diverse etimoane (italian, francez, neogrec, latinesc savant); *prova* este însă alt cuvînt, provenit din turc. *prova*, care corespunde perfect formei românești (M. Sala, SCL XII, 1961, p. 613). Dată fiind originea turcă a lui *provă* și a multor alți termeni marinărești, este posibil ca și *pupă* (în limbajul marinăresc *pupa*) să provină mai degrabă din turcă decît din franceză, cum s-a admis, în general, pînă acum. În sfîrșit, tot obiecții de natură fonetică formulează Andrei Avram (LR XXII, 1973, p. 193) față de etimologia rusească propusă de Iorgu Iordan (SCL XIV, 1963, p. 15) și de cea românească dată de Florica Ficșinescu (SMFC V, 1969, p. 15) termenului dialectal *nălet* „prost, apucat". Etimonul rusesc *nelép* „absurd, stupid, fără sens; neghiob, nărod, prost" nu corespunde din punct de vedere fonetic (schimbarea lui *p* în *t* și a lui *e* în *ă* în aceste contexte nu sînt normale). De aceea, Andrei Avram a reluat etimologia turcă propusă de Papahagi, DDA, și a arătat că evoluția de sens a turc. *nalet* „blestemat" la sensul „prost, apucat" a avut loc și în bulgară, și în sîrbocroată (această evoluție semantică ar putea fi un indiciu că la noi termenul este împrumutat din una dintre cele două limbi, dacă nu s-ar opune criteriul răspîndirii geografice: se știe că termenii bulgărești recenți și cei sîrbocroați nu au ajuns în Bucovina).

Cît privește respectarea criteriului semantic, amintim la început două cuvinte din terminologia marinărească pentru care s-au propus și alte etimologii și care sînt foarte probabil de origine turcă. E. Suciu (LR XXIX, 1980, p. 554) arată că termenul *cîci* „lădiță (în care se țin uneltele) din partea dindărăt a luntrei", înregistrat în Dolj și explicat de DA prin bulg. *kăč* „partea dindărăt a calului", provine din turc. *kıc* „pupă". Etimonul turcesc corespunde mai bine din punct de vedere semantic. S-a susținut (Marius Sala, SCL XII, 1961, p. 616) că *eche* „bară fixată pe axul sau pe pana cîrmei unei ambarcațiuni sau a unei nave mici, servind la manevrarea acestora", pentru care DEX dă ca etimon germ. *Ecke* „colț", este din turc. *yeke*, cu același sens. N. Pădurariu (LR XVIII, 1969, p. 272) acceptă această etimologie, arătînd că nu există nici o concordanță semantică între cuvîntul românesc și germ. *Ecke* (termenul pentru „eche" în germană este

Ruderhebel, *Ruderjoch*, *Ruderpinne*). Tot din turcă (turc. *şiş*) este *şiş* „pumnal cu lamă foarte lungă şi îngustă" (DEX), şi nu din fr. *chiche* (DN), care nu corespunde din punct de vedere semantic, cum a arătat Th. Hristea (LR XXII, 1973, p. 10) : în franceză substantivul înseamnă „năut" sau „neg" (< lat. *cicer*, păstrat şi în arom. *ţeaţire*), iar ca adjectiv „zgîrcit, scump". Un cuvînt care a primit mai multe explicaţii este *pici* : DU trimite la sicil. *piciottu* „băiat", TDRG şi REW 1304 la forme romanice cu radicalul **picc-*, CADE îl explică prin bulg. *pič*, dar cuvîntul a fost explicat şi prin turc. *piç* „bastard" (Cioranescu, DER 6348 ; DEX ; DLR). Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 128) arată că trecerea de la „bastard" la „copil" se explică pe terenul limbii turce şi crede, de aceea, că nu există nici un impediment pentru considerarea cuvîntului ca împrumut din turcă cu sensul din română. V. Bogrea (DR IV, 1924—1926, p. 794) propune pentru termenul înregistrat în Moldova *bijog* „cal bătrîn" ca etimon turc. *bišak*, *bišek* „bătrîn", acceptat şi de Cioranescu, DER 844, contra ipotezelor anterioare (v. sl. *bežati* „a fugi" TDRG, ucr. *bižak* D. Scheludko, BA I, p. 160, sau *ghiuj* DA ; Scriban), care nu corespund din punct de vedere semantic.

Un exemplu interesant pentru situaţiile cînd argumentul semantic este foarte puternic în opţiunea pentru etimologia turcă îl reprezintă *măzănaie* „umflătură lemnoasă" şi „gîlcă", înregistrat în Moldova, în Bucovina şi în localitatea Deda-Reghin şi discutat pe larg de Andrei Avram (LR XXI, 1972, p. 202—205). Avem a face cu turc. *mazı* „gogoaşă de ristic", care are şi sensul „excrescenţă lemnoasă", foarte important în stabilirea etimologiei turceşti. Sub influenţa lui *mazăre* (cu varianta *mazăne*), de care era apropiat formal şi semantic (cf. derivatele *măzăricos* „granulos", *măzărat* şi *măzăros* „în formă de boabe", *măzăriche* „cistericoză" provocată de larva teniei, care are forma unei băşicuţe alburii de mărimea unui bob de mazăre), *mazı* a căpătat forma *măzănaie*, cu evoluţia semantică de la sensurile din botanică — „gogoaşă de ristic" — la acela de „gîlcă, umflătură pe corpul unui om (sau al unui animal)". Cît priveşte forma cuvîntului, care pare mai degrabă derivat de la *mazăre* (*mazăne*), lucrurile sînt clare. Apariţia unui cuvînt la origine turcesc într-o localitate din Transilvania este explicată de Andrei Avram prin apartenenţa cuvîntului la terminologia forestieră, care are şi alte cuvinte de origine turcă (de ex. *dragoman*, cunoscut în Maramureş şi Năsăud), ajunse în Transilvania din graiurile româneşti din nord-estul ţării. Această etimologie, care se bazează pe ideea că la baza cuvîntului stă un termen cu înţelesul de „proeminenţă", este preferabilă celei din DLR, unde se face trimitere la un cuvînt german *Maserholz* „lemn

cu pete"; în diversele sensuri ale cuvîntului *măzănaie* apare numai ideea de „proeminență", și nu cea de „pată".

Există un mare număr de cuvinte pentru care nici unul dintre cele două criterii (fonetic și semantic) nu este pertinent. Observația făcută la cuvintele grecești care sînt răspîndite în limbile balcanice și în română este valabilă și pentru cuvintele turcești aflate în această situație: *calfă* (turc., ngr., bulg., scr.), *culă* (turc., ngr., bulg., scr.). Alături de cuvintele balcanice, există multe care se găsesc numai în turcă și bulgară, pentru care de asemenea nu avem, în cele mai multe cazuri, criterii suplimentare de precizare a originii termenului românesc (*bașca, bre*). Într-o situație asemănătoare sînt cuvintele din terminologia marinărească pentru care pînă nu demult s-au propus etimoane din franceză sau italiană, ignorîndu-se existența unor cuvinte corespunzătoare în turcă. Materialul adunat în Kahane—Tietze, *Lingua Franca* a permis semnalarea (Marius Sala, SCL XII, 1961, p. 609—617) a numeroase cuvinte turcești care pot fi considerate etimoane ale cuvintelor românești tot atît de corecte ca și etimoanele romanice. Cuvinte de felul lui *caravelă, cargafunda, cargabas, chilă, compas* „busolă", *covertă* și altele există și în turcă cu forma și sensul din română. Cu această observație ajungem la un criteriu suplimentar, care ar putea fi folosit uneori în stabilirea corectă a unei etimologii, și anume la criteriul onomasiologic. În cazul terminologiei maritime, datorită condițiilor concrete istorice în care s-a dezvoltat viața maritimă românească, numărul mare de termeni de origine sigur turcă justifică presupunerea că provin din turcă și alte cuvinte care au fost explicate numai prin împrumuturi din limbile romanice occidentale.

Criteriul geografic poate fi utilizat mai ales în sens negativ: în general, prezența unui cuvînt în Transilvania poate fi un argument împotriva originii turcești a acestuia. Am amintit mai sus cazul lui *măzănaie*, unde Andrei Avram a propus etimonul turc și a căutat să justifice totuși prezența termenului în Transilvania. Din acest motiv, *pecmez* „marmeladă", răspîndit în Banat, nu poate fi un împrumut din turcă, ci din sîrbocroată, iar *catran* în Transilvania este din scr. *katran* sau magh. *katrány*.

Cuvinte de origine franceză

Termenii împrumutați din franceză sînt, în marea lor majoritate, mai recenți decît cei din limbile analizate anterior și au intrat în limba română într-o epocă în care româna a avut contacte și cu

alte limbi, posibile surse de termeni neologici. Datorită faptului că acest contact este viu şi astăzi, analiza cuvintelor de origine franceză pune o serie de probleme specifice, determinate de modul în care sînt oglindite inovaţiile limbii franceze în dicţionarele curente ale acestei limbi.

Cuvintele discutate în acest capitol sînt împărţite în două grupe :

a) cuvinte considerate împrumuturi din franceză, dar explicate şi ca formaţii pe teren românesc;

b) cuvinte cu etimologie franceză şi alte etimologii.

a) Există şi în cazul termenilor de origine franceză numeroase situaţii cînd acelaşi termen a fost explicat fie ca un împrumut, fie ca un derivat pe teren românesc. Spre deosebire de cuvintele de altă origine discutate anterior, în acest caz nu s-au respectat uneori criteriile fundamentale ale unei etimologii corecte. Cea mai „flagrantă" manifestare a acestei tendinţe este indicarea ca etimon a unor forme inexistente în franceză; urmarea logică a acestei situaţii este că derivatul respectiv trebuie considerat format pe teren românesc. O serie de exemple de acest fel dă Th. Hristea (LR XXVIII, 1979, p. 495—498; AUB XXII, 1973, p. 142; *Probl. etim.*, p. 28—29) : *conspirativ* nu are corespondent în franceză, aşa cum dă DLRM (*conspiratif*), la fel ca *dedicaţie*, pentru care DLRM trimite la *dédication*, sau *identificabil*, explicat de DLRM ca împrumut din fr. *identificable*. În toate aceste exemple trebuie să presupunem că ele sînt formate pe teren românesc. Demonstraţia inexistenţei cuvîntului în franceză este o operaţie dificilă, mai ales dacă facem apel numai la varianta literară din Franţa. Mioara Avram (SCL XXXIII, 1982, p. 258—259) a arătat că trebuie să se ţină seama şi de franceza folosită în Belgia şi Elveţia, în care există o serie de „corespondente exacte ale unor cuvinte româneşti pentru care s-au dat pînă acum fie alte explicaţii, adesea nesatisfăcătoare sub diverse aspecte, fie o explicaţie prin franceză, contestată de cei care nu au găsit cuvîntul în dicţionarele limbii franceze". În cazurile de acest fel existenţa unor derivate în variantele francezei din Belgia şi Elveţia poate pune într-o lumină nouă o serie de cuvinte explicate pînă în prezent ca formaţii pe teren românesc. Astfel, *achizitor*, explicat de unii drept derivat românesc din *achizi*[*ţie*] + sufixul *-tor* (DEX; DN), iar de Th. Hristea (LR XXVIII, 1979, p. 459) ca „o interesantă creaţie românească direct din *achizi*[*ţie*] prin substituţie de sufix", are un corespondent în fr. *acquisiteur*, folosit în Elveţia. La fel, *calcaros*, considerat derivat românesc (DEX) datorită faptului că în franceza literară termenul corespunzător este *calcaire*, are un corespondent în franceza din Belgia : *calcareux*. Necunoaşterea unor derivate din cele două variante ale francezei, care au putut influenţa româna din motive istorico-

sociale analizate de Mioara Avram, a dus la etimologii inacceptabile, ca în cazul lui *savonieră*, considerat de DEX „Din fr. *savon* (după *fructieră*, *supieră* etc.)", probabil din cauză că nu a fost găsit termenul franţuzesc în dicţionarele curente ale acestei limbi. MDE şi DN explică însă cuvîntul prin franceză, deşi dicţionarele nu înregistrează sensul „cutie de săpun" al cuvîntului *savonnier*, *-ère*. Termenul *savonnière* cu sensul din română există însă în Belgia. În unele cazuri s-a susţinut inexistenţa în franceză a unor cuvinte pe care dicţionarele recente (Bordas, Robert) le înregistrează, uneori cu atestări din secolul trecut. Este cazul lui *progresist*, considerat inexistent în franceză (Graur, *Alte etim.*, p. 19), sau al lui *combativ*, considerat de asemenea ca inexistent în franceză (Puşcariu, LR I, p. 403), dar pe care Robert le are : *progresiste* (prima atestare 1841), *combatif* (atestat în 1897), discutate la Th. Hristea, SCL XXVIII, 1979, p. 493—494. Am dat diverse exemple pentru a sublinia posibilitatea ca o serie de derivate considerate pînă acum exclusiv formate pe teren românesc să fie împrumuturi din franceză.

Folosirea criteriului semantic permite să se tragă concluzii cu privire la formarea probabilă a unui derivat pe teren românesc atunci cînd sensul acestuia nu există în franceză. Unul dintre cele mai interesante exemple de lipsă de concordanţă în planul semantic între română şi franceză este *pastelist* cu sensul de „poet care compune pasteluri", explicat din fr. *pastelliste* (DLR ; DN), care nu are însă decît sensul de „pictor care face tablouri cu ajutorul pastelurilor" (Th. Hristea, AUB XXII, 1973, p. 146—147). Sensul de „poet care compune pasteluri" arată că este vorba de un cuvînt format pe teren românesc (numai în română există *pastel* cu sensul de „poezie lirică descriptivă", sens datorat lui Vasile Alecsandri, care şi-a intitulat un volum de astfel de poezii *Pasteluri*).

b) Cuvintele care au primit etimologie franceză, dar şi alte etimologii sînt numeroase datorită faptului că franceza a fost limba care a contribuit în cea mai mare măsură la modernizarea vocabularului românesc, alături de latină, neogreacă, italiană şi germană. Acest fapt a dus şi la exagerări ale aprecierii influenţei franceze, ajungîndu-se, aşa cum am arătat în prima parte a acestui capitol, la etimologii pentru care cuvîntul presupus a sta la baza cuvîntului românesc nici nu există în limba franceză. Există un număr relativ mare de cuvinte pentru care s-au propus mai multe etimologii şi pentru care nici unul dintre criteriile folosite de noi (mai ales cel fonetic şi cel semantic) nu este pertinent. O listă a unor astfel de cuvinte neologice de pînă la 1860 oferă lucrarea lui N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962, din care reproducem cîteva exemple : *antilopă* (cf. germ. *Antilope*, fr. *antilope*), *antipod*

(cf. ngr. αντίποδες, lat. *antipodes*, it. *antipode*, fr. *antipode*), *aortă* (cf. lat. *aorta*, it. *aorta*, fr. *aorte*) etc. În alte cazuri criteriul fonetic permite să facem distincţie între cuvintele de origine franceză şi variantele care provin din alte limbi. Astfel, *limonadă* provine din fr. *limonade* sau din germ. *Limonade*, iar *limonată* din it. *limonata*. În timpul din urmă s-a ocupat de astfel de cazuri Th. Hristea, *Probl. etim.*, p. 104–141. Argumente interesante de natură formală contra etimologiei franceze aduce Al. Graur (*Etim. rom.*, p. 121–122) în cazul lui *omagiu*, explicat prin fr. *hommage* (CADE ; DLRM ; Scriban), deşi adevăratul etimon este it. *omaggio* (DEX ; Cioranescu, DER 5875). Forma sufixului *-agiu* ne trimite spre o origine italiană (*naufragiu*, *sufragiu*), în timp ce fr. *hommage* ar fi avut în română o finală *-aj* (ca în *aliaj*, *bagaj*, *viraj*). În plus, observă Al. Graur, de obicei în împrumuturile din franceză se introduce în pronunţare *h*, ca în *harpon*, *hotel*, *huilă*, *husă* (nu există nici un cuvînt de origine franceză în DLRM care să înceapă cu *o*). Alteori sensul cuvîntului neologic poate confirma sau infirma etimologia franceză. În cazul lui *spicher*, considerat împrumut din engl. *speaker* „vorbitor", „orator" (CADE ; DLRM), avem a face cu un împrumut din franceză, unde termenul respectiv are sensul „crainic", ca şi în română (Hristea, *Probl. etim.*, p. 135–136). Mai interesant este cazul lui *vatmán*, considerat împrumut din engleză (CADE), deşi, cum arată Th.Hristea (LR XXIII, 1974, p. 69), cuvîntul nu există în engleză, aşa că trebuie considerat împrumut din franceză (DLRM). Un alt criteriu care poate fi folosit în afara celor invocate pînă acum este cel cronologic. Astfel, de exemplu, rom. *flanelă* a fost explicat invariabil (DA ; CADE ; DEX) prin franceză, datorită celei mai vechi atestări (C. Negruzzi) în izvoare lexicografice. V. Nestorescu (LR XXXIV, 1985, p. 221) a arătat că termenul, sub forma *flanel*, a fost înregistrat în documente din secolul al XVII-lea (a. 1766), ceea ce duce la o altă sursă etimologică, şi anume germ. *Flanell*. Presupunerea este întărită de varianta populară *flanel*.

Cuvinte de origine germană

Între diversele cuvinte de origine germană putem distinge mai multe straturi, în funcţie de sursa lor directă : unele provin din limba saşilor din Transilvania, altele din graiurile germane vorbite în Banat şi Bucovina, altele au pătruns în limba literară sau în anumite terminologii tehnice datorită stabilirii în România a unor meseriaşi de origine germană. V. Arvinte (RRL X, 1965, p. 127–132) a prezentat

criteriile de delimitare a elementelor săsești de celelalte elemente germane din română și a analizat cuvintele de origine germană din graiurile românești pe baza datelor oferite de *Atlasul lingvistic român*, în cartea *Die deutschen Entlehnungen in den rumänischen Mundarten* (*nach den Angaben des Rumänischen Sprachatlases*), Berlin, 1971. O prezentare exhaustivă a inventarului lexical provenit din germană îl oferă sinteza semnată de Helga Crössman-Osterloh, *Die deutschen Einflüsse auf das Rumänische : Probleme—Kriterien—Anwendungen*, Tübingen, 1985. Nu intră în discuția noastră problema elementelor germanice foarte vechi (gotice, gepide), despre care s-a scris mult, dar fără să se fi ajuns la rezultate sigure (cf. Rosetti, ILR, p. 221).

Cuvintele care au primit o explicație prin germană le grupăm în două categorii :

a) cuvinte care au fost explicate ca împrumuturi din germană sau ca derivate pe teren românesc;

b) cuvinte care au fost explicate prin germană sau prin alte limbi.

a) Ilustrăm această categorie cu cîteva exemple de derivate care sînt foarte probabil împrumuturi din germană. Întrucît productivitatea lui *-ic* în românește este discutabilă, în *faptic*, considerat derivat din *fapt*(*ă*) + *-ic* (DLRM), trebuie să vedem un împrumut din germ. *faktisch* (Graur, *Alte etim.*, p. 50) adaptat după *fapt*. Model german propune S. Pușcariu și pentru *sclavic* (cf. germ. *sklavisch*).

b) Și în cazul cuvintelor care au primit mai multe etimologii, dintre care una germană, pentru aprecierea corectă a diverselor soluții trebuie să avem în vedere diversele criterii invocate în capitolele precedente. De observat că numărul cuvintelor care au fost explicate numai prin germană este relativ restrîns. Cele mai multe au fost explicate și prin ucraineană sau prin maghiară. În legătură cu criteriul fonetic, trebuie să ținem seama de remarca făcută de Andrei Avram (LR XXXIII, 1984, p. 185) cu privire la frecvența cu care apar în cuvintele de origine germană modificări fonetice neregulate (uneori produse prin apropiere de cuvinte mai vechi). Exemplul dat de Andrei Avram este ilustrativ : *ghintaiță* „dispozitiv pentru tăierea unui filet" < germ. *Gewindeeisen* (I. A. Florea, AnL XXV, 1976, p. 81), la care se poate adăuga cazul lui *șorăpru* < germ. *Schrapper*, în care avem modificarea părții finale a etimonului (suprimarea vocalei neutre și adăugarea unui *u* după grupul „muta cum liquida", ca în *vinclu* < germ. *Winkel*) și o vocală introdusă între elementele grupului consonantic inițial, ca în *șorubă* < germ. dial. *Schrūbe* (Andrei Avram, LR XXXIII, 1984, p. 187—188).

Criteriul fonetic aplicat riguros a permis lui Andrei Avram (LR XXI, 1972, p. 519—520) să dovedească că *meş* „inel care se formează anual în trunchiul unui arbore" (prin sudul Transilvaniei), „nod la lemne" (prin nord-estul Olteniei) şi „strat, pătură" (prin Oltenia şi Muntenia) nu provine din lat. *medium*, aşa cum susţine Dan Bugeanu (LR XX, 1971, p. 53). Argumentul de bază constă în faptul că etimologia din latină se bazează pe admiterea unui tratament dublu al aceleiaşi forme latineşti : *medium* > *miez* şi *medium* > *meş*. În plus, varianta *mej* a lui *meş*, considerată intermediară în trecerea de la latină la *meş*, este notată o singură dată, în timp ce varianta cu *ş* apare în patru surse. În schimb, o formă dialectală înregistrată într-un grai săsesc din Transilvania (*mēsch*) corespunde perfect din punct de vedere fonetic şi nu pune probleme de ordin semantic : un sens, „inel anual în trunchiul unui arbore", coincide cu cel românesc. Celelalte două sensuri se pot explica prin evoluţii normale : „nod de lemn" şi „strat, pătură" („inelele" sînt de fapt nişte „straturi"). Alt exemplu este *rabaşcă* „mistrie" şi „unealtă în formă de cuţit folosită în tăbăcărie", pentru care DLR face trimiterea „cf. ucr. *rubanok*, rus. *rubanok*". Din punct de vedere semantic etimologia poate fi susţinută, dar asemănarea formală este, aşa cum observă Andrei Avram (LR XXIX, 1980, p. 180), mult prea vagă. Cuvîntul în discuţie se poate explica pornind de la germ. *Reibesen* „răzătoare", cu diftongul scris *ei* devenit *ă* (ca în *răbui* < germ. *reiben*; tratamentul *a* pentru *ă* este normal pentru nordul Moldovei) şi cu adaptarea lui prin apropierea de cuvinte vechi româneşti, aşa cum am arătat mai sus. Acelaşi criteriu fonetic ne obligă să nu acceptăm o origine germană pentru *fereancă* „perdea", înregistrat în judeţul Suceava şi în Maramureş. I. Robciuc (LR XXII, 1973, p. 334) a arătat că termenul românesc are la origine un termen dialectal ucrainean *firanka*, cu acelaşi sens. Termenul german *Vorhang* „perdea" invocat poate fi reţinut pentru *ferhăng*, *feráng*, *ferihang*. Tot aşa *şalîc* „glumă", înregistrat în Banat, nu poate fi pus în legătură cu germ. *Schalk* „om glumeţ, poznaş", la care trimite DLR. Andrei Avram (LR XXXIII, 1984, p. 185), pornind de la faptul că finala termenului se regăseşte în derivatele cu *-lîc*, de tipul *caraghioslîc*, presupune că *şalîc* este un derivat de la *şală* „glumă" + *-lîc* (termenul *şală* nu este înregistrat în Banat; dar există în sîrbocroată — *šala* „glumă" —, unde există şi un derivat *šenluk* „veselie", format cu *-luk*, la origine acelaşi sufix turcesc — *-lık* — care stă la baza sufixului românesc).

Unul dintre criteriile importante care se pot folosi în opţiunea pentru o etimologie sau alta este cel geografic. Astfel, pornind de la constatarea că în dialectele sud-dunărene nu există elemente de origine germană, prezenţa unui cuvînt considerat de origine germană

în dialectele sud-dunărene este un argument pentru respingerea etimologiei directe din germană (poate fi, în cel mai bun caz, un termen german pătruns printr-o altă limbă). Astfel, *ștreang*, considerat împrumut din germană (germ. *Strang*, DLRM; DEX; Arvinte, *op. cit.*, p. 83–86; Ivănescu, ILR, p. 436) sau împrumut prin intermediul magh. *istráng* (TDRG; CADE; absent din Tamás, EW), este contestat de Cioranescu, DER 8251, pentru că există și o formă *strang* în meglenoromână. Singura soluție, arată Cioranescu, *loc. cit.*, este a presupune un intermediar slav (cel puțin pentru meglenoromână, adăugăm noi). Pornind de la o constatare asemănătoare (existența cuvîntului în dialecte sud-dunărene), Cioranescu, DER 1228, contestă etimologia lui *buștean* < săs. *Bumstamm* (dată de S. Pușcariu, DR III, 1925, p. 657, și acceptată de Ivănescu, ILR, p. 436) pe motivul că există și o formă aromânească *buștină* „fagure de miere". Exemplul este interesant pentru a sublinia necesitatea cunoașterii exacte a situației din dialectele sud-dunărene, unde *buștînă* „fagure de miere" a fost explicat ca provenind din v. sl. *voštinŭ* „stup" (DDA), de fapt v. sl. *voština* neavînd deci nici o legătură cu *buștean*. Criteriul geografic și faptul că termenul *tut* „prost" este folosit mai ales ca epitet pentru femei (*tută*) i-au permis Ioanei Anghel (CL XXVIII, 1983, p. 134–135) să considere că termenul în discuție, cu circulație în Transilvania, provine din germ. *Tute* „femeie, fată proastă". Apropierea de *tont* sau de bulg. *tútav*, *tútaf*, *tútova* (V. Nestorescu, LR XXII, 1973, p. 132) nu corespunde din punct de vedere formal.

În operația de identificare a celei mai bune soluții etimologice poate fi invocat și criteriul cronologic (istoria cuvîntului în română și în limba presupusă a fi sursă). Astfel, *rochie*, considerat împrumut din bulg., scr. *roklja* (DLR), nu poate fi din aceste limbi, fiindcă în ambele termenul este un împrumut din secolul al XIX-lea, în timp ce *roche* este atestat în română din 1721. Aceste fapte l-au determinat pe V. Nestorescu (LR XXXIV, 1985, p. 221) să accepte etimologia dată în DLRM (germ. *Röckel* sau *Rocke*). Aceleași argumente le aduce tot V. Nestorescu (SCL XXXIV, 1983, p. 359) pentru originea germană a lui *cană* (< germ. *Kanne*), contra originii bulgare (Scriban), pentru că în bulgară *kana* este recent (în română, în schimb, apare la Dosoftei), iar unele dicționare îl consideră chiar împrumut din română.

Considerații finale

Din expunerea făcută în partea a doua a cărții rezultă că nu toate criteriile au aceeași importanță pentru oricare dintre diversele straturi etimologice. Cele două criterii de bază, formal și semantic,

sînt decisive ; o neconcordanță formală sau semantică poate constitui un obstacol în acceptarea unei etimologii, indiferent de originea presupusă a cuvîntului. În legătură cu celelalte criterii, este de remarcat că termenii latini și cei din traco-dacă se detașează de termenii de altă origine.

Astfel, criteriul răspîndirii geografice nu este operant aici în măsura în care el este pentru elementele împrumutate, fiindcă prezența sau absența într-o anumită regiune a unui cuvînt latinesc moștenit sau din substrat nu este totdeauna concludentă : prezența este un lucru normal în orice variantă geografică sau istorică, iar absența poate fi ușor explicată dacă ne gîndim la felul cum cuvintele se pot uza și cum pot fi deci înlocuite în anumite regiuni de sinonime de aceeași origine sau împrumutate. Chiar absența din dialectele sud-dunărene a unui termen moștenit latinesc sau din substrat nu poate fi folosită ca un argument împotriva originii latinești sau traco-dace. Prezența unui astfel de cuvînt în dialectele sud-dunărene poate fi un argument numai în cazul cuvintelor pentru care s-a propus o etimologie latină savantă, maghiară, slavă răsăriteană, germană sau romanică, dar nu pentru înlăturarea unei etimologii slave meridionale, grecești sau turcești. Cît privește aplicarea criteriului răspîndirii geografice pentru cuvintele din celelalte categorii etimologice, trebuie să reținem că există cuvinte, cum sînt, de pildă, cele vechi slave și mai vechi maghiare, care pot fi răspîndite pe tot teritoriul dacoromân, și cuvinte împrumutate cu o anumită distribuție geografică : cuvintele turcești și cele din neogreacă sînt răspîndite numai în Muntenia și Moldova (un cuvînt turcesc în Transilvania a intrat prin altă limbă — slavă, maghiară — și deci nu este cuvînt turcesc în română), cuvintele slave mai recente sînt răspîndite numai în Banat, Crișana, Oltenia (cele sîrbocroate), în nordul țării (cele ucrainene) sau în sud (cele bulgărești), iar cele maghiare recente numai în Transilvania. Orice abatere de la această distribuție geografică a cuvintelor în discuție este un argument împotriva explicației prin limba respectivă, cu excepția cazurilor cînd se aduc argumente speciale (cuvînt transmis prin limba literară sau prin mișcări de populație).

Observația făcută referitor la criteriul răspîndirii geografice este valabilă și pentru criteriul vechimii (sau cronologic). La cuvintele latinești moștenite și la cele din substrat atestările nu au aceeași importanță ca pentru unele cuvinte împrumutate, cînd ea poate fi un criteriu fundamental. Vechimea în română are importanță în cazul cuvintelor împrumutate : o eventuală atestare mai tîrzie în limba din care se presupune că a fost împrumutat poate pune la îndoială explicațiile prin acea limbă. În legătură cu atestarea în limba din care provin, cuvintele latinești prezintă din nou o situație

aparte, pentru că sînt multe cuvinte care nu sînt atestate în latină, dar a căror existență poate fi dedusă din comparația cu celelalte limbi romanice, după cum existența unui cuvînt traco-dac poate fi dedusă din compararea românei cu albaneza. Este mai greu de acceptat stabilirea unei corespondențe între un cuvînt românesc și unul neatestat, dar presupus a fi existat în limbile cu care româna a intrat în contact (exemple din limbi slave, maghiară și franceză). Legat de aspectul vechimii este un alt fapt important, și anume necesitatea cunoașterii exacte a originii cuvîntului în limba din care se împrumută : neluarea în considerare a acestui aspect poate duce la adoptarea ca etimon al unui cuvînt românesc a unui cuvînt care în limba respectivă a fost explicat tocmai ca un împrumut din română.

Aceste aspecte (răspîndirea geografică și vechimea) pot fi subordonate criteriului pe care îl numim statutul funcțional al cuvîntului, în cadrul căruia intră și frecvența (în latină există cuvinte înregistrate într-un singur text, deci periferice, a căror transmitere în limbile romanice este mai greu de conceput, mai ales cînd este vorba de o singură limbă romanică) sau apartenența la un nivel de limbă (dialectal sau diacronic) din care este mai puțin probabil să fi fost împrumutat.

Criteriul semantico-onomasiologic și cel istorico-social nu sînt nici ele hotărîtoare atunci cînd este vorba de cuvintele moștenite din latină sau din substrat, mai ales cînd este de optat între originea latină și cea traco-dacă a unui cuvînt, pentru că cele două straturi etimologice sînt bine reprezentate în aceleași domenii semantico-onomasiologice și s-au transmis în aceleași condiții istorico-sociale. Cît privește celelalte cuvinte, împrumutate, se constată o anumită distribuție de care trebuie să se țină seama în opțiunea pentru una sau alta dintre etimologii. Pe lîngă unele cuvinte pentru noțiuni uzuale, care provin din vechea slavă, termenii de tehnică populară sînt din germană etc.

O problemă comună tuturor categoriilor discutate este aceea a derivatelor, care pot fi preluate din altă limbă (moștenite sau împrumutate) sau formate pe teren românesc. Și de această dată, cuvintele moștenite din latină ocupă o poziție aparte, deoarece în opțiunea pentru una sau alta dintre soluții se face apel la un criteriu suplimentar, și anume la compararea cu situația din restul Romaniei. În general, în cazul derivatelor trebuie să se procedeze cu multă prudență în opțiunea pentru una sau alta dintre soluții.

Concluzia cea mai importantă este că în stabilirea sau aprecierea unei etimologii corecte trebuie să se țină seama de toate criteriile menționate, care să fie aplicate cu discernămînt, pe baza unor principii riguroase.

INDICE DE CUVINTE *

* Indicele cuprinde cuvintele românești discutate ca unități lexicale.

Redactor: VERONICA GANĂ
Tehnoredactor: FELICIA BOLOCAN

Bun de tipar: 7. VIII. 1987.
Coli de tipar: 10.
C.Z. pentru biblioteci mari: 459.54.
C.Z. pentru biblioteci mici: 459.

c. 101—I.P.Informația,
Str. Brezoianu 23—25
București

Lei 11,50